Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
"Ужгородський національний університет"

На правах рукопису

РОМАН НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 340.0; 340.1

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (1867-1918 роки)

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових вчень.

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Лемак Василь Васильович,
доктор юридичних наук, професор
член-кореспондент НАПрН України

Ужгород - 2016

ЗМІСТ

Вступ 3

Розділ 1. Методологічні та історіографічні основи дослідження ...10

1.1.Методи та огляд історіографії дослідження 10

1.2. Закарпаття в умовах угорського і австрійського правопорядків (X-XIX століття).....21

Висновки до розділу 1 52

Розділ 2. Місце Закарпаття в конституційній системі Австро-Угорщини 55

2.1. Конституювання Австро-Угорщини. Угода 1867 р.....55

2.2. Конфедеративний устрій Австро-Угорщини.....71

2.3. Закарпаття в конституційному порядку Королівства Угорщини...87

Висновки до розділу 2 106

Розділ 3. Реалізація законодавства Королівства Угорщини на Закарпатті.....110

3.1. Виборче право і практика виборів 110

3.2. Соціально-правове становище населення.....118

3.3. Місцеві органи публічної влади.....134

3.4. Впровадження окремих інститутів законодавства.....143

3.5. Правове становище Закарпаття на початку XX ст.:

історико-порівняльний аспект.....158

3.6. Особливості політико-правової ситуації в період першої світової війни.....169

Висновки до розділу 3 185

Висновки 188

Список використаних джерел 194

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У процесі становлення і подальшого удосконалення правової системи України, її європейської інтеграції, зростає роль історико-правових досліджень як національної української держави загалом, так і її територіальних складових. Річ іде про регіони, які протягом тривалого часу були включені до правових систем інших держав, проте населення яких зберегло свою українську національну ідентичність, зв'язок з українським народом. Одним із таких регіонів виступає Закарпаття, котре у досліджуваний період (1867-1918 роки) разом з іншими західноукраїнськими землями входило до складу Австро-Угорщини.

Сьогодні історико-правову науку зацікавлює як конституційний характер Австро-угорської монархії, її дуалістичний характер, інституційна і правова система, так і правове становище Закарпаття (Угорської Русі), де компактно проживало українське населення.

Академічний і практичний інтерес викликають питання розвитку конституціоналізму в Центральній Європі і, зокрема, конституційні засади створення Австро-Угорщини, її адміністративна будова, конституційні права підданих, судова система, органи управління, інститути парламентаризму, виборчої системи та інші політико-правові цінності, які вже в останній третині XIX ст. впроваджувалися також і в Закарпатті. Австро-Угорщина у той час виступала одним із лідерів у закріпленні і розвитку конституційних цінностей, які пізніше стали загальновизнаними.

Система "ліберальної демократії", для якої характерними ознаками виступали обмеженість (передовсім, майновими й освітніми цензами) виборчого права, вузьке коло категорій, котрі користувалися іншими політичними правами, нерозвинутість місцевого самоврядування, поєднувалася з інституційними кроками в напрямі вибудови незалежного правосуддя, забезпечення рівноправності - засад правової держави. Для сучасного дослідника інтерес

викликають проблеми поступового розширення виборчого права, інших громадянських і політичних прав, і збереження при цьому балансу стабільного правопорядку в умовах недостатньої правової культури. Усе це обумовлює актуальність теми, за якою виконане дослідження.

Актуальність дослідження вимірюється і тим, що в історико-правовій науці відсутня цілісна картина функціонування Закарпаття з переважно українським населенням у складі Угорського королівства - частини Австро-Угорщини в період 1867 - 1918 років. Відтак, автором в межах окресленого предмету аналізуються першоджерела, в тому числі угорське законодавство.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Ужгородського національного університету в контексті наукової теми "Правова реформа в Україні та державах Центральної Європи: теоретичні та історико-правові аспекти", затвердженої наказом ректора Ужгородського національного університету.

Метою дослідження є історико-юридичне дослідження правового становища Закарпаття у складі Австро-Угорщини (1867-1918 рр.) в контексті закономірностей розвитку держави і права в центральноєвропейському регіоні.

Виходячи з указаної мети, в дисертації поставлено такі завдання:

1) проаналізувати генезис правового становища Закарпаття в рамках угорського та австрійського правопорядків до середини XIX століття;

2) дослідити процес конституювання Австро-Угорщини, становлення її конституційного ладу, висвітлити специфіку територіального устрою і форми правління Австро-Угорщини;

3) дослідити місце Закарпаття в конституційному порядку Королівства Угорщини, можливість реальної участі українського населення в функціонуванні конституційних інститутів;

4) з'ясувати адміністративну-владну систему на Закарпатті в 1867-1918 рр., специфіку органів місцевого самоврядування як управлінських структур;

5) зробити історико-порівняльне дослідження становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини на рубежі XIX-XX століть з огляду на правове становище інших українських земель того часу;

6) висвітлити процес втілення інститутів законодавства Королівства Угорщини на Закарпатті.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які функціонували на Закарпатті в період його перебування в рамках Австро-Угорщини в 1867-1918 роках.

Предметом дослідження є історико-правові закономірності становлення та розвитку правового становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини.

Хронологічні рамки дослідження включають період з 1867 р., коли була утворена Австро-Угорщина, і до 1918 р., коли вказане утворення припинило своє існування.

Методи дослідження. Для проведення дослідження залучались філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Найбільш уживаним у дослідженні є *історико-правовий метод*, який дозволяє адекватно розв'язати поставлені завдання, зокрема з'ясувати історичну обстановку конституювання австро-угорської монархії в 1867 р., відстежити генезис її конституційної системи, розкрити еволюцію становища Закарпаття в умовах угорського і австрійського правопорядків (підрозділ 1.2). Історико-порівняльний метод дозволив, зокрема, порівняти правове становище Закарпаття зі становищем інших українських земель, які в той час перебували в австрійській складовій Австро-Угорщини, а також у складі Російської імперії (підрозділ 2.5). *Формально-юридичний метод* дослідження широко вживався під час аналізу конституційних і законодавчих актів, якими визначалося правове становище Закарпаття того часу. *Соціологічний метод* дозволив

з’ясувати вплив загальносоціальних факторів на розвиток правового становища Закарпаття на рубежі XIX-XX століть, виявити в ньому окремі соціальні групи та дослідити їх правове становище.

Теоретичну основу дослідження склали праці вітчизняних та зарубіжних учених правознавців, істориків, які присвятили свої наукові дослідження питанням методології історії, правової історії європейських держав XIX - початку XX століття, в тому числі Угорщини, Австро-Угорщини (М.Блока, І.Дройзена, Р.Дж.Коліннгвуда, Х.Уайта, Л.Февра тощо). У дослідження обраної теми значний науковий внесок здійснили такі зарубіжні і вітчизняні вчені як Т.Горбань, С.Віднянський, В.Ілько, І.Коломієць, Л.Контлер, І. Мандрик, Н. Мельникова, В.Неточаєва, Й. Перені, О. Петров, А.Тейлор, М.Троян, В.Усенко, А. Чізмадіа, В.Шандор, І.Шульга тощо.

Джерельною та історіографічною базою дисертації є конституційне і поточне законодавство Австро-Угорщини, Угорщини і Австрії в 1867-1918 роках, архівні документи та матеріали, праці вітчизняних і зарубіжних авторів із досліджуваної проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена тим, що дисертація є першим у історико-правовій науці комплексним науковим дослідженням правового становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини в 1867–1918 роках.

Наукову новизну становлять наступні висновки, положення та рекомендації, які відображають особистий внесок авторки:

уперше:

- розкрито, що період перебування Закарпаття в сфері угорської і австрійської правової традиції поєднував утвердження європейських правових цінностей (верховенства права, демократії, світської держави), сприяння поступовому формуванню інститутів громадянського суспільства в регіоні, з одного боку, з несприятливими суспільними та правовими умовами для збереження та розвитку національної української ідентичності, з іншого боку;

- проаналізовано зміст і обсяг поняття українських земель (Закарпаття, так звана "Угорська Русь") у період 1867-1918 років з огляду на конституційний порядок Угорщини та Австро-Угорщини в широкому та вузькому розумінні;

- встановлено, що зміст правового становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини випливав з наступних чинників: а) місце Угорщини в складі австро-угорського утворення; б) унітарна та асиметрична будови Угорського королівства; в) традиції місцевого самоврядування; г) конституційний статус особи та механізми захисту прав особи;

- досліджено соціально-правове становище українського населення Австро-Угорщини з огляду на статус осіб, користування правами національностей (національних меншин), закріпленими в угорському законодавстві, іншими конституційними правами, а також вплив низького рівня життя на можливості реалізації таких прав і свобод (зокрема, на ефективну реалізацію виборчого права та доступу до державної служби).

удосконалено:

- знання про конституційну природу Австро-Угорщини як конфедеративного утворення та парламентської монархії, з'ясовано місце Угорського королівства в рамках дуалістичної монархії; зроблено висновок щодо специфіки "конституції Австро-Угорщини";

- знання про законодавчі та організаційні способи державно-владної політики Австро-Угорщини на Закарпатті, які здійснювалися з метою його інкорпорації до політико-правового простору імперії, нейтралізації впливу на нього Російської імперії, що особливо відчутно проявилося напередодні та в період Першої світової війни;

- знання про статус та особливості функціонування в регіоні місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування Угорського королівства, участі в них українського населення, їх взаємодії з інститутами громадянського суспільства;

дістали подальшого розвитку:

- знання про втілення на Закарпатті в 1867 - 1918 роках угорського законодавства про національні меншини, освітнього законодавства, кримінального уложення;

- історико-правове порівняння становища Закарпаття (угорська складова Австро-Угорщини), Галичини і Північної Буковини (австрійська складова Австро-Угорщини) та українських земель у складі Російської імперії, вироблення критеріїв такого порівняння.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості, з одного боку, глибше зрозуміти правові традиції в регіонах України та специфіку правової свідомості їх населення, а з другого – використати особливості такого досвіду в сучасній вітчизняній практиці державотворення. Сформульовані у дисертації висновки можуть знайти використання у таких сферах:

1) *у науковій* – положення і висновки дисертації можуть бути використані в наступних історико-правових дослідженнях Центральної Європи в контексті концепції єдності історичного процесу в усіх українських землях;

2) *у правотворчій та правозастовній* – законодавці та представники інших правотворчих органів та правозастосовних органів можуть скористатися відповідним правовим досвідом для поглиблення правової реформи в Україні, удосконалення якості процесу правотворення, підвищення ефективності правосуддя, збереження правонаступності (неперевності права) в процесі конституційних перетворень;

3) *у навчально-методичній* – в процесі підготовки фахівців-юристів, зокрема, в ході викладання навчальних дисциплін "Історія держави і права України", "Історія держави і права зарубіжних країн".

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Сформульовані основні положення, які характеризують наукову новизну дослідження, теоретичне і практичне значення його результатів, є особистим внеском здобувача у вирішення поставленої проблеми.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорювались на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету.

Окремі аспекти роботи висвітлювались автором під час участі в наукових заходах, таких як Міжнародна науково-практична конференція "Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989–1991 рр." (Ужгород, березень 2007); Круглий стіл, присвячений 60-річчю Європейської конвенції з прав людини (Ужгород, жовтень 2007), науково-практична конференція "Теорія та практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід" (Львів, квітень 2016 р.).

Матеріали дисертації використано у навчальному процесі під час підготовки та викладання навчального курсу "Історія держави і права України" в Ужгородському національному університеті

Публікації. Основні положення знайшли своє відображення у 6 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, в тому числі 1 статті, яка включена до міжнародних науковометричних баз, а також в 1 статті за матеріалами міжнародної наукової конференції.

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом та зумовлена метою і завданнями дослідження.

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (які включають одинадцять підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок, з них 193 сторінки – основний текст. Список використаних джерел складається з 241 найменування на 25 сторінках.

.

Розділ 1.
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методи та огляд історіографії дослідження

Досить поширеним у вітчизняній і зарубіжній літературі є визначення методу як цілеспрямованої пізнавальної і предметно-перетворюючої діяльності. Американський філософ М.Коген, наприклад, указував, що "метод є способом застосування деякого раціонального порядку або якої-небудь систематичної схеми до різноманітних предметів" [1, с.7].

Дане дослідження є історико-правовим за своїм предметом і методологічним інструментарієм, бо торкається державно-правової історії, але не історії "ідеї права". При виокремленні історико-правового пізнання як специфічного різновиду соціального пізнання М.Дамірлі, автор єдиного у вітчизняній юридичній науці спеціального дослідження з проблеми історико-правового пізнання, виходить із того, що: а) необхідність виділення окремих форм і видів соціального пізнання обумовлена різноманіттям соціального світу, б) окремим соціальним об’єктам відповідають окремі різновиди пізнання (соціально-філософське, історичне, економічне, правове тощо), в) складність цих об’єктів інколи породжує й такі області, у яких деякі із зазначених різновидів пізнання, перетинаючись, здобувають предметну специфічність [Див.: 2].

Слід погодитися з тим, що історизм передбачає застосування двох підходів: історико-ситуаційного та історико-ретроспективного. Суть історико-ситуаційного підходу полягає в розгляді явищ і процесів минулого в контексті відповідної історичної ситуації. Основним тут є з'ясування того, якою мірою сучасники адекватно сприймали історичну реальність і враховували її при визначенні цілей і завдань своєї діяльності, з одного боку, і відповідність цієї діяльності об'єктивним перспективам історичного розвитку – з іншого. Історико-ретроспективний підхід розкриває суть прогресивного явищ мину-

лого з віддаленої історичної дистанції, коли вже в тій чи іншій мірі виявилися історичні результати відповідної діяльності в минулому [3, с.15]. Предметом історико-правового пізнання, від з'ясування меж якого залежить ефективність дослідження, є правова дійсність в ретроспективі. Останнім часом поняття "історико-правова реальність" уже вживається в науковому обігу [4].

При цьому слід погодитися з декількома уточнюючими зауваженнями щодо "правової дійсності" як предмету пізнання. По-перше, до об'єкту (предмету) знання слід віднести "не лише емпірично сприймані речі і явища, але також і закладені в них об'єктивні тенденції, які виявляються лише на рівні наукових абстракцій". Крім того, насправді, "неможливо досліджувати юридичну форму відірвано від суспільних відносин, які її породжують і в яких вона реалізується" [5, с.7 - 8]. З іншого боку, для історико-правового дослідження справедливим є твердження про те, що його предмет включає "всі правові і множину неправових суспільних явищ" [6, с.12 - 13].

Роблячи спробу окреслити специфіку методології історико-правового пізнання, слід ураховувати дві її складові: по-перше, світоглядні основи і пов'язані з ними аксіологічні питання формування наукової картини історико-правової реальності; по-друге, вибір адекватного методологічного інструментарію, який дозволить відтворити на емпіричному і теоретичному рівнях предмет дослідження та розкрити відповідні історико-правові закономірності.

Аксіологічні основи конструювання наукової картини історико-правової реальності потребують з'ясування принаймні двох взаємопов'язаних аспектів: по-перше, критеріїв прогресу державно організованого суспільства і, по-друге, основних суспільних цінностей, в рамках яких створюються координати оцінки державно-правових явищ минулого. Для дослідження історико-правової реальності вимога окреслення таких цінностей зберігається не лише з метою "оцінювання" історичного процесу, а й також з метою адекватного підходу для відбору фактів і процесів, тобто створення

емпіричної основи дослідження. Ступінь "важливості" добору дослідником тих чи інших фактів, привернення його уваги до тих чи інших юридичних процесів і явищ, залежить від визнання останнім важливих суспільних цінностей. Такими суспільними цінностями для вітчизняного дослідника виступають фундаментальні принципи, закріплені в Конституції України, зокрема, територіальна цілісність України, її правовий і соціальний характер, верховенство права, права людини, рівноправність, заборона дискримінації тощо.

Значення теоретико-методологічних (та аксіологічних) основ історико-правового дослідження визнавалося і радянський час. Так, наприклад, відомий історик-методолог І.Д. Ковальченко вказував з цього приводу: "Основну роль відіграє характер тієї теорії та методології історичного пізнання, з яких виходить історик. Припустимо, що був установлений факт непідкорення феодально залежних селян поміщику. Щоби розкрити внутрішню природу такого явища, буржуазний історик може підвести його під категорію феодального правопорядку. І тоді, виходячи з цього, що цей правопорядок цілком стояв на захисті інтересів пануючого класу, непідкорення селян буде розглядатися як порушення установлених норм і можу бути витлумачене як злочин та вже у всякому випадку як суспільно-негативне явище. Історик-марксист для розкриття суті цього факту підведе його під категорію класового антагонізму... І тоді непідкорення селян постане як акт класової боротьби, як прогресивне історичне явище…" [7, с.207]. З урахуванням парадигми, в межах якої працював указаний вчений, все ж необхідно погодитися з ним і вказати на важливість ціннісних координат для дослідника.

Методи для даного історико-правового дослідження диктуються як вітчизняною науковою парадигмою, так і специфікою його предмету.

Враховуючи предмет дослідження - правове становище Закарпаття конституційно-правовій системі Австро-Угорщини - одне чільних місць займає *формально-юридичний метод*, котрий дозволяє провести "юридичний зріз" історичної реальності. При цьому виходимо з декількох базових устано-

вок. По-перше, з’ясування саме "правового становища" (а не "правового статусу") Закарпаття в складі Австро-Угорщини, що знайшло вираження в назві теми даного дослідження, пов’язане з тією обставиною, що в період 1867 - 1918 років Закарпаття, перебуваючи в складі відповідного державного утворення (точніше - його угорської складової), не виступало виокремленою адміністративно-територіальною одиницею, котра була в певному сенсі суб’єктом конституційно-правових (чи адміністративно-правових) відносин. Відтак, слід говорити про певний анклав, компактно населений українцями, котрий входив до складу різних адміністративно-територіальних одиниць, правова реальність в межах якого і окреслюється предметом дослідження. Вияснення правового статусу, тим не менш, за допомогою формально-юридичного методу стосувалося різноманітних суб’єктів юридичної діяльності (фізичних чи юридичних осіб). По-друге, даний метод дослідження дозволяє з’ясувати не лише права і обов’язки (повноваження) відповідних суб’єктів, а й також побачити проблеми реалізації відповідних правових моделей (зразків поведінки) в реальному суспільному житті.

Історичний (історико-правовий) метод є одним із найбільш поширених у даному дослідженні, дозволяючи виконати завдання як на емпіричному, так і на теоретичному рівні. Він сприяє установленню часу, місця, подробиць діяльності тієї чи іншого особи, діяльність державного інституту в цілому як складової частини державного механізму. Погоджуємося, що "будь-яке покоління в змозі радикально змінити існуючі суспільні відносини. Але діяти вона може, лише спираючись на історичну спадщину, на той матеріал і духовний потенціал, який дістався йому від попередніх епох. Це, природно, обмежує можливості для суб'єктивної діяльності людей і ставить перед ними завдання адекватної оцінки історичної спадщини та її раціонального використання в своїй діяльності. Історики ж повинні показати, що являло собою це спадщина і наскільки ефективно воно використовувалося" [3, с.4].

Предмет дослідження диктує використання *історико-порівняльного методу*. Зрозуміло, що порівняння неминуче має виявляти і враховувати також національні особливості права, можливості та чи мали місце факти так звані горизонтальні правові запозичення та правові рецепції.

Важливо підкреслити, саме в досліджуваний хронологічний період (в 1900 р.) на І Міжнародному конгресі порівняльного права порівняльне право було визнане як самостійна наука, а порівняльний метод було оголошено одним із основних [Див.: 8]. Слід погодитися з тим, що в порівняльно-правових дослідженнях спеціально-прикладного характеру, котрим виступає і дане дослідження, виділяється "спеціальний предмет". Останній передбачає, по-перше, комплексність, бо вивчаються не лише порівнюваний нормативний матеріал і правозастосовча практика, але і фактична поведінка людей, а також діяльність організацій у відповідній сфері права, і, по-друге, емпіричний (спеціально-прикладний) рівень дослідження вимагає програми таких досліджень і оцінки їх результатів, виходячи з усталених теоретичних знань про сутність соціально-правових явищ [9, с.22-23].

Проявити зв'язок між державно-правовими процесами і явищами, з одного боку, і "неправовою" соціальною практикою дозволив *конкретно-соціологічний метод*. Звісно, нами не поділяється позиція, за якою "конкретно-соціологічні дослідження повинні бути засобом емпіричної верифікації найбільш значимих теоретичних конструкцій і положень" [10, с.4]. Однак, все ж слід визнати, що правові форми взаємодії держави і суспільства, їх ефективність багато в чому залежить від ступеня зрілості суспільних відносин, котрий вдається виявити за допомогою соціологічних методів. Особливо продуктивним такий метод виступає при окресленні інститутів громадянського суспільства (церкви, громадських організацій), частина з яких проходили етап становлення у відрізок часу, що охоплюється предметом дослідження.

Крім традиційних методів дослідження, автор використала антропологічний метод пізнання правової реальності, котра мала місце в Закарпатті періоду австро-угорської монархії. Він дає можливість зрозуміти суспільну психологію, відповідний рівень правосвідомості, від чого безпосередньо залежать участь населення в управлінні державними справами, реагування на державно-правові проблеми, ступінь радикалізму в революційні часи. Без застосування такого методу вияснення політико-правової ситуації є доволі складною справою з урахуванням не лише інтелектуальної, а й психоемоційної складової людей.

Джерельна база та історіографія дослідження. Вагому частину джерельної бази даного дисертаційного дослідження становлять неопубліковані джерела, які містяться, передовсім, у Державному архіві Закарпатської області (далі - ДАЗО). Систематизація дозволяє згрупувати їх за окремими категоріями.

По-перше, в ДАЗО містяться документи, створені діяльністю органів виконавчої влади Угорського королівства. До цієї групи джерел належать документи з фонду 4 "Наджупан Ужанської жупи" [11], фонду 5 "Адміністративна комісія Ужанської жупи" [12], фонду 7 "Піджупан Ужанської жупи, м. Ужгород" [13], фонду 674 "Наджупан Угочанської жупи, м. Нодьселлеш (Виноградів)" [14], фонду 1026 "Наджупан Берег-Угочанської жупи, м.Мукачеве" [15], фонду 1369 "Наджупан Мараморошської, м. Мараморош-Сігет" [16] тощо. По-друге, інтерес для дослідника представляють архівні документи щодо діяльності органів місцевого самоврядування (окремих міст та сіл). Так, наприклад, фонд 6 "Бургомістр міста Ужгород" містить 7332 справи [17]. Матеріали фонду 61 "Архів п’яти коронних міст Закарпаття /колекція" дозволяють характеризувати привілеї в самоврядному статусі найбільших міст – Ужгорода, Мукачева, Берегова тощо [18].

По-третє, цілий пласт архівних документів стосується діяльності судових і правоохоронних органів Угорського королівства в Угорській Русі [19;

20; 21]. Документи дають можливість проаналізувати специфіку судової системи, в тому числі з'ясувати діяльність вузькоспеціалізованих судів – наприклад, "сирітських судів" [22].

Значна частина архівних документів на сьогодні є загальнодоступною за допомогою електронних систем ("Інтернет"), що передовсім стосується: а) законів та інших нормативних актів Королівства Угорщини, Австрії; б) історичної літератури XIX - початку XX століття.

Характеристику опублікованих джерел дисертаційного дослідження необхідно розпочати з огляду німецькомовних та угорськомовних офіційних джерел, які є джерелами інформації про правове життя Австро-Угорщини, власне офіційними джерелами публікації правових актів дуалістичної монархії чи окремо Угорщини. Необхідно відзначити різноманітні зібрання законів в навчальних і наукових виданнях періоду напередодні австро-угорської угоди [23; 24; 25; 26].

Серед подібних джерел також необхідно назвати щорічні зібрання законів Австрійської монархії за 1866 і 1867 р., в якому поміщені й установчі акти Австро-Угорщини [27; 28]. Для історико-правової науки значний інтерес представляють "Стенографічні протоколи" парламентських органів монархії [29].

Історіографічні аспекти дослідження. Розробки різних аспектів функціонування Угорської Русі (Закарпаття) в складі Австро-Угорщини - в рамках історичної та частково правової науки - розпочалися ще у відповідний період - другу половину XIX століття. За півтора століття після цього наука нагромадила достатньо широкий матеріал, огляд якого доцільно зробити за наступною схемою: а) розробки дореволюційних учених; б) праці радянських і зарубіжних учених в 1917 - 1991 роках; в) праці українських учених після 1991 р.

У Російській імперії політичний лад Австро-Угорщини став об’єктом достатньо широкого вивчення в руслі концепції "єдиного русского народа от

Попрада до Владивостока". При цьому російські вчені науково "забезпечували" зовнішньополітичні зусилля держави, в тому числі її протистояння Австрії, а після 1867 р. - Австро-Угорщині. Серед таких праць, які торкаються державного і суспільного ладу Австро-Угорщини, слід назвати праці А.Яніцького [30], Л. Василевського [31], Є. Вітте [32], М.Топлиці [33], Б.Добриніна [34], Е.Піменової [35], Л. Покоса [36], В. Абаза [37] тощо. У всіх цих працях особлива увага звертається на взаємовідносини урядової системи Австро-Угорщини і слов'янських народів, підкреслювалися порушення їх прав. Окремі інститути Австро-Угорщини досліджувалися в порівняльно-правових дослідженнях - наприклад, у виданні "Європейські виборчі системи: (Парламентські, провінційні і муніципальні)" [38].

Слід підкреслити при цьому, що цілий ряд праць (різного рівня якості) були присвячені Закарпаттю в складі Австро-Угорщини. "Закарпаття" як термін при цьому не вживався, а об'єктами наукового дослідження виступали "Угорська Русь", "угрорусини", "підкарпатські русини", "венгерские русины" тощо. Серед таких праць слід назвати передовсім праці А.Петрова, І. Філевича [39; 40]. За редакцією учених в Російській імперії видавалися аналітичні огляди державно-правових інститутів у європейських державах, у тому числі Австро-Угорщини [41].

Особливе місце в історіографії проблеми займають німецькомовні дослідження даного предмету, котрі розпочалися у відповідний хронологічний період. Цікавою є праця німецького ученого В.Майтштейна, присвячена Конституції Угорщини періоду демократичної революції [42]. Роботи М.Шлезінгера, І.Фесслера, Е.Арнда, Й.Кровніца тощо аналізують різні аспекти історії Угорщини до 1867 р. [43; 44; 45; 46]. Цілий ряд праць присвячено "дуалістичному періоду", зокрема А.Фікера, Г.Нормана [47; 48].

У зарубіжній історіографії мають місце декілька фундаментальних праць, присвячених Австро-Угорщині, зокрема Дж.Тейлора [49]. Серед таких праць, які торкаються правового становища Закарпаття, слід назвати праці

канадського вченого П.Магочі [50] та американського вченого В.Шандора [51].

Аналіз наукової угорськомовної літератури показує, що найбільш плідним періодом у розвитку історіографії була друга половина XIX – початок XX ст., коли офіційна історична наука в Угорщині вже набула організаційного оформлення, розширилася проблематика досліджень, їх джерельна база та науковість підходів і методології. Не слід ігнорувати те, що угорська історична наука функціонувала в імперському інтелектуальному середовищі і у значній мірі це віддзеркалювалося на характері наукових пошуків, тематиці досліджень та їх результатах [52, с.17]. Якщо ж відзначати розвиток повоєнної історичної та історико-правової науки, то слід відзначити колективну роботу "Історія угорської держави і права" (1986 р.) [53]. У 1957 р. угорський учений Й. Перені, автор відомої праці "Із історії закарпатських українців", оцінюючи історіографію історії Закарпаття відзначав, що "уже на початку вона була спрямована на досягнення або заперечення певних "прав", а "насправді до початку XIX століття ніхто не займався історією закарпатських українців". На його думку, "що стосується угорських істориків, вони взагалі не займалися історією неугорських народів Угорщини, виходячи з фікції, що населення Угорщини складається з угорців, на якій би мові вони не розмовляли" [54, с.3].

Радянська історіографія проблемі політичного і правового розвитку Закарпаття в складі Австро-Угорщини приділяла належну увагу, традиційно акцентуючи увагу на питаннях класової і національної боротьби українського населення. Власне державний лад Австро-Угорщини, особливості функціонування політичної системи Угорщини досліджувалися насамперед Т.М. Ісламовим [55] та І.П. Трайніним [56]. У 1957 р. В.І. Неточаєв опублікував оригінальну працю про Закарпаття напередодні першої світової війни, висвітливши, зокрема, і питання політичного розвитку [57]. Вказані праці наповнені

емпіричним матеріалом, який висвітлює різні аспекти суспільно-політичного життя на Закарпатті в рамках Австро-Угорщини.

Серед українських учених радянських часів, передовсім, слід назвати основні монографічні дослідження, предметом яких виступають соціально-економічні та політичні процеси в краї в період дуалістичної монархії. У монографії І.Г.Шульги [58] досліджуються питання соціальних відносин і класової боротьби в першій половині XIX століття, в тому числі процеси в Закарпатті в часи демократичної революції в Угорщині. Особливе місце в історіографії даної проблеми займають монографії І.Г.Коломійця, як за рівнем емпіричного наповнення, так і за рівнем теоретичного осмислення, без огляду на деякі ідеологічні посилки в його дослідженнях. Спочатку в 1959 р. ним було підготовлено і видано "Нариси історії Закарпаття", які торкаються XIX століття [59], а в 1961 - 1962 роках - два томи фундаментальної праці "Соціально-економічні відносини і суспільний рух в Закарпатті в другій половині XIX ст." [60; 61].

Серед інших монографічних досліджень радянського періоду слід назвати працю П.К. Сміяна [62], в якій будь-яка діяльність, спрямована на захист прав людини оцінюється як "революційний і національний рух". Інший учений В.І. Ілько досліджував питання земельних відносин, ґрунтовно звернувши увагу на правовідносини в цій сфері [63].

Окремі аспекти правового становища Закарпаття в період припинення Австро-Угорщини піднімалися в працях таких радянських учених як Н.Баженова, І.Компанієць, П.Сміян, М.Троян, Н. Мельникова, В.Усенка тощо. Радянська історіографія, перебуваючи на позиціях єдиного українського етнічного масиву по обидва боки Карпат, тим не менше, була позначена низкою особливостей, які випливали з відсутності академічної свободи та диктатом марксистсько-ленінської ідеології, а саме: а) акцентом на поділі суспільства за соціально-класовими критеріями, аналізі історичного і правового процесу через призму "класової боротьби" та антагоністичних протиріч; б)

недооцінкою ролі та значення правових інститутів у житті суспільства (економічний детермінізм). Недооцінка правопорядку (в їхньому розумінні - "правової надбудови") для розвитку суспільства проявлялося в різних аспектах; в) різке несприйняття інститутів правової держави і демократії, які розвивалися саме в цей час (друга половина XIX - початок XX століть), в тому числі виборче право, парламентаризм, незалежні суди. Необхідно відзначити також і те, що радянська історіографія після Другої світової війни, намагаючись здобути прихильність українців Закарпаття, ретельно акцентувала увагу українському суспільному русі у регіоні в різні етапи його розвитку, в тому числі і в період Австро-Угорщини. Такий рух підтверджується емпірично. Однак, при цьому радянські історики зміщували акцент, наголошуючи на тому, що закарпатські українці "прагнули" до більшовицького ладу та до об'єднання саме з "Радянською Україною".

У часи *незалежної України (після 1991 р.)* питання правового становища Закарпаття частково розглядалися в працях учених-істориків. Серед них слід виокремити праці О.С.Мазурка, які стосувалися питання розвитку міст західноукраїнських земель [64]. Фундаментальним виданням, в якому зроблено спробу проаналізувати й період перебування Закарпаття в складі Австро-Угорщини, є "Нариси історії Закарпаття" (т.1), в якому група учених висвітлює окремі аспекти політико-правового становища регіону.

З огляду на предмет даного дослідження, особливо цінним виступає докторське дослідження І.О.Мандрика та відповідна монографія [65], в якій достатньо широко розкрито питання функціонування політичної і правової системи Угорщини на "першому етапі дуалізму" (1867 - 1890 рр.). У дослідженні цього вченого окремі проблеми висвітлюються на основі емпіричного матеріалу Угорської Русі - наприклад, реалізація виборчого законодавства. Необхідно відзначити, що окремі аспекти правового становища Закарпаття, інститутів громадянського суспільства в краї аналізувалися також у працях українських дослідників Т. Горбаня (період першої світової війни), М. Веге-

ша (громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1919 роках), С. Віднянського (розв'язання питання про державну приналежність Закарпаття після першої світової війни, питання функціонування Руської Крайни), В. Костючка (особливості політизації українців Закарпаття наприкінці 1918 – у першій половині 1919 рр.), І. Адамчука (визначення державно-територіального статусу Підкарпатської Русі після першої світової війни).

Аналіз історіографії проблеми дозволяє констатувати наступне. По-перше, доволі широка історіографія містить напрацювання та систематизацію емпіричної бази, яка стосується різних аспектів політичного та економічного становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867 – 1918 рр.). Слід віддати належне декільком поколінням істориків та юристів, які у важких умовах комуністичного режиму досліджували окремі аспекти правового становища Закарпаття на рубежі XIX - XX століть. Представниками історичної науки зібрано значний масив фактологічного матеріалу, який слугує емпіричним підґрунтям для історико-правового дослідження. По-друге, разом із тим, наведене доводить, що до цього часу відсутнім є окреме комплексне історико-правове дослідження, окремим предметом якого виступало би правове становище Закарпаття (Угорської Русі) вказаного хронологічного періоду.

1.2. Закарпаття в умовах угорського і австрійського правопорядків (X-XIX ст.)

Історико-правове дослідження з мотивів наукової обґрунтованості повинне враховувати історико-правову традицію, пов'язану з предметом студій. Правова традиція закарпатських українців бере початок у середні віки. Напередодні приходу угорців, у часи князя Святоплука I Моравського (871-894 рр.) різні племена хорватів, а також вісляни, ввійшли до складу Великої Моравії. Ймовірно, що на сході межі його впливу сягали витоків Бугу і р. Стрий, де розміщалися племінні хорватські князівства засян, поборан і теребовлян,

чи Західнотеребовлянського (Стільського) князівства. У Карпатах межі впливу Святоплука сягали верхньої течії Пруту. В сферу його впливу входило і Затисся в Закарпатті [66, с.121-122].

Літописна традиція (Анонім "Про діяння мадярів") та історична наука про віднайдення батьківщини угорцями у Карпатському басейні кореспондуються в тому, що сім племен під командуванням Алмоша перейшли у 895-896 роках через Руські ворота (Верецький перевал) і ввійшли в долину річки Латориця, поступово заволодівши замками Унг і Боржава, створивши свій форпост у Верхньому Потиссі для подальшого завоювання Тисо-Дунайської низовини [67, с.108]. Угорський учений А. Годинка подає позицію, що Потися (землі історичного Закарпаття) в кінці IX ст. "були пустими, ніким незаселеними". Проте він же допускає можливість приходу з вождем Алмошем незначної кількості русинів. При цьому посилається на дані безіменного автора хроніки Бейли III (1172-1195). Анонім у "Gesta Hunganorum" говорить, що "до Алмоша приєдналися багато русинів, нащадки яких і нині живуть в Угорщині" [68, с.156]. Український учений С.Федака у такий спосіб формулює позицію щодо "переходу угорців": "Проходячи через Закарпаття угри руйнують Боржавську (с.Вари), Мукачівську, Ужгородську фортеці, убивають місцевого князя Лаборця, але не затримуються тут, а прямують далі в Паннонію, де і складається остаточно їхня держава" [69, с.17].

Переважає точка зору автохтонності слов'янського населення на південь від Карпат. Видатний історик М.Грушевський указував, що "русини в Угорщині … давні осадники, і ще в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів – коли ще Угри мандрували до Угорщини. І по угорській міграції вони мусіли зостатися довший час тут панами…" [70, с.223]. Цей же учений припускає, що в IX ст. Закарпаття було в залежності від Велико-Моравської держави, а в X ст. залежало від Київської Русі. Тільки в середині XI ст. територія на південь від Карпат (в межах сучасної Закарпатської області) потрапила під контроль Угорщини.

Існує позиція вчених-істориків, які вважають, що закарпатські князівства були завойовані Володимиром Святославичем у 993 р. [71]. Скоріше, на той час закарпатські князівства поступово втягувалися в орбіту Угорського королівства. Стефан I приєнав до своїх володінь Нижньотисянське, Верхньотисянське і Земплинське князівства. Приєднання до Угорського королівства Боржавського князівства відбулося, ймовірно, у 1015-1020 рр., коли на Русі тривали усобиці між синами Володимира Святославича [72, с.125]. У першій третині XI ст., коли завершилося приєднання закарпатських земель до Угорщини, вони були заселені русинами, прямими нащадками карпатських хорватів. Разом з їх іншою гілкою – русинами, які заселяли Галицьку землю Київської Русі, вони складали єдиний етнічний масив [66, с.131].

Сформований у XII ст. адміністративно-територіальний поділ Угорщини на комітати (жупи) поширився і на Закарпаття. Уже на початку XIII століття в документах числяться комітати Спішський, Шаришський, Земплинський, Березький, Ужанський, Угочанський, але їх межі ще не були остаточно встановлені. Найпізніше в XIV ст. було створено Мараморoський комітет, хоча сама назва "Мараморош" зустрічається в документах на межі XII і XIII століття [73, с.203]. М.Грушевський робить висновок, що комітатська організація мала "важне значення в життю руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітату - "наджупан" - був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних і непривілейованих верств, до которих тоді тутешня людність належала" [74, с.489-490].

У тогочасних документах край згадувався як "Marchia Ruthenorum". Комітати, як регіональні органи управління у формі королівських жуп, були утворені за часів володарювання короля Іштвана I (1000-1038). В числі 45 комітатів Угорського королівства вже згадуються Боржавський та Ужанський, територія яких співпадала з територією двох архидеканатів Егерської єпархії. Після татарської навали, під час якої було зруйновано центр жупи – Боржавський замок, поступово сформувалася система дворянських комітатів,

разом з її розгалуженою системою інституцій. Перші згадки про Березський комітат (сьогодні Берегівський, Мукачівський, Свалявський та Воловецький райони Закарпатської області) датовані 1261 роком, а у 1299 р. в управлінні з'являється березський ішпан та 4 його справників. Слідом за формуванням дворянського комітату було створено його адміністративні одиниці, округи на чолі зі справниками. Цей розподіл на перших порах міг бути змінним, у подальшому межі округів стали постійними, сталими. Дворянство комітатів кілька разів на рік проводило збори, і оскільки комітати не мали постійних центрів, то й місце їх проведення змінювалося. Законотворчу, виконавчу, судову функцію дворянського комітату виконували призначені, або ж обрані його посадовці. Це був феішпан, якого призначав король, його заступник – віцеішпан, справники (спочатку чотири, а пізніше їх могло бути більше), а також присяжні. Дворянський комітат, по-перше, здійснював "законотворчу" функцію: загальні збори комітату обирали делегатів до державних зборів, з врахуванням вказаних у запрошенні питань порядку денного формулювали для них відповідні доручення; делегат повинен був дотримуватися цих настанов і звітувати перед керівництвом комітату щодо ухвалених рішень. По-друге, виконавча функція комітатів полягала у: а) виконанні законів, указів короля, розпоряджень урядових органів; б) праві формування бюджету комітату, визначенні видів та розміру податків тощо; в) виборах посадових осіб комітату, нарахуванні розміру їх зарплати, інспектуванні роботи посадовців, їх відкликанні; г) управлінні військовими і внутрішніми справами (збір податків, розташування військових формувань, визначення меж адміністративних одиниць, їх центрів, здійсненні нагляду за діяльністю сіл і міст; д) виконанні службових завдань (охорона громадського порядку, медичне обслуговування, дорожня та протипожежна безпека); е) виконанні завдань опікунства є) виконання завдань опікунства: управління особистими та майновими справами дворянських сиріт та вдів; ж) управлінні справами кріпаків: сприяння при проведенні сільських виборів, нагляд за виконанням ре-

нти. По-третє, судова функція комітатів полягала у виборах та відкликанні суддів, проведенні засідань у судах першої та другої інстанції у кримінальних та приватних справах; загальні збори комітату діяли ще й як апеляційний форум стосовно вироків поміщицького суду; в певних питаннях у функції комітату входило ще й виконання вироків [75, с.10-11].

Сейм ухвалив закони, якими врегульовувалися питання організації комітатського управління цього часу, яка очолювалася феішпаном та його заступниками (закон №60/1486, закон №2/1504, №70/1548 тощо).

Однак, з іншого боку, уже в XIII ст. Закарпаття відчувало сприятливий вплив прогресивної правової системи, підвалини якої в Угорщині встановила "Золота була" 1222 р., видана королем Андрашем II. Низка зобов'язань, які взяла на себе королівська влада, створювали правові традиції, котрі визначали модель взаємовідносин влади і підданих (не лише феодалів) протягом наступних багатьох століть, у тому числі і на Закарпатті. Серед таких зобов'язань містилися:

заборона ув'язнень служивих людей або конфіскації їх майна без рішення суду;

підсудність палатину справ про обвинувачення усіх осіб королівства, а знатних осіб - з відома короля;

без згоди королівської ради жоден іноземець не буде призначений на вищі державні посади;

заборона знатним людям, які слідують за двором, притісняти і грабувати бідних;

заборона на жалування у власність цілих округів і високі посади на вічні часи;

заборона на жалування земель іноземцям;

заборона на втручання впливових осіб на судовий процес.

Золота була передбачила навіть право на повстання для окремих суб'єктів - єпископів, йобагів (залежного селянства) та знаті у випадку, якщо

наступні королі порушать приписи цього документа – "без боязні обвинувачення у невірності і в силу цього документу, можуть усіма засобами повставати і протидіяти нам і наступникам нашим" [76, с.105 – 106]. Справедливо стверджувати, що Золота була стала "аналогом" Великої хартії вольностей в Англії.

У березні 1241 р. армії монголо-татарського хана Батия через Верецький перевал вторглися до Центральної Європи, зруйнувавши міста Мукачеве, Ужгород, Тячів, Солотвино та інші населені пункти. Проте в 1242 р. стався раптовий відхід татаро-монголів з Угорщини. На обезлюднені території Угорщина стала залучати німецьких госпітів, які за указом короля розселялися на півночі Угорщині, в тому числі й на Закарпатті, і наділялися істотними привілеями. Поселення госпітів мали привілеї "вільних міст", які визначалися "Законом Фехервара". Такі поселення не підлягали юрисдикції територіальної судової влади. Набуваючи автономії, вони самостійно збирали податки, обирали органи самоврядування і священників [77, с.99].

У 1376 р. королева Угорщини та Польщі Ержибет надала Мукачеву статус привілейованого міста, а також надала дозвіл користуватися власною печаткою. У 1394 році на Закарпаття з Литовсько-Руської держави прибув князь Федір Корятович, який зробив чимало значимого для культурного збагачення русинів-українців (заснував монастир на Чернечій горі, а вже у 1440 р. було засновано окреме Мукачівське єпископство). Його діяльність на Закарпатті виступала різноплановою й продуктивною. За відсутності спадкоємців за чоловічою лінією його володіння перейшли до королівського домена. За даними М. Лучкая, в кінці XIV ст. у Березькому комітаті нараховувалося 300 сіл [78, с.145]. Перші ґрунтовні переписи північно-східних комітатів Угорщини було проведено за часів головного державного скарбничого Жігмонда Ернуста впродовж 1494–1495 рр. За результатами переписів цих років всього в Угорщині населених пунктів нараховувалося 19 112, в тому числі в комітатах: Берег - 180; Мараморош - 132; Угоча - 63; Унг - 212. Відтак, всього в ре-

гіоні нараховувалося 587 населених пунктів. За даними перепису від 1784 р., у середньому по країні в кожному будинку (хаті) мешкали 6,5 осіб; серед рівнинних районів найнижчі показники мав Мукачівський район (5,4 особи). Втім, враховуючи, що в досліджуваний період даною територією не пролягали більш-менш значимі військові шляхи, а також завдавала шкоди турецька навала, щодо комітатів Унґ, Берег, Уґоча та Мараморош доцільно застосовувати коефіцієнт 7 [79, с.97 - 98].

У 1514 р. відбулося велике селянське повстання куруців-хрестоносців в Угорщині під проводом Дьордя Дожі (у повстанні брало участь близько 100 тисяч чоловік). Повстанці неодноразово нападали на Ужгород, Мукачево, Хуст, Королево. Як свідчить королівський наказ, до повстання приєдналися і дрібні та середні дворяни комітату Мараморош: "Окремі мараморoські дворяни все-таки приєдналися до них і під час повстання, заколоту та злодіянь (зрікшись своїх дворянських гідностей) були їх учасниками, супровідниками і друзями, внаслідок чого, як кажуть, відверто впали у гріх зради". Прямо в тексті наказу було наведено список дворян-заколотників, які "приєдналися до селян, стали на їх бік і були їх співучасниками, і до яких також має бути застосована законність". Стосовно заколотників прийнято наступну постанову Державних Зборів: "Дворяни комітату Мараморош, які... були разом із селянами, і оскільки ... в комітаті Мараморош мало не всі дворяни ставали на бік селян і брали участь у всіх небезпечних і злодійських діях ... тому, беручи це до уваги, слід виявити зазначеним вище способом істину в комітатах Уґоча і Берег". Міщани п’яти коронних мараморoських міст не приєдналися до повстання, за що король на один рік звільнив їх від обов’язку сплати всіх податків та тридцятини [79, с.70 - 72].

Повстання вплинуло на розвиток законодавства, яким визначався статус селянства. У статті 93 декрету I 1492 р. короля Ласло II зазначалося: "У випадку насильницького затримання та спричинення шкоди тим селянам, які, попросивши дозволу відпустити їх (після внесення передбаченого законом об-

року і сплати інших податків) хочуть переселитися у маєток іншої людини. §1. Ішпан комітату із своїми ісправниками, без яких він не повинен виступати в таких справах, може потребувати від таких осіб, винність яких в цій справі коли б і скільки б не була доведена, 3 ґіри в якості покарання, тобто штрафу. В той же час слід відпустити затриманого селянина, якому спричинена шкода, так, щоб після відшкодування шкоди він разом із своїм майном міг вільно переселитися; за виключенням тих випадків, коли він, будучи звільненим, залишається. § 2. Однак, для відпущених таким чином тільки в тому випадку можна переселятися, коли вони, відходячи, виконають для своїх панів всі необхідні і термінові повинності, які належали їм в період їх звільнення [80, с.5]. Уже в 1531 р. одна з грамот короля Яноша Запольяі передбачала звільнення селян: "...Бажаючи викорінити перешкоди до того, щоб наше королівство, вийшовши із цього всього зла, повернулося в минулий свій стан процвітання та достатку, ми для загального блага і добра нашого королівства, з вашої одностайної згоди і за порадою всіх панів прелатів, магнатів та інших знатних нашого королівства..., знімаємо ярмо із селян і названих простолюдинів та повертаємо цим селянам їх колишню свободу таким чином, щоб вони могли з цього часу вільно, як і раніше, переходити із володінь одного магната чи дворянина у володіння іншого для проживання, забираючи із собою своє добро і майно, однак із тією умовою, щоб при виведенні (in abducendis) цих селян із одного володіння в інше дотримувалися звичаї та старі закони, які стосуються цього... 13 лютого 1531 р., Буда" [80, с.51].

Після 1526 р. (битва біля річки Могач), Угорське королівство було розділене на три частини: 1) Трансільванське князівство, яке потрапило в залежність від Туреччини; 2) Центральна Угорщина – під контролем (юрисдикцією) Туреччини; 3) Західна і Північна Угорщина під юрисдикцією австрійських Габсбургів.

До XVI ст. судові вироки і різні грамоти засновувалися в основному не на законах чи королівських указах (їх було небагато), а на "стародавніх зви-

чаях країни". Певною мірою правосуддя потребувало кодифікованого законодавства. У 1498 р. представник нижчого дворянства, дипломований юрист Іштван Вербеці склав звід середньовічного угорського звичаєвого права під назвою "Обробка правових звичаїв славного Угорського королівства і приєднаних земель у трьох частинах" ("Трипартитум"), який у 1514 р. був затверджений королем. Це джерело права (лат. - Tripartitum opus juris consuetudinarii incluti regni Hungariae) виражало потребу правосуддя, яке все більше потребувало кодифікованого законодавства. Трипартитум передбачав виокремлення статусу окремих станів, зокрема привілеї дворянства (урівняв аристократію і дрібне дворянство) і духовенства, з одного боку, та прикріплення селян до землі на "вічні часи", з іншого боку. Ним було підтверджено доктрину Священної Корони ("корона святого Іштвана є джерелом всього права і всієї влади"). Дворяни оголошувалися "членами" корони, які здійснюють законну владу через парламент разом із королем. Встановлювався порядок обрання дворянами короля, що було характерно у ті часи у багатьох європейських державах. Вводилися також подушний податок у розмірі 1 форинт і щотижнева панщина. Відтак, за цим документом усі піддані Угорщини, крім дворян, священників та жителів вільних міст, були визнані кріпаками. У такий спосіб відбувся процес закріпачення селян, яких позбавляли права переходу - без дозволу свого пана полишати свої господарства. На Закарпатті дана правова пам'ятка торкнулася переважної більшості населення. Хоча Сейм Угорщини не схвалював його окремим актом, Трипартитум, незважаючи на свій характер правової доктрини, виступав основним джерелом права в Угорщині до 1848 р. [81]. Згідно його положень усі піддані Угорщини, крім дворян, священників та жителів вільних міст, були визнані кріпаками. У такий спосіб відбулося закріпачення селян. Останнім заборонялося без дозволу свого пана залишати свої господарства.

Права дворян, як зазначає дослідник Л.Зубанич, засновувалися на чотирьох привілеях, перерахованих І. Вербовці у такий спосіб.

Перша з них: особа не може бути затримана ніколи і ніким, чиїми б не були прохання або скарги, якщо вона не була попередньо викликаною, притягнутою до суду і засудженою згідно з законодавством (§ 1). Зазначена свобода не береться до уваги у разі дій чи кримінальних злочинів, якщо скоєно умисне вбивство, підпал посівів, крадіжка або грабіж, розбій або безсоромне посягання шляхом насильства, – у цих випадках втрачається честь, титул і свобода дворянина. Якщо злочин було скоєно таким шляхом, то будь-яка людина, навіть якщо це селянин, може схопити винного на місці скоєння злочину, і той буде покараний за законом і засуджений за злочин, який він вчинив (§ 2). Якщо зловмисник утік із місця злочину і був схоплений відповідними органами влади, то він не може бути за це засуджений і покараний іншим шляхом, ніж у результаті виклику і притягнення до суду, та після законного судочинства (§3).

Наступні два привілеї визначалися так: "§ 4. Друга свобода полягає в тому, що дворяни всього королівства (як це зазначено вище) не підпорядковані нікому, тільки владі законно коронованого володаря, тому навіть і король наш ... не може втрутитися в особисті або майнові справи будь-кого з дворян; це ж саме правило застосовується в разі скарг чи зловмисних звинувачень із будь-чиєї сторони, крім випадків застосування законного шляху, і після того, як були вислухані обидві сторони. § 5. Третя свобода полягає в наступному: вони мають свободу користуватися владою повсякчас, оскільки це право (свободу користування – їм надано, також доходами, отриманими в межах своїх маєтків, зібраних від будь-якої служби селян, від сплати мита і податків за землю, від сплати зборів і мита, тридцятими, і по відношенню до королівства повинні виконувати тільки військові обов’язки".

Особливої уваги заслуговує четверта свобода, зокрема зазначено: "§ 6. Четверта (оскільки вона відрізняється від інших) і остання свобода полягає в наступному: якщо хто-небудь із королів наших посягає на свободи дворянства, зазначені в основному законі його Величності покійного Андрія II, назва-

ного Єрусалимським, і дотримуватися якого кожен король Угорщини зобов’язувався перед коронацією Святою короною, – дворяни мають вільне право чинити опір і повставати проти короля, не побоюючись звинувачення у зраді. § 7. Під терміном "дворянин" у цій главі маються на увазі взагалі всі пани, прелати, барони, інші магнати та видатні особи цієї держави, за якими (як було вказано вище) закріплені ті чи інші привілеї та свободи" [79, с. 64 - 65]. Судочинство у комітаті провадилося за сприяння присяжних (iurati assessores, iurassores, угор. esküdtek), яких кожного разу обирали на загальних зборах комітату. Власне посаду присяжного було запроваджено законом № 8 від 1486 р. Найперша згадка про діяльність управи присяжних в Ужанському комітаті датована 1363 роком [79, С.91; Див.: 82]. Найголовнішою подією XVII ст. в регіоні стало проголошення 24 квітня 1646 р. Ужгородської унії. В Ужгородському замку 63 православні священики визнали об'єднання з католицизмом. Таким чином сталося утворення нової, греко-католицької церкви на Закарпатті. Вже у 1689 р. вийшов едикт папи Олександра VIII про приєднання католицьких общин Закарпаття до Ватикану [83, s.13]. Утворення греко-католицької церкви мало незаперечний вплив на всі аспекти суспільного життя в регіоні. Вже за декілька століть вона перетворилася в найбільш поширену і впливову релігійну конфесію та церковну організацію Закарпаття.

У 1690 р. припинило існування Трансільванське князівство і після цього Закарпаття цілком увійшло до складу Австрійської імперії, однак, у 1703 р. почалася визвольна війна угорців проти Австрії під проводом князя Ференца II Ракоці. 7 червня 1703 р. відбулася битва куруців біля села Довге, потім 16 лютого 1704 р. повстанці зайняли замок у Мукачеві. І хоча в 1708 р. у Березькому комітаті організаторами повстанння було прийнято закон про скасування кріпацтва, а також зроблено багато інших позитивних зрушень, повстання куруців потерпіло поразку. Одним із результатів поразки Ф.Ракоці було встановлення правління габсбурзької Австрії в усій Угорщині, в тому числі й на Закарпатті. Після цього було здійснено перерозподіл феодальної

власності. Значна частина феодальних володінь (Ракоці, Береченьї, Чакі, Форгача тощо), які належали особам – противникам Габсбургів, була конфіскована. Ці землі перейшли спочатку до власності корони, але з часом були роздані іншим феодалам, головним чином – німецьким феодалам. У 1728 р. найбільш велике з колишніх володінь Ференца II Ракоці з центром у Мукачеві опинилося в руках майнцського архієпископа графа Лотара Шенборна, який пізніше подарував його своєму племіннику Карлу Шенборну. Так виникла величезна Мукачівсько-Чинадіївська латифундія (домінія), котра займала три чверті Березького комітату. У ній були закріплені 152 села, 4 міста і 15 приселків, в яких проживало 14 тис. чоловік, 90 відсотків яких становили кріпосні селяни [84, с.4 - 5].

Для формування правопорядку в рамках Австірйської імперії важливе місце займала урбаріальна реформа імператриці Марії-Терезії 1767-1775 років, яка мала за мету чіткіше регламентувати правові стосунки між поміщиками і кріпосними селянами. Після проведеної відповідної підготовки 26 січня 1767 року було опубліковано Маніфест про запровадження урбаріальної реформи. Закон визначав величину селянського наділу, який залежно від якості землі та місцевості визначався у розмірі від 16 до 40 гольдів (1 гольд = 0,46 га). Регламентувався обсяг натуральних повинностей селянина-кріпака, у тому числі на панщині. Її максимум встановлювався у 52 дні з робочою худобою і 104 дні у разі ручної праці, тобто один і два дні на тиждень. У малоземельних гірських районах Закарпаття та Східної Словаччини кріпосницькі відносини фактично були відсутні [85, с.13].

Разом із тим, урбаріальний патент (наказ) імператриці 1767 р. визначав земельну ділянку кріпосного селянина. Вона повинна була складатися з двох частин – внутрішньої і зовнішньої. На внутрішній частині, рівній одному хольду (0432 га), кріпосний будував будинок; там же знаходився господарський двір і сад. Зовнішня частина складалася з орної землі і лугу, розміри яких залежали від якості землі. Розподіл землі в комітатах згідно з установленими

урбарієм розмірами проводили особливі комісії. Основний принцип реформи полягав у тому, щоби кожен кріпосний, у тому числі і такий, що володів найменшим розміром земельної ділянки – чвертю наділа, отримував її у розмірі, здатному забезпечити його існування і виконання повинностей. Повинності селян складалися з трьох частин: а) грошових; б) натуральних; в) трудових. Спірні випадки вирішувалися комітатськими властями. Урбарій визначав, що щорічну панщину слід було розподіляти так, щоб у кріпосного залишався час для оброблення і власної землі. Тому патент встановлював, що від кріпосного можливо вимагати на тиждень, як правило, лише один день тяглової панщини і два дні – ручного відпрацювання. Важливим положенням урбарія було те, що з урбаріальних справ можна було подавати апеляцію з земського суду до комітатської седрії (суд комітату), а з неї – до намісницької ради, у той час як усі інші справи розглядалися земським судом, а скарги на них подавалися до седрії [53, с.130-133]. В ході урбаріальної реформи було реорганізовано також організацію сільських населених пунктів. Згідно урбарія поміщик називав три кандидатури сільського старости, з яких жителі села обирали одного, однак, нотаря і присяжних селяни обирали самостійно.

У 1777 р. для Угорщини було видано кодекс "Система виховання і шкільної справи в Угорському королівстві і приєднаних до нього провінціях" (Ratio Educationis), який передбачав перебудову всієї системи освіти в Угорському королівстві [86]. Школи були розділені на наступні категорії: елементарні трьох типів (сільські однокласні з одним учителем, селищні або містечкові трьохкласні з двома учителями і "нормальні" - чотирьохкласні в окружних центрах), латинські або граматичні гімназії, академії та університети. У такий спосіб визначалася інституційна система освіти - від початкової школи в кожному населеному пункті до університету. Закон дозволяв створювати нові школи, які повинні були утримуватися безпосередньо за рахунок населення (територіальної громади). Закон мав значний обсяг, складався з трьох частин: перша стосувалася потреб управління і матеріального забезпечення

навчальних закладів, друга закріпила навчальні програми для різних типів шкіл, а також включила в себе інструкції, що стосуються методів навчання, третя присвячена забезпеченню дисципліни і нагляду за школами. Вершиною всієї системи освіти виступав королівський університет. Держава визначала, відтак, зміст навчання, виходячи з потреб людини в майбутньому, впровадивши єдиний навчальний план для всіх класів навчання і типів навчальних закладів. Середня школа, наприклад, крім релігії, латині, загальної і національної історії та географії, природничих наук, фізики і математики, навчала бухобліку, природним правам і законам, практичній логіці, а також передбачало читання газет. Навчання в школі стало обов'язковим під страхом кримінально-правової санкції [87].

Урбаріальне регламентування Марії Терезії продовжив її син Йосиф II, яким 22 серпня 1785 р. було видано імператорський наказ про кріпосних селян, згідно якого було заборонено вживати слово "кріпосний" і, що головніше, селянам було надано право вільного переходу. За цим наказом селянину надавалося право безперешкодно займатися розумовою працею або стати ремісником. Він отримав право вільно заповідати своє рухоме майно. Розпорядження визначало, що без серйозної причини, селянин не може бути позбавлений наділу, а у випадку будь-яких зловживань має право звертатися за захистом до комітатського прокурора [53, с.134-135].

Як указував О.Мицюк, певні достовірні дані про кількість русинської людності в Угорщині починаються в XVII ст. Найстарше приблизне обчислення (перепис) можна знайти в угорського примаса (арцибіскупа) Липая, який, пишучи 1654 р. до Риму свій меморіал про східне, на той час православне, видання, між іншим говорить, що починаючи від Спішу і аж до Хуста, Мармароша і Семи городдя, живуть Русини в кількості поверх трьохсот тисяч. З кінця XVIII ст. починають в Австро-Угорській державі робити всенародні переписи людності. Перші такі переписи відбулися за Йосипа II року 1786 і 1787. З останнього можемо тут навести кількість всього населення по

комітатам: Березький - 64229 душ, Угочанський - 26935 душ, Марамарось-кий - 86118, Ужанський - 58137, Шариський - 131097, Землинський - 209861. Поголовного перепису під оглядом національності у той час не робили, громаду визначали за більшістю осіб. У такий спосіб за перепису 1787 р. в Угорщині було начислено 702 русинські громади [88, с.5-6].

За офіційними даними у 1775 р. українське (русинське) населення Закарпаття проживало загалом в 517 населених пунктах, де воно складало більшість, але з них лише в 19 населених пунктах проживало більше 1000 осіб, а переважна більшість з них (277) мали населення до 300 осіб. Найбільше таких населених пунктів знаходилося в комітатах Берег (100) Шарош (154), Земплень (149), Мараморош (85). За даними перепису 1804 р. населення чотирьох комітатів, які означають "Закарпаття", мали таке населення (і відсоток русинів):

Берег - 79 217, з них 48 753 русинів (61,54%);

Мараморош - 99 682, з них 66455 русинів (66,67%);

Угоча - 32 627, з них 18 870 русинів (57,84);

Унг - 76 702, з них 46 872 (61,11%).

Загальна кількість українців (русинів) в усіх 11 комітатах, де вони проживали, в 1804 р. нараховувала 345 786 чоловік. Через півстоліття, в 1851 р. кількість русинського населення в цих комітатах майже не змінилося: Берег - 65 069, Мараморош - 84 396, Угоча - 18 560, Унг - 58 901. Крім цих комітатів компактно русини проживали ще комітаті Шаріш (66 691), Шепеш (25 435), Земплень (90250) і ще в 5 комітатах. Загальна їх кількість становила в 1851 р. 442 902 чоловік [89].

Початок і середина XIX століття мали найбільший вплив на розвиток правових традицій закарпатських українців Угорщини.

Найбільш помітною подією середини XIX століття була так звана "весна народів" – серія національних революцій в європейських державах, у ході яких виголошення політичних свобод та скасування кріпосного права поєд-

нувалося з боротьбою за створення національної форми держави. Угорщина, котра на той час виступала складовою частиною Австрійської імперії, не стала винятком. Новітні ідеї конституціоналізму, незважаючи на придушення революцій, завойовували позиції і частини українського народу, котра на той час проживала в межах даної імперії і отримала можливість користуватися відповідними цінностями. Річ іде про українців (русинів) Галичини, Буковини та Закарпаття (Угорську Русь). Якщо питання впливу революції на західноукраїнські землі широко представлене в історіографії, то цього не можна відзначити щодо Закарпаття.

В Угорщині демократична революція 1848-1849 років знайшла втілення в так званій Братиславській конституції 18 березня 1848 р., яка зробила істотний вплив на подальший розвиток правопорядку, в межах якого перебувало Закарпаття. Король Фердинанд V скликав угорський сейм до Братіслави в ситуації, коли революційні процеси ще не почалися. Після початку революції саме цей Сейм схвалив низку законів, які в сукупності виступали "конституцією Угорщини", які отримали назву також "Братиславської березневої конституції" або "Квітневі закони" (закони були санкціоновані королем 11 квітня 1848 р.). Ця серія законів як наслідок демократичної революції докорінно змінила Угорщину в двох напрямах: її суверенізації та її дефеодалізації.

1.*Закон III/1848 про заснування незалежного відповідального уряду* [90]. Цим законодавчим актом визначалося в статті 1, що "його величності королівська особа є святою і недоторканою", проте, однак, пропонувалася нова система управління для Угорщини. Присутність короля для забезпечення "єдності країни", виконання законів мав забезпечувати палатин. Він видає акти, які для набуття чинності контрасигнуються відповідальним міністром з резиденцією у Будапешті. Уряд ("міністеріум") у Будапешті повинен був складатися з голови і восьми міністрів (один - при особі короля і 7 - з окремих питань). Крім того, закон у статтях 26 - 27 закон встановлював, що всі посадові особи (чиновники) і всі законні судді продовжують виконувати свої

повноваження "доки закон не встановить іншого порядку". Міністри можуть бути присутніми на засіданнях в обох палатах сейму і мають право виступу з будь-яких питань, зобов'язані давати письмові пояснення на вимогу палат і мають право голосу, якщо були обрані до нижньої палати (стаття 31). Закон у статті 32 вперше визначав відповідальність міністрів перед сеймом за діяння, пов'язані з посяганням на незалежність країни, порушення законів (конституції), порушення свободи окремих осіб, за розтрату чи неправильну витрату грошей, до яких мають доступ, за зловживання обов'язком оборони країни чи збереження в ній спокою.

2. *Закон IV /1848 про щорічні засідання Сейму* [91]. Цим законом Сейму гарантувалося не лише щорічні засідання, а й також 3-річний строк повноважень та призначення королем виборів в 6-тижневий термін після спливу цього строку. Водночас, королю надавалася право "продовжити" строк повноважень Сейму, а також прийняти рішення про його достроковий розпуск (стаття 5). Голову палати магнатів король повинен був призначати, проте секретар цієї палати обирався таємним голосуванням. Згідно статті 10 засідання обох палат Сейму проводилися відкрито, проте з мотивів, зокрема, захисту державної таємниці, палата може схвалити рішення про проведення закритого засідання.

3. *Закон V /1848 про вибори членів Сейму на основі народного представництва* [92]. Закон визначає, що всі "жителі країни і приєднаних частин", які досі користувалися виборчим правом, продовжують ним користуватися (стаття 1). Крім того, закон у статті 2 наділяв виборчим правом всіх жителів країни і приєднаних частин, які "тут народилися або постійно проживають, досягли принаймні 20-річного віку", які не перебувають в опіці та під господарською владою, не є безпритульними й належні до віросповідання - за винятком жінок - мають виборче право, якщо: а) проживають у вільних королівських містах та в інших містах і мають будинок або землю вартістю у 300 злотих, або з дружинами, які мають таку нерухомість і спільних неповноліт-

ніх дітей; б) є ремісниками, купцями, фабрикантами, мають у власності крамницю чи фабрику або є партнерами таких власників; в) які не мають вищенаведене, але мають дохід 100 злотих постійного доходу на рік; г) незалежно від доходу - лікарі, адвокати, інженери, академіки й художники, професори, аптекарі, священики, нотаріуси, шкільні вчителі тощо; д) жителі міст, які хоч і не мають власності, передбаченої вищенаведеним. Правом бути обраним (стаття 3) наділялася особа, яка мала право голосу, досягла 24-річного віку і володіє угорською мовою. Палата депутатів (нижня палата) повинна була складатися з 377 депутатів. У статті 5 закону визначалася кількість депутатів, яка мала бути обрана від окремих комітатів. Наприклад, від Буди планувалося обрати 2 депутати, від Пешту - 5, від Дебрецена - 3, від Унг - 4, від Берег - 4, від Земплен - 8. Виборчий закон також установлював, що кожен депутат буде отримувати винагороду в розмірі 5 злотих добових і 400 злотих щорічно на покриття витрат (стаття 56).

4. *Закон VIII /1848 про загальну сплату податку.* Цей законодавчий акт встановлював обов'язок сплачувати податки усіма "жителями угорської держави", незалежно від їх походження [93]. У такий спосіб феодальні правила про звільнення "привілейованих" верств населення від обов'язкових платежів, установлених законом, було скасовано.

5. *Закон XVIII /1848 про пресу.* Цим законом встановлювалося, що свобода преси оголошується "навічно", а попередня цензура скасовується. Згідно його статті 1 кожен має право свою думку вільно виражати і поширювати [94]. Звертає увагу створення конституційних підстав для свободи слова, заборони попередньої цензури.

6. *Закон XX /1848 про питання релігії.* Законодавчий акт заборонив встановлення "єдиного віросповідання" та оголошував, що всі віросповідання, визнані законом, є рівноправними і держава ставиться до них однаково [95]. У такий спосіб, окрім іншого, закріплювався світський характер угорської держави та її відокремлення від релігії.

7. *Закон XXIII /1848 про вільні королівські міста.* Цим законом у статті 1 було встановлено, що "місто, як самостійна юрисдикція власних місцевих питань, під законним вищим контролем, здійснює її незалежно від жодних інших юрисдикцій". Міста з статусом "вільних королівських міст" здійснювали свою юрисдикцію з огляду на поліцію, питання кримінального і приватного права, за винятками, визначеними законом [96]. Вільні королівська міста отримували низку повноважень, які дозволяли організувати повноцінне місцеве самоврядування, як це встановлювала правова традиція у різних державах Західної Європи.

Крім наведених, Сейм схвалив групу законів, які скасовували прикріплення селян до землі та так звану "панщину", виголошували рівність громадян, незалежно від походження. Загалом у березні 1848 р. Сейм схвалив 33 законодавчі акти.

Як свідчить наведене, скориставшись тимчасовим послабленням австрійської монархії внаслідок революційних подій у Відні, на угорській частині імперії революція відбувалася на той час у правових формах - обраний Сейм Угорщини схвалив низку законів, які відображали настрої угорського суспільства, більше того - король імперії своїм підписом ввів вказані закони в дію.

Революційні події в Угорщині 1848-1849 років зачепили Закарпаття (Угорську Русь) у багатьох площинах. На Закарпатті (чотирьох комітатах, де компактно проживало українське населення) вістка про виголошення незалежності Угорщини та політичних свобод було зустрінута досить стримано. 18-19 березня 1848 р. у містах Ужгороді, Мукачеві та інших на стінах будинків, огорожах розклеювалися прокламації та програми найближчих соціальних і політичних перетворень у країні, що складалися із 12 пунктів, прийнятих у Пешті 11-12 березня. 27 березня Ужгород у святковому вбранні відзначив "оголошення волі". Жителі Берегова з угорськими революційними прапорами під звуки барабанів, за прикладом інших міст і сіл, ввійшли до національної гвардії, яка повинна була забезпечувати населенню спокій і повний

порядок. Ужгородська друкарня почала друкувати революційні матеріали та заклики до населення. 2 травня 1848 р. було звільнено з казематів Мукачівського замку політичних в'язнів [58, с. 247].

Неоднозначне ставлення місцевої еліти до революційних процесів в Угорщині поєднувалося з намаганнями в нестабільній ситуації вибороти хоча б який-небудь статус для регіону, що, звісно, знаходило протидію в Будапешті. Певним виявом лояльності мала слугувати відсутність представників угорських русинів на Слов'янському конгресі у Празі 2-10 червня 1848 р. Їх інтереси, тим не менше, представляла словацька делегація, лідер якої Й.Гурман оприлюднив спільну позицію щодо таких вимог: 1) щоб мадяри визнали угорських словаків і русинів за окремі національності; 2) щоб словаки й русини мали свої власні початкові, середні й технічні школи і навіть університет [50, с.32].

Деякі факти засвідчують вплив оголошених політичних свобод на активізацію політичного життя в населених пунктах Закарпаття серед різних категорій населення. Так, наприклад, у червні 1848 р. селяни с. Оросієво Березької жупи виробили спеціальну програму про вибори депутатів парламенту "стоїмо на порозі свободи і рівності", яка складалася з 10 пунктів. В програмі зазначалося: "Ми вступаємо туди, де всі перед законом рівні, де немає різниці між релігією, класами та нацією. Ми виберемо депутатом парламенту того, хто серцем і душею прийме намічені пункти". Вимоги передбачали наступне:

1. Верхня палата в парламенті має бути скасованою. Парламент повинен складатися із представників народу.

2. Кожен, хто досяг 20-річного віку, має право брати участь у виборах. Наймити позбавлялися цих прав.

3. Земельні наділи, якими користувалися кріпаки, мусять бути передані у власність селян без викупів. Селяни не повинні виконувати за них повинностей.

4. Оподаткування населення мусить бути загальним і справедливим. Держава повинна призначати таких переписувачів та збирачів податків, які б не зловживали своїм службовим становищем.

5. Дворянські стани знищуються, поміщицька земля розподіляється між селянами. Кожному селянському дворові дозволяється тримати стільки худоби, скільки він зможе утримати.

6. Знищуються обмеження для розвитку ремесла та домашніх промислів.

7. Попи та учителі повинні бути передані на утримання держави а не народу.

8. Всі борги, зроблені попередніми урядами, ліквідовуються. Народ не повинен нести за них відповідальності.

9. Всі чиновники центральних органів влади, жупних управлінь мусять збиратися не за знатністю, а за волею народу. Там, де живе мадярське населення, обираються представники від того народу, який там живе і володіє рідною мовою

10. В країні повинна бути проголошена свобода слова, свобода друку, щоб кожен громадянин мав можливість виголошувати свої думки вільно, не зважаючи на їх політичний зміст, і не притягався за це до відповідальності. Суд мусить карати тільки тих, хто робить наклеп або ображає особу.

Програма була розмножена і розповсюджена між населенням навколишніх сіл. С.Торжі заявляв селянам, що становище їх може поліпшитися лише тоді, коли депутати парламенту будуть дотримуватися вироблених у програмі пунктів [58, с. 247 - 249].

З іншого боку, в ході революції, особливо після її поразки, угорські українці вперше стали заявляти про свої претензії на певний статус території, де вони проживали. Делегацію до імператора з цього питання очолив А. Добрянський (колишній цивільний комісар Австрії при російському експедиційному корпусі, котрий придушив 1849 р. революцію в Угорщині), який добив-

ся аудієнції у Франца Йосифа 19 жовтня 1849 р. Делегація подала імператору петицію з дванадцяти пунктів, які включали, зокрема, наступні вимоги: визнати українців (русинів) за окрему національність; утворити певну територіальну одиницю в комітатах, де проживають русини; впровадження руської мови для школи та урядовців; призначення руських урядовців; видання руських газет та гарантії для руської національності в інших частинах Угорського королівства. Спочатку здавалося, що проавстрійська політика А.Добрянського принесла для Угорської Русі задовільні результати. У жовтні 1849 р. віденський уряд реорганізував Угорщину, відокремивши від неї Трансільванію та Хорвато-Славонію, а решту королівства розділив на п'ять військових округів (поділених на цивільні округи), якими управляли призначені у Відні комісари [97, с.29].

Північно-східна частина королівства відійшла до Кошіцького військового округу, складаючись із трьох цивільних округів. Одним із них, Ужгородським (Руським), куди входили комітати Унг, Берег, Угоча і Мараморош. Проте експеримент із Руським округом тривав недовго, лише на період фактичної окупації Угорщини австрійськими військами. Тим не менше, його короткочасне існування мало важливе значення для національного піднесення українців Закарпаття. Нову територіальну одиницю - "Руський округ" очолив І. Віллец, а його референтом і директором канцелярії 16 жовтня 1849 р. призначили А. Добрянського. Обидва чиновники відразу розпочали здійснювати корінні зміни в апараті державного управління округу та національно-культурному житті української спільноти. Першим кроком в управлінні новоствореним округом стало оприлюднення Конституції Австрії 4 березня 1849 р., яка забезпечувала всім національностям монархії рівні права й мала стати основою для реформування і подальшого життя краю. 25 листопада 1849 р. А. Добрянський, виголошуючи промову в міському комітатському будинку, де зібралося місцеве населення, а також делегати і священики із сусідніх сіл, уперше зачитав її руською мовою. Відбулося урочисте святку-

вання проголошення Конституції, під час якого русини встановили біля чорно-жовтого австрійського прапора свій синьо-жовтий. Крім того, у всьому "Ужгородському окрузі" офіційною мовою замість угорської запроваджується руська (українська), що відповідало Основного закону, який передбачав використання в Австрійській державі десяти мов, серед яких була й "галицько-руська". Судові рішення в окрузі проголошували й оформляли руською мовою. Назви вулиць у містах і селах почали писати руською мовою, а в Ужгороді – трьома мовами: руською, німецькою, угорською [98, с. 62 - 63].

Як указує Р.І. Майор, у "Руському окрузі" важливою проблемою, окрім мовної, стала проблема формування нового управлінського апарату, який би забезпечив захист національно-політичних і культурних прав українців. А. Добрянський розпочав заміну угорських чиновників на українських і поставив основну вимогу для службової кар'єри – знання руської мови. Та починаючи реалізовувати свою ідею, А. Добрянський наштовхнувся на перепону: в Ужгородському (як і в Кошицькому та Пряшівському) окрузі виявилося "небагато людей, які б бажали займатися народною справою". Це цілком природно, якщо взяти до уваги проведення угорською державою асиміляційної політики стосовно українців, у результаті якої значна їх частина втратила власну національну ідентичність. Однак А. Добрянському вдалося знайти вихід зі складної ситуації: оскільки для нових чиновників обов'язковою умовою було володіння руською мовою, це стало імпонувати не тільки нечисленній світській інтелігенції, а й духовній, що було дуже важливо, тому що сини греко-католицьких священиків, котрі не пішли духовним шляхом, але отримали світську освіту, ставали претендентами на посади в управлінні "Руським округом". У деяких місцевостях округу майже всі державні посади зайняли українці. Так, в Ужанській жупі вищі державні посади обіймали І. Вайда, І. Лелович, І. Ляхович, Л. Черський, у Березькій – І. Горза, Р. Добрянський, В. Ільницький, Ю. Невицький, І. Пастелі та І. Попович. Проведення політики призначення в "Ужгородському окрузі" чиновників, які володіли

руською мовою, свідчило про закладання А. Добрянським на Закарпатті фундаменту української інтелігенції (а саме її світської частини), що мало велике значення для майбутнього поступу національного руху. Важливо зазначити і те, що йому вдалося заснувати у Відні "Вісника для русинів Австрійської держави", який виходив тричі на тиждень [98, с.64 - 65]. 28 березня 1850 р. "Руський округ" було ліквідовано. Саме створення "Руського округу", в межах якого проживало 391 тисяча русинів із їх загальної кількості на той час 411 тисяч, сприяло піднесенню громадського життя в регіоні [99, с.20].

Тим не менш, головним результатом демократичної революції для Закарпаття стало законодавче скасування кріпосного права. Земельні відносини на момент революції 1848 р. в краї мали деформований характер. Досить відзначити, що у Березькому комітаті селянські наділи займали від 11 до 20 % орної землі, у Марамароському і Угочанському – від 12 до 27 %. Законом про скасування кріпосного права, що був схвалений Державним зібранням Угорщини 18 березня 1848 р., від панщини та інших натуральних і грошових повинностей на користь поміщиків (ст.9 Закону) звільнялися разом із землею лише селяни (йоббаді і желлери), внесені до "урбаріальних списків". Річ йшла про кріпосних селян, що користувалися наділами землі на праві спадкового утримання; їх повинності були зафіксовані в "урбаріях". Згідно з указаним Законом урбаріальні йоббаді і желлери і після звільнення від кріпосної залежності повинні були нести повинності за користування пасовищами і лісами до остаточного врегулювання питання про ці види угідь. З іншого боку, Закон від 18 березня 1848 р. не поширювався на селян – желлерів і піджеллерів, що користувалися землею на основі орендного договору з поміщиками. Відзначимо, що на Закарпатті більша частина селян належали якраз до таких категорій безземельних – до 68 відсотків. Більша частина селян в Угорщині була звільнена від кріпосної залежності з мізерними наділами або взагалі без землі. Згідно ст.12 Закону за скасовані феодальні повинності і податки поміщики отримували компенсацію у розмірі 20-кратної вартості річних натура-

льних і грошових повинностей селян. За отримані селянами земельні наділи закон гарантував їх колишнім власникам (поміщикам) винагороду за рахунок держави. Разом із тим, березневі закони 1848 р. створили формальну рівність громадян перед законом. Закон від 18 березня 1848 р. скасовував церковну десятину (ст.3), земський суд, що закріплював владу поміщика над кріпосними (ст.11), хоча і не вирішував радикально селянського питання [53, с.227].

Реальне втілення Закону 1848 р. відбувалося вкрай складно. Наприклад, селяни с. Н.Німецьке (Ужгородський комітат) у 1857 р. скаржилися імператору про те, що поміщик Панграц перевів 20 чоловік йоббаді до розряду куріалістів і примушує за 6 веко землі відпрацьовувати в рік 60 днів панщини. Поглиблення реформи у цьому напрямі мало місце в 1853 р. шляхом видання урбаріального патенту (королівського указу). Стаття 1 цього правового акту скасовувала ті права, відносини і повинності, "які витікали з урбаріальних відносин і поміщицької юрисдикції". Тому колишні кріпосні були наділені правом "вільної власності" на урбаріальні ділянки [60, с.21 - 29]. У радянській історіографії традиційно критично оцінювалися наведені організаційно-юридичні заходи в Угорщині (як і в Російській імперії 1861 р.), проте необхідно враховувати, що при усій складності суспільних перетворень у земельній сфері їх наслідок незаперечний – закарпатські селяни позбавилися особистої залежності від землевласників. Почалася вибудова відносин між ними на принципово інших - ринкових засадах. Звісно, реформа ще десятиліттями впроваджувалася та корегувалася судовою практикою. Лише в 1860 р., уперше від революції 1848-1849 років, був обраний і скликаний парламент Угорщини – Державні збори, до якого було обрано і А.Добрянського. Йому як депутату так і не було дозволено проголосити промову на пленарному засіданні, яку пізніше йому вдалося опублікувати. У своїй промові А.Добрянський мав намір виголосити наступні вимоги:

1.Угорщина має бути поділена на п’ять дискріктів-районів, з яких один має бути національно-руським.

2.Руський дискрікт має мати свій Краєвий сойм, працюючий в своїй власній мові, свої власні вищі й нижчі суди.

3.Русинам мають бути пропорційно приділені дотації з релігійних фондів [51, с.134].

Політико-правові й культурні вимоги русинів-українців набирали в 1860-х роках широкого розголосу й загального національного значення. Погоджуємося з думкою, висловленою В.Шандорем щодо того, що помиляються ті автори, які твердять, що в цю добу русини не ставили, бо не були навіть спроможні ставити, зрілих політичних вимог. Власне ослаблення Угорщини невдалою революцією та її наслідками сильно оживило національні вияви українців, їхні вимоги знаходили зрозуміння і в деякій частині мадярської преси, яка їх публікувала. Як ось наприклад, часопис "Sürgöny" (Телеграма), що виходив в Будапешті, опублікував 16 березня 1861 р. програмову статтю під назвою: "Домагання русинів – синів нашої батьківщини", підписану "більше мараморошськими русинами", в якій вони вимагають: 1) Створення національних виборчих округів на основі національного принципу; 2) Провідних урядовців округів має вибирати населення. Інші, вищі урядовці теж повинні бути вибирані населенням. В тому самому часописі за 9 і 11 квітня 1861 р. ставлять русини дальші вимоги: 3) Створення можливостей для розвитку рідної народної мови; 4) Щоби уряд не мішався до справ народної мови та щоби вона могла вільно розвиватись і в церкві; 5) Створення відповідних установ для плекання рідної мови. Згідно з повідомленням "Kárpáti Hirnók" (Карпатський вісник) з 18 червня 1861 р. три священики (Іван Пастелій, Андрій Попович та Іван Раковський) внесли до єпископа в Ужгороді в службовому порядку для дальшого доручення урядові Угорщини такі вимоги: 1) русинів визнати в політичнім і в релігійнім сенсі окремою нацією; 2) щоби Русини мали право держати власні краєві зібрання

з правоважним рішенням; 3) щоби Русини мали право вживати окремі національні барви тощо. Справа автономії для русинів набирала тоді політичного розмаху, бо і о. О. Духнович висловився в тім сенсі, що "ми не бажаємо сепаратизму...", виголошуючи лише більш складну структуру взаємин всередині держави [51, с.135-136]. Олександр Духнович стояв на позиції єдності "руських" по обидва боки Карпат, активно опонуючи угорській політиці асиміляції.

Обмеження абсолютистського правління в австрійській імперії на початку 1860-х років проявилося, передовсім, у скликанні і відновленні роботи Сейму Угорщини. Проведення 1861 р. виборів до угорського парламенту дозволяло українцям отримати представництво в сеймі й тим самим добиватися реалізації своїх національних і політичних прав. Від Закарпаття до парламенту балотувався А. Добрянський та ще кілька кандидатів. Проводячи передвиборчу кампанію, він побував у всіх руських комітатах, де виступав і розмовляв з українськими діячами. Було визначено програму діяльності майбутніх депутатів, яка потім стала виборчою. До основних її положень належали: 1) створення русинської національно-автономної області (на зразок сербської) з власним конгресом (руським ландтагом); 2) надання права русинам вибирати своїх єпископів більшістю голосів на основі звичаїв східного обряду; 3) відлучення русинів греко-католиків від Остригомського архієпископства й створення для них Руського архієпископства; 4) функціонування при вищих органах влади представництв від русинів відповідно до відсоткового співвідношення населення. Програму підтримало українське та словацьке населення, що дозволило А. Добрянському, Ю. Маркушу та О. Шерегілю одержати на виборах у березні 1861 р. депутатські мандати. На першому ж парламентському засіданні А. Добрянський виступив із промовою на захист нацменшин Угорщини, однак у нього відразу почали стріляти шовіністично налаштовані угорські депутати, через що довелося покинути приміщення парламенту [100, с. 568 - 569].

У 1860-х роках, українські (русинські) громадські кола запропонували уряду в Будапешті низку програм перебудови суспільного життя на Закарпатті. Детальна національна програма була розроблена 11 (23) жовтня 1865 р. Саме в цей час в Нехваль-Полянці та Білій Держанних (територія сучасної Словаччини) на Гостовицькому та Лаборському соборі українці прийняли національну програму, що містила 20 пунктів, зокрема: 1) визнання на законодавчому рівні самобутності руської народності та руської народної мови; 2) забезпечення пропорційного представництва різних національностей у парламенті та комітатському управлінні у відповідності до кількості населення тієї чи іншої національності (так, наприклад, якби русини складали 20% населення Угорщини, то і 20% сеймових депутатів мали би бути русинами); 3) формування комітатів, повітів та виборних повітів за національним принципом; 4) призначення у руському комітаті на посаду наджупана виключно русина за національністю; 5) створення для русинів греко-католицької конфесії в Угорщині окремого Руського архієпископства (єпархії), архієпископ якого прирівнювався б за саном до угорського примаса; 6) відкриття у Будині греко-католицької парафії; 7) забезпечення перебування при війську греко-католицьких священиків, які б володіли руською мовою; 8) запровадження руської мови, як офіційної, у руських громадах, повітах, майбутньому руському комітаті, парафіяльних і єпископських урядах; 9) забезпечення свободи у створенні літературних та виховних товариств й закупівлі різних друкованих видань за кордоном; 10) здійснення перекладу всіх законів руською мовою; 11) скасування законів, які суперечили принципу рівноправності та національної свободи тощо [101, с.142 - 143]. Наведене свідчило про різке розширення вимог у сфері доступу до участі в управлінні державними справами Угорщини.

Однією з найбільш відомих програм стала Угочанська національна програма (інша назва - Севлюська програма), складена в Севлюші у жовтні 1867 р., в оригіналі - "Заява народних бажань в Угорській Русі". Вона склада-

лася з чотирьох розділів, які відображали чотири аспекти, які виступали найважливішими в позиції її авторів - церква, комітати, національність, народна освіта. У сфері церкви (розділ I) пропонувалося наступне: 1) забезпечення свободи й самоуправління церкви; 2) перетворення Мукачівського єпископства на митрополію; 3) створення Угорського греко-католицького єпископства для угорських вірників східного віросповідання; 4) відновлення Руського Мараморoського єпископства; 5) суворе дотримання умов об'єднання; 6) створення при Пештському університеті руської церкви з руським катехитом.

У сфері комітатів (розділ II) програма включала наступні вимоги: 1) формування комітатів за національним принципом; 2) обрання комітатських членів пропорційно до виборчої можливості; 3) позбавлення почесних чиновників права голосу на комітатських засіданнях; 4) здійснення підрахунку голосів на парламентських виборах по селах представниками виборчої комісії. У розділі III "Відносно народності" перелік вимог охоплював: 1) угорський король чи його престолонаслідник, як це було в давні часи, і тепер має носити титул «az oroszok vezere» ("руський воєвода"); 2) визнання руської народності рівноправною політичною народністю в Угорщині та забезпечення вільного використання русинами, окрім угорського прапору, власного жовто-синього; 3) запровадження у руських комітатах офіційною мовою діловодства руської мови та її вільне використання, включаючи написання нею повідомлень королю; 4) отримання русинами посад при вищих судових інстанціях; 5) створення із представників руської молоді руських полків, які б мали власних руських священиків; управління створеними полками мало здійснюватися руською мовою, а при угорському прапорі повинен використовуватися жовто-синій стяг.

Щодо народної освіти (розділ IV називався "Відносно народного просвітлення": 1) самостійне поширення освіти серед народу, в дусі згаданого вище церковного самоуправління; 2) забезпечення державного фінансування

заробітної плати народних вчителів; 3) запровадження руської мови, як мови викладання, в руських комітатах у вищих училищах; при цьому, угорська мова повинна мати свою кафедру; 4) відкриття при Пештському університеті кафедри руської мови та літератури; 5) створення в Мараморoському комітаті окремих шкіл для землеробства, промисловості, рудокопства, лісівництва та ін., що забезпечило б покращення матеріального становища населення; 6) утворення власних народних зборів. Ліквідації залишків кріпацької системи: регале, десятини, даремщини тощо [101, С.143 - 144].

Наведена національна програма виступала найбільш деталізованою, а її аналіз дозволяє прийти до наступних висновків. По-перше, для її положень характерне високий рівень формулювань, з яких проявляється розуміння проблем облаштування суспільного життя на Закарпатті. По-друге, лідери громадської думки того часу усвідомлювали українську ідентифікацію "руського" (русинського) населення регіону, пропонуючи використання "жовто-синього стягу". По-третє, політична складова національної програми виступала розширеною з дотриманням територіальної цілісності Угорщини, охоплюючи засоби від "руського" титулу короля до "утворення власних народних зборів" (хоч і в розділі IV). По-суті вимагалося урівняння в правах українського (русинського) і угорського населення, широкого доступу українців до посад в уряді та вищих судах. Поряд з цим ставилися вимоги організації українського війська - "руських полків, які б мали власних руських священиків".

По-четверте, з програми проявлялося розуміння того, що виокремлення Закарпаття в адміністративно-територіальному плані стане кроком вперед для українського населення ("формування комітатів за національним принципом"). Водночас низка вимог організації управління на рівні комітатів стосувалися розширення демократичних інститутів, зокрема, виборчого права. По-п'яте, серія вимог стосувалися поширення освіти, і, зокрема, запровадження руської мови, як мови викладання, в руських комітатах у вищих учи-

лищах, "забезпечення державного фінансування заробітної плати народних вчителів" (того часу немало початкових шкіл були на утриманні територіальних громад, що сприймалося як додатковий фінансовий тягар). Нарешті, по-шосте, пропонувалося зростання ролі (і статусу) греко-католицької церкви у краї, яка виступала ключовою ланкою організації громадського і духовного житті в регіоні.

Найбільш відомими фактом публічного оголошення вимог від імені русинів-українців були вчинені депутатом Державних зборів Угорщини А.Добрянським у 1866 р. Він, зокрема, визнав непорушною діючу конституцію, проте все ж настоював на наданні більшої незалежності комітатам, утвореним на основі "національного принципу" для того, щоби в майбутньому набули значення швейцарських кантонів. На його думку, вищим законодавчим органом Угорщини повинен був стати союзний сейм із забезпеченням у ньому пропорційного представництва незалежних кантонів.

Підсумовуючи, відзначимо, що, незважаючи на поразку угорської революції, правові наслідки останньої істотно вплинули на політико-правовий розвиток Закарпаття. Хоча цілей виокремлення Угорської Русі в окрему адміністративно-територіальну одиницю не було досягнуто, тим не менш, на регіон були поширені невідомі раніше для нього правові феномени, пов’язані з розвитком у Європі конституціоналізму, зокрема: 1) заборона правової дискримінації осіб за національною та іншими ознаками; 2) поступове становлення інститутів парламентаризму, в тому числі розширення виборчого права; 3) скасування кріпосного права. У цьому плані розвиток суспільства і державних інститутів в Угорщині (і на Закарпатті), попри поразку намагань створити незалежну Угорську державу на демократичних конституційних засадах, йшло в руслі загальноєвропейських державно-правових тенденцій. Підкреслимо, що українські землі в Російській імперії отримали змогу отримати вказані правові цінності лише в другій половині XIX ст. (скасування кріпосного права), а конституційний режим - лише на початку XX століття.

Водночас, необхідно підкреслити, що жодну з істотних вимог українського населення Закарпаття не було втілено в рамках Австрійської імперії (або її складової - Королівства Угорщини) у період до формування Австро-Угорщини.

Висновки до розділу 1

Аналіз методологічних та історіографічних основ дослідження правового становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини дозволяє прийти до наступних висновків.

1. Специфіка методології історико-правового пізнання диктується двома його складовими: по-перше, світоглядні основи і пов'язані з ними аксіологічні питання формування наукової картини історико-правової реальності; по-друге, вибір адекватного методологічного інструментарію, який дозволяє відтворити на емпіричному і теоретичному рівнях предмет дослідження та розкрити відповідні історико-правові закономірності. В свою чергу, аксіологічні основи конструювання наукової картини історико-правової реальності потребують з'ясування принаймні двох взаємопов'язаних аспектів: по-перше, критеріїв прогресу державно організованого суспільства (правового прогресу) і, по-друге, основних суспільних цінностей, в рамках яких створюються координати оцінки державно-правових явищ минулого.

2. Аналіз історіографії проблеми дозволяє констатувати наступне. По-перше, доволі широка історіографія містить напрацювання та систематизацію емпіричної бази, яка стосується різних аспектів політичного та економічного становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867 – 1918 рр.). Угорська історіографія відзначається апологетикою та ідеалізацією періоду перебування Закарпаття в складі Угорщини. Радянська історіографія, перебуваючи на позиціях єдиного українського етнічного масиву по обидва боки Карпат, тим не менше, позначена низкою особливостей, які випливають з відсутності академічної свободи та диктатом марксистсько-ленінської ідеології. По-друге,

попри напрацювання емпіричного матеріалу для розуміння суспільних процесів на Закарпатті на рубежі XIX - XX століть, наведене доводить відсутність окремого комплексного історико-правового дослідження, предметом якого виступало би правове становище Закарпаття (Угорської Русі) вказаного хронологічного періоду.

3. Досліджуючи етапи розвитку правового становища в складі угорського і австрійського правопорядків необхідно відзначити наступне. По-перше, перебування Закарпаття в сфері угорської і австрійської правової традиції сприяло не лише збереженню українського (русинського) національного середовища, поступовому становленню інститутів громадянського суспільства, а й поширенню на нього європейських цінностей та зразків конституціоналізму. У середні віки найбільший вплив на формування правової традиції українського населення Угорського королівства вчиняла Золота булла 1222 р., яку справедливо слід вважати аналогом Великої хартії вольностей Англії.

Перші кроки в обмеженні свавілля королівської влади закладали основи конституційного розвитку Угорщини. Ключовими проблемами правової традиції Угорщини виступали її спроби відстоювання та боротьби з Австрійською імперією за створення повноцінної держави і на початку XVIII століття центром цієї боротьби стало Закарпаття.

У першій половині XIX ст., незважаючи на поразку угорської революції 1848 р., правові наслідки останньої істотно вплинули на політико-правовий розвиток Закарпаття. Хоча цілей виокремлення Угорської Русі в окрему адміністративно-територіальну одиницю не було досягнуто, тим не менш, на Угорську Русь були поширені невідомі раніше для неї правові феномени, пов’язані з розвитком у Європі конституціоналізму, а саме: а) заборона правової дискримінації осіб за національною та іншими ознаками; б) поступове становлення інститутів парламентаризму, в тому числі розширення виборчого права; 3) скасування кріпосного права. Українські землі в Ро-

сійській імперії отримали змогу отримати вказані правові цінності лише в другій половині XIX ст. (скасування кріпосного права), а конституційний режим - лише на початку XX століття.

Однак, позитивні для свого часу правові здобутки угорського і австрійського правопорядків поєднувалися зі значними обмеженнями для українського населення, які випливали з найбільш слабкого соціального становища Закарпаття, порівняно з іншими регіонами. Останнє унеможливлювало для українського населення доступ до виборчого права, місцевого самоврядування, інших здобутків правової системи Угорщини і Австрії. Жодну із істотних вимог українського населення Закарпаття щодо організації суспільного життя регіону не було реалізовано у період до створення Австро-Угорщини.

Розділ 2.
МІСЦЕ ЗАКАРПАТТЯ В КОНСТИТУЦІЙНІЙ СИСТЕМІ АВСТРО-УГОРЩИНИ

2.1. Конституювання Австро-Угорщини. Угода 1867 р.

Австро-Угорщина в середині XIX ст. стала третьою в Європі державою за чисельністю населення (після Російської імперії та Німеччини). Ця держава стала особливим феноменом як за формою правління (дуалістична монархія), територіальним устроєм (конфедеративне утворення), так і за національним складом. На початку XIX століття Австрійська імперія поступово й неухильно йшла до конституційної монархії та інших важливих реформ.

Передумови конституційного дуалізму. На початку XIX століття Австрійська імперія функціонувала на основі кількох конституційних документів, переважно виданих самим імператором. Одним із основних таких актів виступала так звана Прагматична санкція від 19 квітня 1713 р. - законодавчий акт, схвалений королем Карлом IV, який стосувався порядку спадкоємності престолу в Австрійській імперії. Цей документ був прийнятий з метою впорядкування ситуації, пов'язаної з відсутністю в імператора, а також у його померлого старшого брата, спадкоємців - синів. Виходячи з цього, закон установлював порядок, згідно якого престол у випадку відсутності в імператора синів, переходив до його майбутніх дочок (у випадку припинення їх потомства - до доньок уже померлого брата імператора Йосипа I та їх потомства за чоловічою і жіночою лініями за правом первородства). Закон також гарантував неподільність успадкованих земель Габсбургів [102]. Пізніше Прагматична санкція визнавалася одним із основних законів Австрійської імперії.

В ході демократичної революції, яка в угорській частині імперії набула форми національного конституційного руху з цілями демонтажу феодальних інститутів і водночас - здобуття незалежності Угорщини, одним із її здобут-

ків стала так звана "Братиславська березнева конституція". Як уже було відзначено, скликаний у Братиславі угорський Сейм схвалив 18 березня 1848 р. серію законів, якими було врегульовано конституційний лад Угорщини як де-факто незалежної держави, хоч зі спільним королем. Парадоксально, що король Австрії в умовах складних політичних обставин, санкціонував ці конституційні закони, ввівши їх у дію (пізніше були скасовані).

4 березня 1849 р. (за місяць до цілковитого придушення революції) імператор "відкроював" конституцію Австрійської імперії, яка містила фундаментальні демократичні положення (імператорський патент від 4 березня 1849 р.). Де-факто "коронним землям" надавалися права суб'єктів федерації, однак у § 2 встановлювалося, що "ці коронні землі утворюють вільну, незалежну, неподільну і нерозривну Конституційну австрійську спадкову монархію". Всім народам гарантувалися "рівні права і кожна етнічна спільнота має непорушне право на збереження і посилення її національності і мови" (§5). Всередині імперії скасовувалися всі митні перешкоди і територія імперії оголошувалася "єдиним митним і торговим простором" (§ 7). Згідно §13 імператор присягає Конституції в ході процедури коронації, така ж присяга робиться його наступниками і регентом на початку регентства, крім того, він оголошується "священним, недоторканним і таким, що не несе відповідальності" (§14). При цьому кожен виданий ним закон потребує контрасигнації відповідального міністра (§18).

В імперії визначалося єдине громадянство, підстави набуття, здійснення і втрати якого визначається законом імперії (§23). Закріплювалися низка інших громадянських прав і свобод людини, зокрема:

вільне переміщення людини в межах кордонів імперії (§25);

скасовувався будь-який вид кріпосного права "назавжди" (§26);

всі громадяни Австрійської імперії є рівними перед законом і підлягають однаковому ставленню з боку суду (§27);

державні установи та державні служби однаково доступні для всіх, хто здатний (§28);

власність знаходиться під захистом цісарства; вона може бути обмежена або анульована тільки з міркувань суспільного добробуту в обмін на компенсацію відповідно до закону (§29);

кожен австрійський громадянин може у всіх частинах імперії робити покупки нерухомості будь-якого роду і здійснювати будь-які юридично дозволені засоби для свого існування (§30).

Конституція засновувала Рейхстаг, який повинен був складатися з двох палат: нижньої - палати депутатів і верхньої - палати панів (кількість останньої становить половину від конституційної кількості нижньої палати) (§ 41). До складу палати панів обиралися представники (по два від коронних земель), які "повинні бути в повному обсязі цивільних і політичних прав, громадяни Австрійської імперії, принаймні, п'ять років і, досягли принаймні 40 років". Решта членів верхньої палати обираються законодавчими органами земель з числа тих громадян імперії, які, окрім наведених вимог, "платять в королівстві не менше п'яти сотень гульденів монет" (§ 42). Згідно §43 "нижня палата формується шляхом прямого всенародного голосування". Право голосу надавалося будь-яким громадянам Австрійської імперії, які знаходяться в повному обсязі цивільних і політичних прав і які сплачують або визначені виборчим законом річну суму прямого податку або без сплати прямого податку за наявності особистого майн в муніципалітеті коронної землі. Вибори в нижню палату проводяться в округах і містах, які визначаються виборчим законом, а кількість депутатів визначається у такий спосіб, щоби від 100 тисяч населення був не менше один представник.

У § 45 визначається, що для того, щоб мати право бути обраним до Палати депутатів встановлювалися наступні вимоги до громадян Австрійської імперії: повинні володіти правом голосу, бути в повному обсязі цивільних і політичних прав, принаймні 5 років проживати в імперії і досягти, принайм-

ні, віку в 30 років. Подача голосу на виборах є усною і відкритою (§ 48). Члени верхньої палати обиралися на 10 років, нижньої - на 5 років. При вступі на посаду депутати присягали імператору і імперській конституції.

У §53 конституція встановлювала заборону імперативного мандату - "депутати можуть не застосовувати будь-які інструкції і тільки особисто здійснювати своє право голосу". Прийняття законів потребувало "згоду імператора і двох палат Рейхстагу" (§ 66). Імператору було надано також право у будь-який час розпускати Рейхстаг або одну з його палат" (§ 69).

Стосовно Конституції Угорщини 18 березня 1848 р. прямо визначалося, що ті її положення, які досі не узгоджені з цією конституцією, припиняють дію, але при цьому "рівність всіх національностей і поточних мов гарантується за будь-яких обставин публічного та громадського життя через відповідні установи" (§ 71).

Виконавча влада в імперії визначалася як "по всій імперії і в усіх землях Корони єдина і неподільна" та виключно закріплювалася за імператором, який впорядковано "здійснює її через відповідальних міністрів та підлеглих їм посадових осіб" (§ 84). Делеговані повноваження уряду надавалися § 87, який встановлював: якщо Рейхстаг або ландтаги не засідають, а ситуація вимагає термінових заходів для усунення небезпеки, уряду надається права вживати заходів з "тимчасовою силою закону", але із зобов'язанням наступного розгляду питання в Рейхстазі чи в ландтазі. У кожній коронній землі імператор призначає губернатора, які "несуть відповідальність за забезпечення того, щоб закони імперії і закони відповідної коронної землі перебувати під пильним контролем" (§ 94).

Судова влада визначалася "незалежною" і такою, що "здійснюється судами", а, крім того, суддя не міг бути звільнений, за винятком деяких підстав, встановлених конституцією (§§ 100 - 101). Конституція встановлювала також: "Правосуддя і адміністрація повинні бути розділені і поміщені незалежно один від одного. Спори щодо компетенції між адміністративною та судо-

вою владами вирішуються рішенням органу, який визначається законом (§102) [103].

Наведені положення Конституції Австрії були скасовані вже невдовзі - імператорським патентом від 31 грудня 1851 р. Внутрішня автономія "коронних земель" була ліквідована, а в Угорщині було посилено військову присутність Австрії. Тим не менше, рівність усіх перед законом та низка громадянських свобод були збережені. Було оголошено, що "для того, щоб дістатися до тих засобів, які підходять до потреб наших різних народів... щоб забезпечити зовнішню і внутрішню безпеку, єдність і міць держави, для їх зміцнення ...органічні закони поступово набувають чинності" [104]. Таке рішення імператора знаменувало початок ери неоабсолютизму, суперечливого періоду згортання конституціоналізму і, водночас, пошуку нових форм організації Австрійської імперії.

Внаслідок різних факторів (в тому числі невдалих війн) імператор змушений був відновити кроки в напрямі до становлення конституційної монархії.

20 жовтня 1850 р. імператор Австрії видав маніфест і диплом (RGBl. Nr. 225 і 226/1860), які означали контури нової конституції. Було засновано так звану Імператорську раду з 100 членів, наділену консультативними функціями з питань фінансово-економічної політики, покликану відповідати за підготовку законодавства. Однак, такий крок не означав суттєвої реформи і єдиним центром прийняття рішень в імперії залишався імператор [105]. Такі заходи не зустріли підтримки ні в Австрії, ні в Угорщині.

Тому "на продовження" жовтневого патенту 26 лютого 1861 р. було видано ще один - Лютневий патент (нім. Februarpatent). Він став важливим конституційним законом Австрійської імперії, який передував дуалізму 1867 р. Основні положення Лютневого патенту зводилися до таких положень:

1.Рейхстрат у Відні було наділено законодавчою владою і розділено на дві палати - палату панів і палату депутатів. Склад палати панів призначався

імператором довічно з числа членів правлячої сім'ї, ієрархів Католицької церкви, представників аристократії та "за заслуги". Палата депутатів формувалася ландтагами "коронних земель", включаючи загалом 342 депутата: 120 від Угорщини, 20 - від Ломбардії-Венеції і 203 - від інших земель. У такий спосіб здійснювалося, як визначалося патентом, "залучення до законодавчого процесу" представників земель.

2. Королівство Угорщина отримувало право мати власний Сейм для врегулювання внутрішніх питань.

3. Лютневий патент визначав повноваження "коронних земель" на власні конституції та законодавчі органи, які будуть обиратися за їх власними виборчими законами.

"Комплекс основних законів" оголошувався "конституцією нашої імперії", а намір імператора окреслювався як побудова "влади конституційної держави" [106].

Відзначаючи заходи Австрійської імперії у напрямі до конституційної монархії в період до 1867 р., необхідно зробити такі висновки. По-перше, ці кроки не були послідовними і після конституції 1849 р., скасованої в 1851 р., спостерігається суцільний регрес до початку 1860-х років. Конституція 1849 р., як результат демократичної революції, виступала унікальним зразком європейського конституціоналізму середини XIX століття у різних аспектах: закріплення засобів розподілу влади, розмежування повноважень з "коронними землями", закріплення основних прав людини, гарантії виборчого права і парламентаризму, відокремлення від адміністрації та гарантії незалежності судової влади. Після придушення революції імперія відновила абсолютистські методи управління, які виражалися в наступному: а) згортання інституту парламентаризму на рівні імперії та на рівні "коронних земель". Цей процес провадився на рівні законодавчих актів, які видавалися імператором, та фактично; б) згортання основоположних прав і свобод людини, що кореспонду-

валося з обмеженням парламентаризму; в) посилення централізації імператорської влади.

По-друге, на початку 1860-х років перші кроки щодо відновлення руху до конституційної монархії були надто обмеженими. Відновлення законодавчих органів у Відні та в "коронних землях" не робили їх повноцінними парламентами. Незадоволення цими квазіконституційними актами наростало як у Відні, так і в Будапешті та в інших землях. Особливо загрозливою для імперії виступала ситуація в Угорщині, де настрої політичних еліт радикалізувалися вищими темпами, порівняно з іншими складовими імперії.

Процес утворення Австро-Угорщини. Після демократичної революції в Угорщині і її придушення, Австрійська імперія Габсбургів де-факто виступала централізованою державою, в якій угорська складова була зведена до статусу адміністративно-територіальної одиниці, позбавленої свого парламенту та уряду.

Відцентрові сили в державі посилювалися і підтвердженням цього стало залишення в 1863 р. імперського парламенту також чеськими і польськими представниками. Така ситуація паралізувала роботу імперських органів. Це означало, що спроби конституційних реформ зазнали невдачі, а в 1865 р. цей факт було визнано і самим імператором, який скасував "Лютневий патент".

Вже на початку 1860-х років ситуація поступово змінювалася. З угорського боку, рух за відновлення державності, хоч і у зв’язку з Австрією, очолив відомий юрист Ференц Деак [56, с.104]. Він пропонував відновлення конституції Угорщини 1848 р. у тому обсязі, який би поєднувався з територіальною цілісністю імперії. У будь-якому випадку ним пропонувалися виключно законні шляхи перебудови держави, на відміну від того, що пропонував угорський радикал Лайош Кошут.

На продовження вказаних ідей Ф.Деак у травні 1865 р. опублікував у віденському журналі "Дебат" своє бачення передумов можливої угоди між

Угорщиною і Австрією, включивши до них: 1) призначення відповідального угорського уряду; 2) розширення складу і повноважень Державних зборів, включення до їх складу представників Хорватії і Трансільванії; 3) на основі законів 1848 р. монарх повинен скликати нові Державні збори, де у тронній промові викласти свою програму перебудови монархії. З цієї програми Ф.Деака випливало, що угорські ліберали відмовилися від поновлення у повному обсязі конституційних законів 1848 р., погоджувалися на часткове підпорядкування національних інтересів цілісності і великодержавній позиції монарха. У той же час було відкинуто ідею створення центрального парламенту, який міг би стати джерелом сильної концентрації влади [65, с.22].

Фактично в опублікованих пропозиціях Ф.Деака у квітні 1865 р. містилися результати таємних перемовин між ним та імператором Францом Йосипом І. В ході засідання Державного зібрання Угорщини, на якому відбулася дискусія з приводу умов, на основі яких можливий компроміс з Австрією, перемогу здобули прихильники ідей Ф.Деака, яким протистояли радикали, головною вимогою яких залишалася необхідність затвердження конституції 1848 р. (конституції незалежної держави) як попередньої умови угоди з Австрією.

У матеріальному аспекті конституції полягають у сукупності певних визначальних для суспільства і держави принципів і норм, якими врегульовані засадничі основи їх функціонування. Створення Австро-Угорщини як єдиного утворення, хоч зі специфічними відносинами між двома суверенними суб'єктами, потребували конституційного оформлення саме з огляду на матеріальне розуміння конституції. Потреба конституції відчувалася і в аспекті того, що в 1849 - 1860 роках Австрійська імперія і особливо угорські землі управлялися на засадах абсолютного правління [107, с.325 - 347].

Переконавшись у неможливості встановити ефективно діючий державний порядок без угоди з найбільш сильним противником централізму - представниками Угорщини, імператор Австрії у вересні 1865 р. призупинив так

звану "лютневу конституцію" і вступив у перемовини з угорським сеймом. Невдалий для Австрії результат війни 1866 р. з Пруссією спонукав австрійський уряд до більшої поступливості щодо Угорщини та прискорив хід перемовин. У 1867 р. вони були завершені угодою, за якою Угорщина разом з іншими землями святого Стефана була визнана самостійною державою, яка перебуває у реальній унії з Австрією. Угорська конституція 1848 р. була відновлена в її головних рисах, загальний рейхсрат був скасований, а для спільних австро-угорських справ відновлений особливий порядок законодавства і управління на основі повної рівності і незалежності обох держав [108, с.133].

Слід погодитися, вираження "дуалізм" виступало поняттям виключно розмовної мови, як одне із визначень політичної культури. В офіційних документах воно ніколи і ніде не вживалося. Значення слова "угода" свідчить про багаторічне існування проблеми, яка передувала компромісу. Німецький термін "Ausgleich", який розкриває смисл угоди, перекладається словами "компенсація", "вирівнювання". Незважаючи на простоту дуалістичної формули (вирівняти статус угорської конституції в "державному тандемі" Австрія - Угорщина), Ausgleich частково компенсував колишні політичні втрати угорської державності. Унікальність австро-угорської угоди полягала в тому, окрім іншого, що вона не передбачала тексту конституційного договору - такою "вирівнюючою угодою" вважалися закони, схвалені 20 березня 1867 р. Сеймом Угорщини і аналогічні за змістом закони, укладені 21 грудня 1867 р. Рейхсратом Австрії. В обох частинах Австро-Угорщини вони визнаються як конституційні закони, які в сукупності становлять Конституцію Австро-Угорщини. Природа відносин між двома основними складовими Австро-Угорщини оцінюються по-різному: від особистої унії до федерації [109].

Політична природа і правова основа Угоди 1867 р. залишаються, без перебільшення, унікальними в європейській історії державного права, а його передісторія має глибоке коріння. Угода, що відображала австро-угорський компроміс, з боку Угорщини складалася з 69 статей. Для їх ратифікації Сейм

Угорщини схвалив 20 березня 1867 р. спеціальний закон (закон XII). Дві складові імперії ставали суверенними частинами держави. Іншими словами, Австрійська імперія була реорганізована у союз двох держав – Австрії і Угорщини з новою назвою – "Австро-Угорщина". Обидві частини імперії наділялися внутрішнім суверенітетом. Обсяг цього внутрішнього суверенітету Австрії і Угорщини охоплював такі питання як власний парламент, власні уряди, відповідальні перед відповідними парламентами, власна система державної адміністрації, суду і юстиції. У грудні 1867 р. угода набула конституційного оформлення [110, s.5- 6]. 21 грудня 1867 р. Рейстрат прийняв аналогічні конституційні закони, які відповідали конституційним змінам в Угорщині.

Закон XII/1867 від 20 березня 1867 р., яким було імплементовано австро-угорську угоду до національної правової системи Угорщини, отримав назву "Про існуючі спільні відносини між землями Угорської корони і іншими землями, які належать до влади Його Величності та спосіб їх впорядкування". Згідно статті 1 закону XII ним визначаються відносини між Угорщиною і приєднаними частинами, з одного боку, і Австрією ("іншими країнами, які знаходяться під владою Його величності"), з іншого боку, на основі Прагматичної санкції 1713 р., схваленої Сеймом Угорщини в 1723 р. Проголошувалося в статті 2, що всі землі, які на основі Прагматичної санкції знаходяться під спільною владою короля, є непорушними і нероздільними. Стаття 3 при цьому підкреслювала, що без шкоди для наведеного (цілісності території монархії) Прагматична санкція поклала обов'язок зберегти "незалежність конституційного публічного права і внутрішнього управління" Угорщини. У статті 4 вказувалося, що наведені два принципи "має перед своїми очима угорський Сейм" при визначенні "відносин між Угорщиною і іншими землями під владою спільного монарха".

З урахуванням наведеного, а також того, що король Угорщини наділявся владою над усіма землями держави, з урахуванням перемовин між угорсь-

ким Сеймом і королем, Сейм визначив наступні принципи майбутніх відносин:

1. Згідно Прагматичної санкції (1723 р.) монарх є спільним і угорська корона належить тому самому монарху, який править на інших землях імперії. При цьому доходи і витрати королівського двору будуть визначені спільно (стаття 7).

2. Згідно Прагматичної санкції спільними питаннями є питання оборони/захисту, зовнішньої політики і армії. Всі питання спільної армії належать до виключних повноважень короля. Водночас, питання набору рекрутів, тривалості військової служби і утримання угорської армії буде входити до відання угорського законодавства і уряду. Так само, питання зміни системи оборони Угорщини входить до компетенції угорської законодавчої влади (Сейму). Крім того, окремі члени угорської армії, правам і обов'язки, які прямо не пов'язані з військовою службою, належать до відання угорського уряду (статті 11 - 14).

3. Видатки на національну оборону та спільні видатки на інші спільні справи буде визначено спільною угодою, інші державні видатки будуть визначені угорським сеймом за поданням відповідального уряду (статті 15 - 18). Така спільна угода буде визначена двома делегаціями - від Угорщини, з одного боку, та від інших земель монархії - з іншого.

4. Для здійснення питань спільної компетенції буде створене спільне міністерство, яке буде займатися тими питаннями, які є спільними і не належать до компетенції ні земель угорської корони, ні до інших земель монархії. Це міністерство не може мати владний вплив на ці дві частини монархії. При цьому в жодному випадку не можуть питання, які належать до відання Угорщини, бути віднесені ні до Рейхсрату, ні до як-небудь названого спільного парламенту і жоден з таких органів не вправі приймати подібних рішень. Відносини між двома частинами імперії будуються виключно на засадах рівноправності (статті 27 - 28).

5. Згідно з таким принципом рівноправності угорський Сейм повинен з обох палат обрати делегацію для вирішення спільних справ, яка разом із подібною делегацію, обраною іншими землями імперії, повинна складати кількість членів не вище 60 осіб. Строк повноважень цих "спільних делегацій" - 1 рік, при цьому засідають почергово у Будапешті та Відні. Головне призначення цього спільного органу - схвалення рішення про спільний бюджет імперії. Проект цього бюджету готувався спільним міністерством за участю урядів двох частин імперії. У випадку, якщо король розпускає Сейм, делегація від нього також втрачає свої повноваження, а новообраний склад Сейму обирає її заново. Засідання делегацій проводяться відкрито. При цьому члени делегації не відповідають перед Сеймом, за винятком, коли були затримані на місці вчинення злочину (статті 29 - 48).

6. Закон далі встановлював стосовно державного боргу, що Угорщина з власним конституційним створенням не може брати на себе борги, які були створені без згоди угорських державних органів (стаття 53). Разом з тим, Сейм висловив готовність взяти на себе всі політичні зобов'язання, які випливають з нового конституційного ладу, з метою, щоби ні Угорщина, ні інші землі імперії "не втратили" благополуччя і були подолані негативні наслідки "уже пережитих тяжких часів" (стаття 54). З цього випливає, як указується в статті 55, що Угорщина готова взяти на себе частину тягаря державного боргу, ведучи перемовини, "як вільний народ з вільним народом". Але в майбутньому діятиме основоположним принцип, що Угорщина не може брати на себе державний борг, який утворився без її добровільної згоди (стаття 57).

7. Хоча Прагматична санкція не передбачає спільних торгових і митних питань, Сейм Угорщини висловив готовність укласти з іншими землями угоду про торговий і митний союз. Збір з спільно встановлених мит спільною угодою може бути спрямований до спільних видатків імперії (стаття 58 - 64). Законом визначалося також, що його положення набудуть чинності тоді, ко-

ли відповідні положення набудуть чинності в інших землях імперії, які не належать до угорської корони [111].

Наведений законодавчий акт був санкціонований королем Францом-Йосифом I 12 червня 1867 р., який за кілька днів до цього, 8 червня, в Будапешті був коронований. Це означало, що процес "вирівняння" для Угорщини в конституційно-правовому плані був завершений 12 червня 1867 р. Важливо підкреслити, що закон XII/1867 вважається основним законом у конституційній системі Угорщини цього періоду і разом з конституційними законами 1848 р. (частково зміненими) в сукупності становить конституцію Угорщини.

Конституція Австрії. На відміну від Угорщини, конституція Австрії складала не один закон, а серію законів, які були ухвалені Державною Радою (Рейхсратом) 21 грудня 1867 р., підписані цісарем і опубліковані у австрійському журналі законів держави № 141–147 1867 р. В сукупності вони склали так звану "грудневу конституцію" (Dezemberverfassung), що діяла в Австрії, в тому числі в Галичині і Буковині, до жовтня 1918 р. Австрійська конституція 1867 р. складалася з семи законів – шести основних і одного звичайного. Серед них: 1) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. "Про спільні справи та способи їх тлумачення"; 2) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. "Про представництво"; 3) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. "Про загальні права громадян"; 4) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. "Про імперський суд"; 5) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. "Про судову владу"; 6) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. "Про урядову і виконавчу владу" і 7) Закон про введення у дію наведених вище шести законів [112, с.25].

На відміну від угорської конституції, в Австрії один із конституційних законів прямо стосувався гарантій прав людини. Згідно "Конституційного закону про загальні права громадян, для королівств і областей, представлених у рейхсраті", котрий був схвалений 21 грудня 1867 р. на розвиток австро-угорської угоди, виголошувалося, що "всі громадяни рівні перед законом"

(стаття 2). Конституційно гарантувався перелік прав і свобод громадян, в тому числі: на доступ до державних посад (стаття 3), на вільне пересування по території держави осіб і майна, крім випадків, коли свобода еміграції обмежується обов'язком відбувати військову повинність (стаття 4), недоторканість власності (стаття 5), на місце проживання у будь-яких частинах держави, набувати там земельну власність і вільно розпоряджатися нею (стаття 6). Конституційний закон, крім того, заборонив будь-які відносини васалітету і залежності (стаття 7) та гарантував особисту свободу. Було виголошено, що Закон від 27 жовтня 1862 р. про охорону особистої свободи є частиною Конституційного закону від 12 грудня 1867 р.

Крім наведеного, конституційно гарантувалися також недоторканість житла (стаття 9), таємниця кореспонденції (стаття 10), право на збори і асоціації (стаття 11). Кожному надавалося право виражати вільно свої думки словесно, письмово, в друці або шляхом зображень, але з уточненням – "в межах законності" (стаття 13). Усім гарантувалася повна свобода віросповідання і совісті, однак, проте, релігійні вірування жодним чином не повинні порушувати громадських обов'язків (стаття 14), а будь-яка церква або релігійна організація, визнана законом, має право відправляти богослужіння спільно і публічно (стаття 15). Послідовники ж того релігійно віросповідання, котре не визнане законом, можуть відправляти богослужіння у приватних будинках, якщо це не протирічить закону і моральності (стаття 16). Наука і її викладання оголошувалися вільними (стаття 17), а кожному надавалося право вільно обирати собі професію і готуватися до неї, де і як він хоче (стаття 18) .

Нарешті, Конституційний закон виголошував деякі колективні права, належні спільноті. Згідно статті 19 усі народи держави, які належать до різних рас, рівні в правах: кожна раса мають невідємне право підтримувати і культивувати свою національність і свою мову. Держава ж, з свого боку, визнає за всіма мовами, що вживаються в областях монархії, рівне право на використання в школах і при здійсненні функцій і різних актів державного

життя. У тих областях, населення яких належить до різних рас, установи народної освіти повинні бути організовані в такий спосіб, щоби кожен, не маючи потреби вивчати іншу мову, мав можливість отримувати на своїй мові необхідні елементи своєї освіти [113]. Цей конституційний закон, схвалений 21 грудня 1867 р., зі змінами й доповненнями, внесеними 5 законами (2 в 1920, в 1974, 1982 і 1988 рр.), до сьогодні виступає частиною діючого конституційного порядку Австрійської Республіки.

Деякі дослідники висловлюють слушну думку, що в Конституції Австрії було записано досить широкий спектр громадянських прав і свобод, що формально давало підставу вважати державно-правову систему як самої Австрії, так і Австро-Угорщини загалом, їхній політичний режим достатньо демократичним (зокрема, порівняно з державно-правовою системою царської Росії). Інша справа, не все, записане в конституції чи в інших правових актах, було реально реалізовано [114, с.11].

В свою чергу, повноваження Рейхсрату Австрії також були розширені. Він же складався з двох палат: верхню палату складали призначувані імператором депутати, а нижня формувалася ландтагами (законодавчими органами) земель Ціслейтанії. Тобто, в цій частині імперії представницька (законодавча влада) належала Рейхсрату та ландтагам. На чолі як національного парламенту, так і ландтагів стояв імператор. Рейхсрат складався з палати панів і палати депутатів. У першій засідали: 13 повнолітніх принципів імператорського дому, 53 спадкові члени, обраних із найстаріших благородних сімей, що володіють крупною земельною власністю, 10 архієпископів, 7 єпископів і 105 довічних членів, які призначалися імператором за заслуги. Палата депутатів згідно закону від 2 квітня 1873 р. складалася з 353 членів, що обиралися на посаду на 6 років із середовища 4 виборчих класів (із крупних земельних власників, або – як у Далмації, наприклад, – із числа осіб, які сплачують найбільші податки, із міст, торгових і промислових палат і сільських громад), причому в перших трьох класах вибори є прямим, а в останньому – непрями-

ми. Рейхсрат скликався щорічно. Додамо до наведеного, що в 1896 р. було утворено п’ятий виборчий клас (інша назва – курія), так званий "загальний" ("загальна виборча курія"). У середньому по п’ятій курії один депутат приходився на 69 697 виборців, а жінки і військовослужбовці взагалі не користувалися виборчими правами [115, с.76 - 77].

Наведене дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, Конституція Австро-Угорщини в матеріальному аспекті складала сукупність фундаментальних правил, які визначали: а) суверенні права двох частин австро-угорської імперії, організацію влади в них та права підданих; б) спосіб делегування двома частинами утворення повноважень спільним органам Австро-Угорщини, порядок їхньої діяльності. На тлі європейського конституційного досвіду кінця XVIII і XIX століть (конституції Франції, конституції Бельгії 1831 р., скандинавських держав, Швейцарії) такий підхід відображав загальний вектор розуміння ролі конституції та предмету конституційного регулювання [116, с.383 - 396].

По-друге, з формальної точки зору конституція Австро-Угорщини складалася з двох частин: 1) конституції Угорщини (закон від 21 березня 1867 р.) - кодифікованого документу; 2) некодифікованої конституції Австрії, яка складалася з 6 основних законів. Така унікальна конструкція конституційного порядку Австро-Угорщини (фактично - дві конституції з різною формою) випливала з конфедеративної природи цього утворення, в якому функціонували дві паралельні правові системи.

По-третє, конституційні закони Австро-Угорщини належали до "хвилі" європейських конституцій, прийнятих у другій половині XIX столітті, які істотно відрізнялися від "першої хвилі", схвалених у першій половині XIX століття в двох аспектах: і посиленням ролі парламенту, який формував відповідальний перед ним уряд і гарантуванням основних прав та рівності осіб перед законом, скасуванням дворянських привілеїв, які мали місце навіть у німецьких державах [117, с.233]. До цього слід додати, що ознакою правово-

го прогресу обох частин конституцій Австро-Угорщини виступала також модерна для того часу концепція судової влади, яка, окрім проголошення її відокремленості та незалежності від інших гілок влади, передбачала також функціонування Імперського суду, покликаного забезпечувати конституційний правопорядок у відносинах між складовими імперії. За свідченням Г.Еллінека, цей суд виступав першою моделлю конституційного суду [118].

Відтак, структура держави мала такий вигляд. До складу Угорського королівства (Транслейтанії) увійшли, крім власне Угорщини, також території Трансільванії, Хорватії, Славонії, Воєводини, Закарпаття і місто Рієка. Інша частина території імперії утворювала австрійську частину монархії ("королівства і землі, представлені в Рейхсраті", Ціслейтанія): Верхня і Нижня Австрія, Штирія, Карінтія, Тіроль, Зальцбург, Форарльберг, Крайна, Горіца і Градіжка, Трієст, Істрія, Далмація, Богемія, Моравія і Сілезія, Галичина і Буковина). Слід вказати також, що договірне походження утворення дозволяє лише умовно оцінити австро-Угорщину як "державу". Відповідні дискусії точаться навколо природи будь-якого конфедеративного утворення.

2.2. Конфедеративний устрій Австро-Угорщини

Попри різноманітність позицій, висловлюваній у літературі, конфедерацію слід розуміти як союз суверенних держав, які на підставі міжнародного договору передають частину владної компетенції спільним органам з метою узгодження (координації) їх політики в деяких сферах (безпеки, оборони, зовнішньої політики).

У спеціальній літературі акцентується увага на різних аспектах сутності конфедеративного зв'язку держав. На рубежі XIX - XX століття поняття конфедерації вже було достатньо розробленим. У відомому енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона визначалося: "Союз держав або конфедерація - відрізняється від міжнародного союзу або Союзу між державами тим, що останній укладається для яких-небудь строго визначених цілей, зазвичай

тимчасових, і не допускає жодного спільного правильно діючого органу постійного органу влади. Союз держав у тісному значенні слова є Союз, укладений декількома або багатьма державами назавжди або на невизначено тривалий строк для спільних цілей, переважно для цілей оборони і представництва у міжнародних відносинах; в таких союзах держав буває постійно і правильно діючий орган, який складається з представників урядів союзних держав, хоча і дуже слабкий, так як його постанови приводяться у виконання не ним самим, а окремими державами; такий орган називається бундестагом, конгресом тощо. В Союзі держав кожна держава-член зберігає свій суверенітет у недоторканому виді. Хоча договірний акт передбачає зазвичай всім членам виконання рішень, поставлених простою або кваліфікованою більшістю держав, але таке виконання нічим не гарантується: у центрального органу влади немає в руках жодної реальної сили, яка би могла примусити до покори. Відтак, союз держав виступає типом нерозвинутої союзної держави, взагалі є неміцною, хоча інколи виявляється досить довговічним; вона або розвивається у союзну державу, або гине. Зараз не існує жодного союзу держав..." [119, с.96].

В правовій науці присутні два підходи вчених до розуміння природи конфедеративних утворень: один із них передбачає її розуміння як міжнародної організації, до якої входять кілька незалежних держав, а інший виходить з того, що конфедерація – хоч і занадто слабко централізоване, але все ж окреме державне утворення. Думається, знайти чітку межу між "сильними" міжнародними організаціями і децентралізованими державами "аморфного" типу справді нелегко. В цьому контексті завважується, що "конфедерація є гнучкою і багатоваріантною формою міждержавного об'єднання. Окремі конфедерації мало чим відрізнялися від міжнародних організацій. Відмінність тут можна було простежити лише на рівні намірів тих, хто об'єднується, проголошених у відповідних документах, і змісту повноважень, наданих спільноутвореним органам. Однак на сьогодні така відмінність майже

відсутня" [120, с.65]. З іншого боку, мають місце й позиції, згідно яких "право, що врегульовує відносини членів конфедерації один з одним є внутрішнім правом функціонуючої конфедерації. Таке внутрішнє право створює особливий правопорядок безпосередньо для членів-держав конфедеративного об'єднання і тому як міжнародне право воно вже не може розглядатися. У той же час, володіючи деякими ознаками внутрішньодержавного права, воно відрізняється від останнього специфікою формування сфери своєї дії, так як меншою мірою торкається міжнародних відносин, але при цьому має своєрідний суб'єктний склад" [121, с.9-10].

Спроби визначити характеристики сучасної конфедерації визначалися в рамках політичної науки. Наприклад, іспанський учений Л.С. Саністебан, відштовхуючись від її розуміння як "типу системи, який характеризується добровільним об'єднанням двох або більшого числа суверенних держав", виділяв такі ознаки: а) фінансові ресурси утворюються з внесків держав-членів; б) озброєні сили належать кожній з держав-членів, хоча формально і знаходяться під загальним командуванням; в) норми закону стають обов'язковими, якщо вони опубліковані як закон кожною державою-членом; г) до складу законодавчого органу входять представники об'єднаних держав - в рівній кількості і що володіють однаковими повноваженнями; д) бюрократичний апарат, загальний для всіх держав-членів, відсутній; е) виконавчі органи мають колегіальний характер; є) міжнародна політика проводиться спільно, хоча це не виключає самостійності в конкретних питаннях [122, с. 113-114.].

Відомий теоретик-державознавець Б.Чичерін ще в 1894 р. дослідив сутність конфедеративного утворення. Ним виокремлювалися дві головні категорії: союз держав і союзна держава (Statenbund і Bundestaat). Перший є постійне з'єднання самостійних держав для відомих загальних цілей; другий є злиття декількох держав в одну, але так, що члени зберігають частину своєї самостійності. У першому переважає роздільність, у другому - єдність. З цієї

відмінності, на його думку, випливають такі ознаки, що відрізняють одну форму від іншої:

1. Союзну державу засновано на понятті про народ як єдиного цілого, хоча складеному з частин, що утворюють роздільні союзи. Так, у конституції Північноамериканських Штатів сказано: "Волею народу Сполучених Штатів". Союз держав заснований, навпаки, на понятті про повну самостійність окремих держав, яких уряду з'єднуються для загальних справ.

2. Союзна держава має на меті не тільки зовнішню і внутрішню безпеку, а й загальнокорисні установи, як-то: дороги, банки тощо. Отже, тут поєднуються більш-менш все державні цілі, хоча не в повному обсязі. Союз держав обмежується охороною безпеки.

3. В союзній державі є справжня державна влада, хоча і обмежена правами членів; в союзі держав на чолі стоять збори уповноважених від окремих держав.

4. У союзній державі одна центральна влада представляє державу в зовнішніх зносинах; вона одна має право війни і миру. У союзі держав право війни, миру і зовнішнього представництва надається окремим членам, наскільки це не суперечить цілям союзу.

5. Союзна держава може мати власне військо, яким воно розпоряджається на розсуд. Союз держав власного війська не має; тут є тільки контингенти окремих членів, які ставляться під спільне начальство.

6. Маючи примусову владу в руках, союзна держава, в разі непокори якого-небудь члена, сама виконує свої рішення. Союз держав звичайно покладає виконання на того чи іншого члена.

7. Союзна держава має і свої власні фінанси, свої джерела доходу; воно може від свого імені робити борги. У союзі держав фінанси складаються з внесків окремих держав; своїх джерел доходу він не має і боргів робити не може.

8. Союзна держава має безпосереднє відношення до підданих; вона може від себе видавати закони, для них обов'язкові, і змушувати до покори. Тому тут підданство двояке: одне місцеве, інше загальне. У союзі держав немає цього безпосереднього відношення і двоякого підданства. Закони, що видаються центральною владою, тоді тільки стають обов'язковими для громадян, коли вони оприлюднені місцевою владою; на останній лежить і змушення [123, с.182].

З урахуванням того, що Австро-Угорщина мала ознаки "реальної унії", останню в XIX столітті розуміли як "спеціальний вид союзу держав, тобто заснованого на договору організованого об'єднання незалежних і рівноправних держав, для спільного здійснення спільних політичних завдань, наприклад, для спільного захисту від нападів. Союз держав або конфедерацію не слід змішувати з союзною державою або федерацією. Хоча союз держав і може діяти в міжнародних стосунках як єдине ціле, але в державно-правовому відношенні він виступає сукупністю декількох держав, а не одне державу, хоча б і складне, політичне тіло. Над об'єднаними державами тут не стоїть жодної незалежної від них вищої влади; суверенітет належить частинам, а не цілому, як у федерації" [108, с.191 - 192]. У будь-якому союзі держав, в технічному смислі цього слова, існує спільний орган, через який члени союзу відправляють спільно певні функції верховної влади. Таким органом може бути або колегіальний орган (наприклад, сейм Німецького союзу в 1815 - 1866 рр.), або спільний монарх. В останньому випадку йдеться про реальну унію. Спільність монарха може бути також наслідком випадкового збігу прав на різні престоли в одній особі; в такому випадку утворюється особиста унія. На відміну від останньої, а реальній унії спільність монарха випливає з договору, на виконання якого учасники союзу видають однакові закони про престолонаслідство [108, с.191 - 192].

Особливості Австро-Угорщини як конфедерації. На момент створення конфедерації Австро-Угорщини така форма відносин між державами була

поширеною в світі (лише на європейському континентів Німецький Союз та Швейцарія). В Європі XIX століття рельєфним виступав досвід Швеції і Норвегії. Державна унія Швеції і Норвегії була створена на основі мирного трактату 14 січня 1814 р., однак, цей договір не виступав основою конституції для спільної держави. Більш детально основні положення унії були сформульовані в "Акті єднання (унії)" 6 серпня 1815 р., який був прийнятий двома парламентами - шведським риксдагом і норвезьким стортингом. Акт єднання встановив, що норвезьке королівство є вільна, самостійна і нероздільна держава, об'єднана з Швецією під владою одного короля. Унія була не особистою, а так званою "реальною унією", так як порядок престолонаслідства, який діяв у Швеції, був визнаний діючим законом для обох держав 26 вересня 1810 р. Акт єднання визначає вічне об'єднання держав, засноване на спільності монарха як фізичної особи, однак розрізняються дві юридичні особи і в кожній державі король коронується окремо і дає цілком відмінну присягу. Наприклад, в Швеції король мав абсолютне право вето на прийнятий закон, а в Норвегії - лише воно могло бути подолане. Законодавчі зібрання, управління і правосуддя були організовані в кожній державі цілком самостійно і незалежно [124, С.34].

Актом єднання "на продовження" конституцій Норвегії та Швеції визначалося, що "королю належить право скликати війська, оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи і розривати їх, надсилати і приймати послів". Водночас з боку Норвегії "згоду на війну" повинна надати Державна рада (уряд), а дозвіл на використання норвезької армії за кордоном - лише стортинг. "Обов'язково спільними" для Швеції і Норвегії виступають такі справи: 1) акти, які випливають з факту єдності для обох країн королівської влади і династії, а саме: обрання спадкоємця престолу, а також, у випадку необхідності, і обрання короля (якщо лінія по чоловічій лінії припиняється, також - обрання регента); 2) міжнародні справи політичного характеру; законодавчі питання про зміну акту єднання або порядку престолонаслідства або ство-

рення нових законів, які стосуються унії; 3) організаційні акти стосовно дипломатичного корпусу за кордоном. Згідно Акту єднання всі справи, які стосуються обох держав, підлягають "спільному обговоренню". Якщо постає питання в Державній раді Швеції, то відділення Державної ради Норвегії при королю повинно взяти участь в обговоренні. Якщо ж обговорення подібного питання постає в Державній раді Норвегії, то до його обговорення повинні бути залучені три члени Державної ради Швеції. Єдиним спільним органом унії є міністр закордонних справ Швеції, відповідний департамент, посольства в інших країнах і консули, що викликало нарікання з боку норвезької сторони. В іншому держави-учасники є рівноправними й зберігали суверенний характер [125, с.251 - 255]. Слід погодитися з концепцією, за якою союз держав з реальним розподілом повноважень є неможливим в умовах абсолютної монархії, позаяк за наявності єдиного носія влади, не обмеженого конституційно, реальний розподіл повноважень між учасниками такого утворення не є можливим.

Шлях Австрії і Угорщини (як її складової) до конфедеративних відносин був тривалим. Станом на початок XVIII століття більша частина земель, які пізніше склали територію Австро-Угорщини (за винятком Галичини, Буковини, Далмації і Зальцбургу, набутих пізніше), були об'єднані під владою Габсбурзької династії на засадах особистої унії. Всі вони поділялися на три головні групи: 1) власне австрійські володіння; 2) землі богемської корони; 3) землі угорської корони. Особливе становище займала Угорщина (і пов'язані з нею Трансільванія та Хорватія), де законодавча влада монарха була обмеженою і де сейм в 1687 р., визнавши право престолонаслідства за чоловічою лінією Габсбургів, зберіг за собою древнє право обрання короля на випадок припинення всіх чоловічих ліній. Карл VI (в Угорщині рахувався як III), який вступив на престол в 1711 р., задався метою об'єднати всі свої володіння в одну непорушну монархію шляхом введення єдиного порядку престолонаслідства, який би охоплював і чоловічу, і жіночу лінію. Першим відповідне

рішення схвалив сейм Кроації в 1712 р. В Угорщині скликана для попереднього обговорення цього питання "палатинська конференція", яка складалася з вищих службовців під головою намісника короля в Угорщині - палатина, хоч і підтримала таку ідею, однак, висловила позицію щодо укладення з цього приводу союзного договору між усіма підвладними монарху землями, в якому, окрім іншого, було би також визначено фінансову участь земель у спільній обороні від Туреччини. В такий спосіб поступово могла формуватися реальна унія. Король Австрії, однак, не погодився з таким варіантом і в 1713 р. видав і оприлюднив своєю владою так звану "Прагматичну санкцію", яка вводила єдиний порядок престолонаслідства для всій його володінь [126]. Для підтвердження такого акту, він повинен був отримати згоду сеймів в усіх землях і в такий спосіб стати частиною їх законодавства. У 1720 - 1722 р. Прагматична Санкція була представлена їм, була визнана ними, а в 1723 р. вона була схвалена Сеймом Угорщини.

У другій половині XVIII століття політика "освіченого абсолютизму" призвела до цілковитої ліквідації політичної окремішності окремих земель австрійської і богемських корон, однак, Угорщині вдалося зберегти певну частину самостійності. За результатами Віденського конгресу 1815 р. Австрійська імперія ще більш посилила свій вплив, в тому числі й на тлі розпаду Священної Римської імперії та створення нестійкого Німецького союзу (35 монархій і 4 вільних міста). Абсолютизм не перешкоджав розвитку однієї з найбільших імперій: у 1843 р. її населення складало 37,5 млн.чол., що показувало зростання на 40% у порівнянні з 1792 р. (населення Відня - 400 тис.чол.) [127, с.22 - 24].

В ході революції 1848 р. Сейм Угорщини, проголошуючи незалежність, посилався, окрім іншого, також і на "договір" 1723 р. У конституційному законі 1848 р. "про утворення угорського відповідального міністерства" визначалося про особливого угорського міністра, який при особі короля повинен брати участь у вирішенні спільних справ Угорщини і Австрії та представляти

угорські інтереси. Після придушення революції уряд Австрії оголосив Угорщину як таку, що позбавляється всіх древніх прав, об'єднавши її з іншими частинами монархії і виокремив з її складу (як покарання) Хорватію (Кроацію), сербську провінцію Воєводину і Трансильванію. Але створена в такий спосіб абсолютистська держава проіснувала не більше 10 років [108, с.195 - 196].

В період відновлення конституційного правління в Австрії (1859 - 1867 років) спочатку були вчинені спроби покласти Угорщину в становище автономії в складі Австрії: у цьому полягав контекст "жовтневого диплому" 1860 р. і особливо "лютневого патенту" 1861 р. В силу зайнятої позиції сеймів Угорщини і Хорватії, які відмовилися надсилати делегації до складу загальноімперської ради, передбаченої "лютневим патентом", король пішов на поступки. Внаслідок перемовин короля і угорського сейму протягом 1867 р. серією законів в Угорщині та Австрії було закріплено конституційні основи Австро-Угорщини як конфедерації (реальної унії).

Ознаки конфедерації Австро-Угорщини. Основними ознаками конфедерації Австро-Угорщини виступали:

1) угода двох держав. Угода була укладена у формі закону Угорщини, санкціонованого королем 12 червня 1867 р., і групи законів Австрії, схвалених 21 грудня 1867 р. Угорський закон виступав пропозицією Угорщини вступити в договір (оферту), а австрійські закони - прийняттям цієї пропозиції (акцепт), які визначили термін, з якого договір отримав обов'язкову для обох сторін силу. Додатковим фактором, який сприяв цьому було повернення до Угорщини всіх раніше вилучених від неї земель (Хорватія при цьому зберегла автономію). Австро-угорська угода не заміняє Прагматичної санкції 1723 р., але тлумачить її та доповнює на підставі конституційного правління, що сформувалося в обох частинах імперії;

2) "спільні справи" для обох держав умовно можна розділити на дві групи: а) спільні справи у власному смислі слова, тобто завдання, які випли-

вають з Прагматичної Санкції; б) справи, спільність яких хоча й не випливає з Прагматичної Санкції, але які повинні вестися в обох державах "на однакових підставах, що встановлюються час від часу особливими угодами". До першої групи спільних справ належать: а) іноземні відносини; б) спільна армія і флот; в) спільні фінанси (витрати з наведених спільних справ). З 1878 р. до спільних справ було додано ще одну - спільне управління Боснією і Герцеговиною, яка була надана Австро-Угорщині на підставі Берлінського трактату. Таку "спільне управління" здійснювалося частково актами короля, частково паралельними законами двох парламентів, які схвалювалися одночасно;

3) спільні органи влади. Окрім спільного монарха (одночасно король Австрії і Угорщини), в Австро-Угорщині були засновані наступні спільні органи:

три міністерства (закордонних справ, військове і фінансів);

так звані "делегації" - представництва двох держав, які формувалися парламентами Австрії та Угорщини.

Спільні міністри призначалися королем з числа австрійських або угорських громадян і одне з їх основних завдань - скріпляти підписом укази короля (окрім тих, які стосуються управління армії). Вони були відповідальними за королівські укази, скріплені (контрасигновані), та за свою діяльність перед делегаціями. В сукупності спільні міністри утворюють міністерську раду (раду міністрів), в якій головував зазвичай міністр закордонних справ.

Спільні делегації (свого роду сурогат спільного парламенту) - це дві комісії, які обиралися щорічно парламентами Австрії та Угорщини і були наділені законодавчою владою, наданою їм конституційно, нарівні з парламентами двох частин імперії. Кожна з них складалася з 60 членів (по 40 - від нижньої і по 20 - від верхньої палат). При формуванні делегацій враховувалася складна структура кожної держави. Коло повноважень делегацій було вкрай обмежене (закони зі спільних справ схвалюються паралельно парламентами

Австрії і Угорщини) й зосереджені на контролі за спільним бюджетом. Якщо в справах, які вимагають узгодженого рішення обох делегацій, після трьохкратного обміну посланнями угоди не буде досягнуто, то організовується спільне засідання обох палат, на якому спірне питання вирішується без дебатів більшістю голосів. При цьому кількість австрійських та угорських делегатів має бути рівною.

В Угорщині Палата магнатів прямим голосуванням обирала 20 делегатів, з яких один мав бути хорватом; Палата Представників - 40, з яких чотири обиралися депутатами-хорватами. В Австрії 20 делегатів прямим голосуванням обирала Палата Панів; 40 - виборчі колегії Палати Представників від різних провінцій за квотою, що залежала від розміру провінції. Так, Богемія посилала 10 делегатів, а Тіроль або Форарльберг - по одному. Таким чином, угорська делегація репрезентувала інтереси унітарної угорської держави, визнаючи лише обмежені права Хорватії; делегація ж від Австрії була останньою версією станових зборів [49, с.129]. Делегації скликалися щорічно імператором (почергово у Будапешті й Відні), засідали окремо і повідомляли одна одну про свої рішення письмово. Якщо після таких трьохкратних письмових повідомлень обидві делегації все таки не могли прийти до згоди, то вони сходилися на спільне засідання і приймали рішення шляхом спільного голосування.

Згідно статті 13 Закону про спільні справи всіх земель Австрійської монархії і про порядок управління ними від 27 грудня 1867 р. "до компетенції делегацій входять питання, що торкаються спільних справ. Інші питання не входять до сфери компетенції делегацій". Статті 14 і 15 цього ж Закону вказували на роль делегацій як органу, що приймає закони. Урядові пропозиції передаються кожній з обох делегацій спільним міністерством. Ініціювати розгляд питання, що входить до спільної компетенції може і самостійно делегація. Для схвалення законів, які входять до компетенції делегацій, вимагається згода обох делегацій або, за відсутності такої згоди, схвалення загаль-

ними зборами делегацій і в обох випадках – санкція імператора. Делегаціям згідно статті 16 вказаного Закону належало ще одне повноваження – право притягувати до відповідальності спільне міністерство у випадку, якщо ним порушено прийнятий згідно конституції закон, що торкається спільних справ. Рішення про притягнення до відповідальності у такому випадку приймається, якщо його схвалюють обидві делегації окремо або загальні збори обох делегацій [128];

4) спільна австро-угорська армія, яка управлялася королем через військове міністерство. Однак, поряд з спільною армією, в Австрії і в Угорщині існують окремі територіальні армії (ландвер в Австрії, гонведи в Угорщині), які управляються міністерствами державної оборони в кожній державі. За угодою Австрії і Угорщини чисельність армії з 1868 р. визначалася законом на кожні 10 років. У 1868 р. така чисельність австро-угорської армії визначалася в 800 тисяч. На чолі армії - імператор-король, який управляв нею самостійно, так само - територіальними військами, однак мобілізація до останніх проводилася за указом, контрасигнованим відповідним міністром;

5) імперський суд. Згідно Закону про заснування Імперського суду (1867 RGBl. 143/1867), прийнятого 21 грудня 1867 р., Імперський Суд розглядав справи щодо спорів: а) між судовими та адміністративними органами; б) між представниками держав і вищими органами державної влади; між автономними органами державної влади різних держав (стаття 2). Крім того, цей Суд вирішував майнові претензії однієї частини імперії до іншої, ініційовані муніципалітетами, корпораціями, приватними особами, царствами, землями, якщо використано звичайні правові засоби, а також скарги громадян на порушення їх гарантованих Конституцією політичних прав після того, як таке питання не було вирішене згідно передбаченого законом адміністративному порядку [129];

6) фінансове утримання реалізації спільних справ на підставі додаткових угод між Австрією та Угорщиною. У 1867 р. було укладено таку угоду, за

якою на фінансування "спільних витрат" спрямовувалися всі доходи від митних тарифів (за відрахуванням з нього повернення акцизів за товари, що вивозилися). На покриття інших витрат Угорщина погодилася вносити 30%, а Австрія - 70%. Така угода була схвалена двома парламентами й делегаціями. В Австро-Угорщині існувала єдина грошова системи і єдина валюта, центральний банк - Австро-угорський банк - управлявся спільно. Було передбачено, що коло економічних і фінансових питань повинні були переглядатися через кожні десять років. Угорщина з населенням, котре становило дві п'ятих від кількості населення імперії, сплачувала спочатку лише 30 відсотків спільних видатків. І хоча пізніше ця частка зросла до 36,4 %, тарифна політика була для неї надзвичайно вигідною. У 1878 р. було створено імперський Національний банк. Необхідність оновлення економічної угоди між Австрією і Угорщиною через кожні десять років призводило до справжньої політичної кризи австро-угорської державності [49, с.129-130];

7) єдина митна територія Австро-Угорщини. Створена угодою 1867 р. (паралельними законами) на 10 років, які двічі продовжувалися, єдина митна територія охоплювала також князівство Ліхтенштейн та Боснію і Герцеговину. Митні правила, порядок збору мита були єдиними на величезному просторі, однак адміністрування збору відповідних платежів в цій сфері було роздільним;

8) збереження двома державами незалежності й суверенного характеру правових систем. До такого висновку призводить аналіз усіх основних елементів держави. По-перше, щодо території, то територія Австрії окреслена законами №141 від 21 грудня 1867 р., від 19 травня 1868 р. і в низці договорів з сусідніми державами. Наявність території Угорщини випливає з закону II 1867 р., а також з присяги короля, який присягає охороняти цілісність і непорушність її території. Поняття "австро-угорської території" не вживається зовсім в основних законах імперії. По-друге, має місце окреме підданство як для Австрії, так і для Угорщини. Закон про загальні права громадян Австрії

від 21 грудня 1867 р. визначає "єдине підданство" для всіх осіб, представлених у Рейсраті. В Угорщині закон 1879 р. так само визначає "єдине підданство". По-третє, носієм верховної влади в східній і західній частині Габсбурзької монархії також не один і той же. Спільний монарх є однією фізичною особою, але юридично - це дві особи. В Австрії він імператор, в Угорщині - король; у кожній державі ведеться власний особливий відлік государям одного імені. У кожній державі має місце особлива корона. В Австрії обряду вінчання на царство не передбачено і вступаючи на престол, імператор у присутності обох палат рейхсрату лише виносить присягу дотримувати конституцію держави. Натомість в Угорщині була передбачена процедура урочистого вінчання короною святого Стефана, виготовлення особливого королівського диплому, а також особлива присяга - "свято і непорушно берегти національні закони і конституцію Угорщини, її права і привілеї, привілеї жителів і станів, засновані на Золотій буллі короля Андрія II". Згідно цього двоякого становища монарха, його титул називається повністю - "Імператор Австрійський і король Богемський і ... і апостолітичний король Угорський" [124, с.59 - 60].

У спеціальних дослідженнях початку XX століття вказувалося - склад Австро-Угорської імперії є настільки заплутаним і складним, що політична організація його з огляду на федералізм порушує значну кількість різних питань. Передовсім це питання про юридико-політичні відносини двох половин імперії, Австрії та Угорщини, або питання дуалізму; в політичній організації власне Австрії питання про відносини між Австрією і Чехією або так званий триалізм; питання про угоду між Угорщиною і Хорватією; врешті, питання про політичну організацію на федеративних началах взагалі всієї Австрії, національний склад якої представляє не менше восьми самостійних народностей. Розгляд заплутаних національних відносин Австро-Угорської імперії засвідчує, що правильним способом вони, як вбачається, не можуть бути врегульовані в своїх межах, а організація ця так чи інакше мусить торкнутися й

інших балканських народностей, що живуть за межами Австро-Угорщини [130, с.709].

Наведене дозволяє зробити такі висновки. По-перше, конфедеративна природа відносин між Угорщиною і Австрією в моделі 1867 р. стала результатом їх тривалих стосунків, визначених загалом Прагматичною санкцією 1713 р., до якої Угорщина добровільно, тобто на договірних засадах приєдналася 1723 р. Зміст цього документу зберігав актуальність у найскладніші часи для відносин двох держав. По-друге, формування конфедерації 1867 р. йшло закономірним шляхом - через формування повноцінних інститутів конституційної монархії в обох державах, включно з формуванням інститутів народного представництва та відповідального перед парламентом уряду. По-третє, на формування механізмів конфедерації Австро-Угорщини, без сумніву, впливав досвід вже існуючих конфедеративних утворень і передовсім Швеції та Норвегії, порівняно з якими Австро-Угорщина є "більш симетричною" в забезпеченні рівноправності учасників. По-четверте, сутність конституційних основ і реальної взаємодії Австрії і Угорщини, дозволяє оцінити її як конфедерацію в формі реальної унії з усіма основними характеристиками.

Отже, з 1868 р. нове утворення стало називатися неофіційно "Австро-Угорська дуалістична монархія". Офіційна і повна назва нової держави була сформульована так – "Королівства і землі, представлені в Рейхсраті, і землі угорської корони Святого Стефана").

Специфічний, багато в чому непорівнянний характер Австро-Угорщини проявляється принаймні в таких її ознаках як: а) наявність у її складі де-юре двох державних одиниць, які за деякими винятками мали повний суверенітет на своїх територіях; б) відсутність спільної для державного утворення конституції, проте наявність конституцій у кожній із складових частин; в) відсутність спільних органів влади – таких як спільний парламент і спільний уряд; єдиний монарх і окремі спільні відомства, природно, не компенсували цієї обставини; г) асиметрична схема організації публічної влади –

наприклад, законодавча влада належала не лише двом національним парламентам, а й також місцевим представницьким органам, при цьому якщо в Австрії такі органи діяли в усіх "коронних краях", то в Угорщині, крім національного парламенту, діяв лише один "регіональний" парламент – хорвато-словенський. Інші окраїнні території, в яких компактно проживали національні меншини (наприклад, українське населення на південь від Карпат), свого окремого представницького органу не мали.

Складність теоретико-правового аналізу Австро-Угорської монархії доповнюється ще й тим, що специфіка державного утворення проявляється у різних площинах, які зокрема традиційно служать підґрунтям для характеристики сучасної держави (форма правління, територіального устрою і політичного режиму). Проте розробленість вказаних категорій все спонукає до їх використання в даному дослідженні.

У наведеному сенсі Австро-Угорщина виступає конституційною дуалістичною монархією з рядом типових ознак цієї форми правління. Наприклад, імператор здійснює свої повноваження дискреційно, він наділений виконавчо-розпорядчими функціями, без його згоди прийнятий парламентом закон не може бути введений у дію, бо інституту подолання "вето" монарха конституційна система Австро-Угорщини не знала. Разом із тим, дуалістична монархія цієї держави відрізняється рядом специфічних ознак: 1) монарх наділений сильними конституційними позиціями, проте на загальнодержавному (імперському) рівні уряд як такий відсутній. Специфікою Австро-Угорщини виступало те, що виконавчі повноваження монарха проявлялися у відносинах з: а) спільними міністерствами; б) національними урядами Австрії і Угорщини; 2) парламентський вплив на уряд так само здійснювався переважно не на імперському рівні, а на рівні національному у відносинах відповідно парламентів і урядів Австрії та Угорщини. На імперському рівні, як вище зазначалося, вплив на імперські спільні міністерства, підпорядковані імператору, здійснювали делегації національних парламентів.

Специфічною ознакою для конституційної монархії Австро-Угорщини виступало і те, що монарх (цісар, король) виступав одночасно (і окремо) як монарх у кожній частині імперії, складаючи дві присяги (у Відні та в Будапешті).

2.3. Закарпаття в конституційному порядку Королівства Угорщини

Конституційна монархія в Угорщині сформувалася на грунті середньовічних станово-представницьких установ. Королі в Угорщині обиралися сеймами і формально виборчий характер монархії зберігся до 1687 р., однак, з часу обрання угорським королем австрійського екс-герцога Фердинанда Габсбурзького (1526 р.) престол фактично переходив за спадкуванням і "право обрання" для Угорщини зводилося практично до права визнання і затвердження. Політичною елітою Угорщини сприймалася як факт та обставина, що з того часу угорськими королями вважалися носії австрійської династії Габсбургів. У 1687 р. Сейм у Пожоні (зараз Братислава) визнав престол спадковим "за чоловічим коліном" Габсбургів, зберігши за собою право обрання короля лише на випадок припинення чоловічих ліній.

У складі Австрії Угорщина була піддана різним правовим режимам – більш чи менш ліберальних. Станом на другу половину XIX століття політико-правова традиція угорців відзначалася двома домінантами. З одного боку, "Золота була" й пізніші конституційні закони створювали власну конституційну історію, котрої не мали чимало повноцінних держав. До цього додавався епізод революції 1848-1849 років з прийняттям власної демократичної конституції та проголошенням незалежності. З іншого боку, придушення революції, скасування конституції і відновлення абсолютизму, поширення авторитарних методів управління створювало передумови для масового незадоволення державно-правовим статусом Угорщини.

У такій ситуації перед угорською політичною елітою були дві альтернативи: або продовжувати боротьбу радикальними методами для відновлення

незалежності угорської держави (Л.Кошут), або добиватися мирним і законним шляхом конституційної перебудови Австрійської імперії з метою зміни статусу Угорщини (Ф.Деак). Як уже вище було зазначено, другий шлях відображав не лише конструктивний підхід, а й набув реальних рис у зв'язку з зовнішньополітичними труднощами Австрії. Результатом цього і стало укладення австро-угорської угоди та її конституційне оформлення.

Територія і населення. Австро-угорська угода 1867 р., окрім іншого, передбачала повернення до складу Угорщини раніше відокремлених від неї володінь корони святого Стефана (Трансільванії, Хорватії (Кроації) і Славонії). Закони 1848 р. (так звана "Братиславська конституція") були відновлені з деякими змінами.

У 1890 р. територія Королівства Угорщини становила 325,411 кв. км., населення - 17,349,398 чол. Статистичні дані за переписом 1890 р. показували національний склад королівства: угорці - 7 426 730 (42,8%); хорвати (кроати) і серби - 2 604 260 (15,01%); румуни - 2 591 905 (14,94%); німці - 2 107 577 (12,15%); словаки - 1,896 641 (11,01%); русини (українці) - 383 392 (2,21%) [131].

Без урахування Хорватії, в Угорщині (у вузькому смислі) угорці становили 48,6% всього населення; за даними 1897 р їх кількість зросла до 50,4%, а в 1899 р. - до 52%. Зростання кількості угорського населення і питомої ваги в населенні відображало політику асиміляції національних меншин. За даними дослідників тих часів, територію Королівства Угорщини населяли: 1) угорці - утворюють більшість в 29 комітатах і в меншій кількості розкидані в інших комітатах; 2) румуни - проживають у східних і північно-східних комітатах; 3) німці - розсіяні по всій країні, але головним чином проживають у Семигрaдді (6 муніципій); 4) словаки - живуть на півночі країни і в 9 комітатах утворюють більшість населення; 5) русини - угро-руси (українці) - утворюють більшість у 3 комітатах; 6) серби - проживають в комітатах власне Угорщини і частково в Кроації; 7) хорвати - утворюють населення в автоно-

мній Кроації. Статистичні дані за переписом 1890 р.: угорці - 7 426 730 (42,8%); хорвати і серби - 2 604 260 (15,01%); румуни - 2 591 905 (14,94%); німці - 2 107 577 (12,15%); словаки - 1,896 641 (11,01%); русини (українці) - 383 392 (2,21%) [108, с.169 - 170].

Самоназва українського населення в Угорщині в середині XIX ст. була виражена термінами "русини, русаки або руснаки" [132, с.53]. Слід погодитися, що важливим аргументом у процесі визначення національної приналежності тієї чи іншої спільноти виступає етнонім. Використання такого підходу до визначення національної приналежності русинів (українців) Закарпаття, дозволяє констатувати їхню приналежність до української нації (навіть до середини XX ст. вони у повсякденному житті називали себе "русини", "руснаки", "руський" або використовували для ідентифікації релігійну приналежність, говорячи, що вони "руської віри"). Так, упорядник підручників для народних шкіл Закарпаття Л. Чопей на початку 1880-х рр. зазначав, що українець в Угорщині називає себе "русином, руснаком, русняком, а за росіянина ніколи не говорить, як за русина, як за свого, але як за москаля" [133, с.184 - 185]. Необхідно також врахувати й те, що питання самоідентифікації (і самоназви) необхідно відрізняти від питання місця даної етнічної групи (субгрупи) в етнічному масиві. Якщо перше (самоназва) є питанням культурного розвитку, то друге є питанням наукової аргументації. У даному випадку з обох аспектів випливає приналежність закарпатських русинів (українців) до українського народу.

Порівняльні показники українців Закарпаття (в межах сучасної Закарпатської області) за переписами 1900 і 1910 років засвідчують низку тенденцій, які відображать асиміляційну політику Угорщини в аспекті мови. Якщо в 1900 р. нараховувалося 312 860 українців (59, 4 % від загальної кількості), то в 1910 р. - 334 727 українців (56,2 %). Іншими словами, частка українського населення за одне десятиліття зменшилася, хоча при цьому кількість і частка угорців збільшилася: у 1900 р. їх нараховувалося 142 216 осіб (27%), у 1910

р. - 173 914 (29,2%). Необхідно врахувати також істотно вищу народжуваність в українського населення того часу. Загалом у 1910 р. на Закарпатті проживало 595 610 осіб різних національностей (окрім інших чисельними виступали меншини німців - 63 729 осіб (10,7%) та чехів і словаків - 7 742 (1,3 %) [134, с. 181-182].

Подібні процеси відбувалися і в інших регіонах Австро-Угорщини, де проживало українське населення. При постійному збільшенні кількості українського етносу у Східній Галичині, Північній Буковині й на Закарпатті його частка серед усього населення скорочувалася, а абсолютна й відносна кількість поляків, угорців і румунів зростала [135, с.251 - 260].

Відтак, конституційний статус Угорського королівства в складі Австро-Угорщини характеризувався такими ознаками: а) відновленням Конституції 1848 р. з тими доповненнями, які відображали австро-угорську угоду; б) завершеною системою органів державної влади, до якої входили глава держава (монарх), двопалатний парламент (Сейм), уряд, суди; в) власною системою державного управління (адміністративна система).

Конституційна монархія. Угорщина виступала чи не єдиною державою на європейському континенті, яка оминула тривалі періоди абсолютизму. Як і в Англії, королівська влада з XIII століття була обмежена письмовим документом - Золотою булою 1222 р., яка встановлювала, що набір військ і встановлення податків може вчинятися тільки за згодою сейму [136]. Як уже відзначалося, першим важливим кром до конституційної монархії в Угорщині стала "Золота була" (тобто указ із золотою печаткою) короля Андрія II, яка проголосила й закріпила "свободи" і "вольності" не лише для крупних феодальних магнатів, але також середнього і дрібного дворянства. На шкоду монополії монархічної влади за дворянством визнавалося право вчиняти будь-який опір монарху, якщо він перестане рахуватися з привілеями феодалів, зафіксованих у "Золотій булі" [137, с.48].

В кінці XVI і початку XVII століття сейм розділився на дві палати: палату магнатів, до складу якого ввійшли єпископи і вище дворянство, і палату державних чинів, в якому засідали виборні особи від комітатів та від вільних королівських міст. Сейм і комітатські збори були тими механізмами, які обмежували королівські прерогативи. Після укладення австро-угорської угоди конституцією Угорщини виступали закони 1848 р., скориговані законом XII/1867 р. До цих основних законів необхідно додати Прагматичну санкцію, затверджену законом Сейму 1723 р. (щодо порядку престолонаслідування). Наведене означало, що некодифікована конституція полягала в серії законодавчих актів, частина з яких мала, по суті, договірний характер. Важливо відкреслити і те, що хоча матеріальна сутність конституції (набір норм і принципів) визначалася в Угорщині доволі чітко, однак, зміни до "конституції" вносилися звичайними законами й не вимагали особливої процедури.

На чолі публічної влади стояв король, єдиний монарх для Австрії та Угорщини. Згідно конституційних законів він розділяв владу з парламентом. Престол переходив за спадковістю, однак, якщо династія буде перервана за чоловічою і жіночою лініями, парламент відновлював повноваження обирати короля. Слід підкреслити, під час коронації король озвучував особливий текст присяги, в якій присягав оберігати територіальну цілісність і національну самостійність Угорщини, її конституцію і пов'язані з нею права і вольності. Король виступав, передовсім, главою виконавчої влади, однак його повноваження здійснювалися під контролем: всі схвалювані ним розпорядження, накази, кадрові призначення повинні були бути контрасигновані певним міністром, який у такий спосіб брав на себе відповідальність за цей акт. Король призначав державних чиновників з числа підданих, які постійно проживали на території країни, без різниці віросповідання (крім іноземців).

Крім того, король виступав представником держави у її відносинах з іншими державами; він акредитував послів і укладав договори з іноземними урядами. Однак, для укладення важливих договорів вимагалася згода парла-

менту. Монарх вважався главою збройних сил, він був наділений правом оголошення війни і укладення миру; однак згідно закону 1867/XII, набір рекрутів, визначення строку служби і військових витрат потребувало затвердження парламентом у формі закону. До повноважень короля належало скликання парламенту і право його розпуску. Він був наділений правом продовжити сесію парламенту, а також прийняти рішення про дострокове припинення ним повноважень до спливу 3-річного строку повноважень; у такому випадку новий парламент повинен бути скликаний не пізніше трьох місяців після розпуску попереднього складу. У такий спосіб король наділений ефективним інструментом противаги більшості в парламенті, маючи можливість звертання до виборців для перевірки істинної волі народу. Крім наведеного, участь короля у законодавчій владі полягає також у праві санкціонування прийнятих в парламенті законів і в праві законодавчої ініціативи. Король вважається також главою судової влади, однак у сфері правосуддя його роль обмежувалася двома моментами: а) суди здійснюють правосуддя від імені короля; б) він наділений правом помилування. В межах конституції і законів король видавав адміністративні розпорядження; від його імені публікувалися закони, які після схвалення парламентом санкціонувалися ним.

Законодавча влада належала королю і Сейму, котрий складався з двох палат: Палати депутатів і Палати магнатів. Палата депутатів складалася з 453 депутатів, з яких 413 обиралися від Угорщини (Трансільванії), а інші 40 – делегувалися сербо-славонським сеймом, зі строком повноважень депутатів у п’ять років. Верхня палата – Палата магнатів після 1885 р. складалася з повнолітніх принців королівського дому, з 12 вищих державних сановників, архієпископів і єпископів католицької і православної церков, 4 старших суперінтендантів і кураторів обох протестантських віросповідань, із представників уніатської церкви, із двох призначуваних урядом представників євреїв, із усіх повнолітніх угорських князів, графів і баронів, що володіють титулом магнатів і платять щорічно не менше 3000 форинтів прямих податків, із 50

членів, що обираються довічно, і 50 членів, що призначаються довічно королем; врешті з 3 делегатів від хорвато-славонського сейму, із губернатора Фіумського (Ріека). Палата магнатів у 1870 роках нараховувала близько 700 чоловік, але політичного впливу не мала. Основна законотворча діяльність була зосереджена у Палаті депутатів. У 1885 р. було проведено законодавчу реформу Палати магнатів, проте принцип формування її складу залишався незмінним. Запропонований урядом закон передбачив, що ця палата формується з таких категорій: 1) з осіб за спадковим правом; 2) з осіб згідно звань і титулів; 3) з осіб, призначених королем; 4) із представників хорватського собору [65, с.108].

Депутати парламенту не були пов'язані інструкціями та наказами виборців, тобто імперативний мандат члена парламенту законодавчо заборонявся. Заробітна плата (винагорода) депутатів приблизно у десять разів перевищувала винагороду вчителя (2100 форинтів). У своїй діяльності депутати не проявляли особливого інтересу до місцевих проблем, зосередившись на загальнодержавних справах. Інститут подолання "вето" з боку короля (відмови у підписі прийнятого парламентом закону) не був відомий для конституційної системи Угорщини. Палата депутатів здійснювала також контрольні функції щодо діяльності уряду (Ради Міністрів) та окремих міністерств, а також схвалювала бюджет. Король щорічно скликав сесії Сейму і в спеціальних посланнях визначав пріоритетні проблеми суспільства і держави. Інституційні відносини між парламентом і урядом мали місце в основному через Палату депутатів і будувалися загалом на класичних засадах парламентаризму, у моделі відповідальності уряду перед парламентом. Модель, правда, істотно коригувалася відповідальністю уряду також перед королем. Так, наприклад, 5 січня 1905 р. король за пропозицією уряду розпустив Палату депутатів, а в кінці січня були проведені позачергові вибори. Так як партія тогочасного голови ради міністрів І. Тісси (Ліберальна партія) за наслідками виборів не могла сформувати депутатську більшість, він подав у відставку,

котру король прийняв, але доручив "зберігати портфелі міністрів" до сформування нового уряду. Після цього король доручив сформувати уряд Д.Андраші (одному з керівників опозиції), але той відмовився, після чого король доручив сформувати "фаховий уряд" міністру фінансів без урахування партійної розкладки у парламенті, що і було зроблено. Однак, вже незабаром цей уряд отримав вотум недовіри у Палаті депутатів, на підставі чого подав у відставку, яка не була прийнята монархом. Король доручив уряду здійснювати функції без підтримки парламентської більшості, що характерне для конституційної дуалістичної монархії [Див.: 53, с.260 - 264].

Виконавча влада в Угорщині здійснювалася королем "за участі й через міністрів". Організація уряду Угорського королівства здійснювалася на підставі статті 3 Закону 1848 р. "Про відповідальний уряд", до якого в 1867, 1868 і 1889 роках вносилися зміни і доповнення. До складу Уряду входили прем'єр-міністр і вісім, а з 1868 р. (після укладення угорсько-хорватської угоди) – дев'ять міністрів, які очолювали наступні міністерства: 1) канцелярія прем'єр-міністра; 2) міністр при королівському дворі (перебував у Відні); 3) міністерство внутрішніх справ; 4) міністерство фінансів; 5) міністерство землеробства (до 1889 р. – міністерство землеробства, промисловості і торгівлі); 6) міністерство торгівлі (до 1889 р. – міністерство шляхів сполучення і громадських робіт); 7) міністерство освіти і культів; 8) міністерство юстиції; 9) міністерство оборони; 10) міністр з хорвато-слованських справ (без портфеля). У 1917 р. окремим законом на період війни і переходу до миру було передбачено існування ще чотирьох міністрів без портфелів: міністра у справах виборів, міністра народного благополуччя, міністра суспільного постачання і міністра економіки перехідного періоду. Після 1867 р. рада міністрів управляла державою через королівські адміністративні установи та через органи місцевого самоврядування. У цей період значна частина адміністративних завдань вилучалася з компетенції органів місцевого самоврядування та передавалася місцевим органам державної виконавчої влади. Рядом законів

було повністю "одержавлено" правоохоронні структури, які до 1867 р. здійснювали діяльність в рамках органів місцевого самоврядування. З 1886 р., зокрема начальників поліції адміністративних одиниць і городових без обмеження строку їх повноважень призначав феїшпан. У 1881 р. у кожному комітаті, у тому числі в закарпатських, для підтримання громадського порядку була створена жандармерія. Вона перебувала у подвійному підпорядкуванні: з кадрових і дисциплінарних питань – міністру оборони, з адміністративних і службових – міністру внутрішніх справ. У 1903 р. була створена прикордонна поліція, котра була покликана виконувати поліцейські функції в селах і містах, розташованих у прикордонній зоні. Останнє стосувалося також закарпатських комітатів [53, с.263-264].

Міністр-президент очолював раду міністрів, головував на її засіданнях, виступав головним представником кабінету перед сеймом і перед урядом Австрії. Міністри мали право бути одночасно депутатами однієї з палат сейму. Якщо палати того вимагали, міністри були зобов'язані прибути на засідання й дати необхідні пояснення. Водночас, міністри несли юридичну відповідальність у таких випадках, передбачених законом: 1) за кожну дію або розпорядження, яке порушує принцип незалежності країни, її конституцію, існуючі закони, особисту свободу або недоторканість власності; 2) за незаконне використання або розтрату довірених їм коштів; 3) за зроблені ними упущення у виконанні законів або в охороні громадського порядку і безпеки. Питання про притягнення міністрів до відповідальності порушувалося в нижній палаті Сейму й вирішувалося там абсолютною більшістю голосів. Суд над звинуваченим міністром формувався в такий спосіб. Члени верхньої палати обирають шляхом таємного голосування з-поміж себе 36 суддів. З цієї кількості комісари нижньої палати, обрані нею для підтримання звинувачення, з одного боку, і звинувачуваний міністр, з іншого боку, можуть дати відвід по 12 чоловік кожен. 12 суддів, які залишаються, вирішують справу по суті й призначають покарання, якщо визнають його винуватим [108, с.174 - 175].

Становище Хорватії в складі Угорщини. Хорватія (Кроація), яка колись виступала незалежним слов'янським князівством, в 1102 р. об'єдналася з Угорщиною під владою спільного монарха, однак, зберігала особливий представницький орган - Сейм. З 1790 р. державний зв'язок Кроації і Угорщини став ще тіснішим, коли було встановлено, що спільними для обох країн справами буде займатися Сейм Угорщини за участю представників Кроації, а за кроатським сеймом залишаються лише справи місцевого самоврядування. Після придушення революції 1848 р., де Кроація виступала союзником монархії, її було повністю відокремлено від Угорщини. Після угоди 1867 р. Сейм Кроації, скликаний в квітні 1867 р. для участі в коронації Франца-Йосифа короною св.Стефана, відмовився визнавати угорську конституцію і обирати депутатів до Сейму Угорщини, внаслідок чого був знову розпущений. Лише в 1868 р. заново обраний Сейм Кроації уклав політичну й фінансову угоду з угорським Сеймом. Офіційно Кроація називалася "триєдиним королівством Кроації, Славонії і Далмації", але насправді складалася з перших двох областей, мала власний однопалатний сейм (сабор). На чолі системи управління стов кроатський бан, який призначався королем за пропозицією угорського міністра-президента.

Відтак, як і в масштабах Австро-Угорщини (між Австрією і Угорщиною), відносини між Угорщиною, з одного боку, та Хорватією з іншого боку, визначені угодою, знайшли своє закріплення в законі Угорщини XXX/1868 і паралельно в законі I/1868 в Хорватії. Пізніше цей "паралельний закон", який змінювався в 1873, 1880 і 1881 роках, і власне хорватські закони про управління і про хорватський законодавчий орган, що були видані на виконання закону 1868 р., окреслили конституційне становище Хорватії-Славонії. Згідно статті 13 закону 1868 р. "Угорщина, Кроація, Славонія і Далмація утворюють одну державну спільноту...", з якої випливало, що "король Угорщини, Кроації, Славонії і Далмації вінчається однією й тією ж короною, шляхом одного й того ж акту вінчання, і для всіх сукупності земель корони святого

Стефана встановлюється і виготовляється один і той же коронаційний диплом" [138]. "Спільними" питаннями для Угорщини і Кроації виступають такі самі питання, які виступають "спільними" для самої Угорщини у відносинах з іншими землями імператора Австрійського, а також особливі, які є "спільними" лише між Угорщиною та Кроацією-Славонією-Далмацією. До останньої групи належать питання, щодо якого передбачене угорсько-кроатське законодавство та спільне управління, належать: утримання двору; набір війська, оборона, військова повинність; фінанси, банківські білети і монетна система; мореплавство, торгівля, митниця, телеграф, пошта, шляхи сполучення. Для таких питань законодавчою владою виступає спільний парламент всіх земель угорської корони, який скликається щорічно в Пешті (до верхньої палати Кроація надсилає трьох, а до нижньої - 40 депутатів), а, крім того, ті кроатські магнати, а також світські і духовні сановники, які до 1848 р. засідали в угорській палаті магнатів, продовжують виступати членами верхньої палати. Виконавча влада з спільних питань належить уряду в Будапешті, до якого від імені Кроації-Славонії-Далмації включається спеціальний міністр з правом дорадчого голосу. У справах внутрішнього упраління, народної освіти і юстиції, Кроація-Славонія-Далмація користується повною автономією. На чолі кроатського уряду стояв бан, який призначався королем, але був відповідальним перед особливим законодавчим зібранням Кроації-Славонії-Далмації - Сабором. Монарх для Угорщини і Кроації виступав єдиною особою в фізичному і юридичному смислі. Наведене дозволяє стверджувати, що Кроація, хоч і наділена певною автономією, тим не менше, залишається провінцією в складі Угорщини - унітарної децентралізованої держави [124, с.78 - 85]. Нарешті, необхідно вказати, що зберігалося єдине громадянство в рамках всієї Угорщини. Закон "Про набуття і втрату громадянства", який був схвалений 20 грудня 1879 р. і виголошений у палатах Сейму 24 грудня того року [139], підтвердивши "єдність всіх земель корони св.Стефана", виходив з єдиного громадянства в усіх цих землях.

Наведене дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, еволюція конституційного розвитку Угорщини засвідчує її передові позиції на тлі європейського конституціоналізму з огляду на інститути конституційної монархії. Йдеться і про механізми обмеження королівської влади, і про розвиток парламентаризму. Сейм Угорщини, незважаючи на періоди абсолютизму, коли він не скликався, перетворився з станово-представницької установи в повноцінний парламент ще в ранній період нового часу (за винятком виборчого права). В XIX столітті якість та інтенсивність його законодавчої діяльності поєднувалася з відповідальністю перед нижньою палатою уряду. Після 1867 р. Палата депутатів і сформований нею і відповідальний перед нею уряд виступає основним механізмом прийняття рішень у державі, в якому король відігравав субсидіарну роль. По-друге, в умовах конфедеративних відносин конституційний порядок Угорщини залишався цілісним з правової та інституційної точки зору, зберігаючи суверенний характер і внутрішню легітимність на всіх рівнях. По-третє, сама Угорщина виступала складною державою, перебуваючи в договірних відносинах з Королівством Хорватії-Славонії-Далмації, однак, зберігаючи унітарний державний устрій.

В основі адміністративно-територіальної системи виступали "комітати". Слова "комітат" походить від латинського "comes" (граф), яке в середні віки використовувалося як титул правителя невеликої області. Так як латинська мова в Угорщині була офіційною до 1848 р., термін "комітат" міцно увійшов до вжитку в історичній літературі.

Після конституювання Австро-Угорщини комітатський адміністративно-територіальний поділ Угорщини зберігся, проте сама система органів комітатського самоврядування була кардинально змінена. Після 1867 р. можна говорити про новий тип комітатської системи Королівства Угорщини, яке складолося, відтак, з Угорщини, Королівства Хорватії і Словенії. Власне Угорщина поділялася у той час на 7 частин (областей), які, в свою чергу,

складалися з 63 комітатів і 26 вільних королівських міст з муніципальними повноваженнями.

Така структура проіснувала практично без змін до 1918 р. Комітати, в свою чергу, поділялися на округи, кількість яких постійно зростала (у 1891 р. в Угорщині нараховувалося 409 округів). Серед важливих змін слід нагадати про те, що в 1869 р. комітатські органи були позбавлені судових функцій, а в 1870 р. з їх юрисдикції комітатів виведені міста, а пізніше – також питання будівництва, ветеринарної медицини і фінансового управління, які були передані на рівень областей. У такий спосіб, шляхом адміністративної реформи, яка проводилася паралельно з судовою та іншими напрямами правових перетворень, поступово комітат із органу дворянського самоврядування перетворився в класичну адміністративно-територіальну одиницю.

Судова система Королівства Угорщини. Після поразки революції 1848-1849 років й окупації Угорщини судову систему під контролем збройних сил Австрії було реорганізовано, причому однозначну оцінку цьому процесу надати складно. З одного боку, система австрійських королівських судів заміняла національну систему правосуддя, що неоднозначно сприймалося угорським суспільством. Однак, з іншого боку, у такий спосіб було ліквідовану стару, багато в чому анахронічну, систему судів, частина з яких були державними, а інша частина – самоврядними аристократичними чи земельними органами, які виражали феодальні пережитки.

Перший позитивний елемент, привнесений Австрією (реформа завершилася в 1854 р.) – судова система стала повністю державною. Відправлення правосуддя визнавалося у такий спосіб монопольною функцією держави, а не дворянських органів чи територіальних громад. Це, в свою чергу, дозволило Угорщині створити власне судову систему, котра прийшла на заміну конгломерату судів з доволі невизначеною компетенцією та нечіткими правилами підсудності, а також скасувати привілеї станового і територіального походження. Другий позитивний момент – це відокремлення прокуратури (органу

обвинувачення) від власне судів. Прокуратура стала незалежним органом, котрий сприяє правосуддю, проте не є частиною його. Третє, і основне, полягало в тому, що суди були повністю відокремлені від адміністрації. Правосуддя як функція перестало бути в компетенції системи органів виконавчої влади. Крім наведеного, відзначимо, що судова система стала чітко організованою з внутрішньою ієрархією, причому основну нішу в ній займали новостворені окружні суди. Проте в Угорщині нову судову систему не сприймали за національну судову систему. І тому у вироблених Тимчасових правових правилах 1861 р. річ, по суті, йшла про повернення до системи судів, котра існувала до 1848 р. і очолювалася Королівською судовою курією. У період дуалістичної монархії судова система Угорщини була заново істотно реформована. Основними організаційними одиницями судової системи становили королівські окружні суди, які розглядали цивільні справи з незначними сумами позові та кримінальні справи щодо злочинів невеликої тяжкості. Згідно Закону 1871 р. (№32) в країні було створено 360 окружних судів [140, s.120-121].

Другою ланкою судової системи виступали королівські суди, котрі в ході судової реформи створювалися переважно в адміністративних центрах комітатів, інколи - в інших крупних населених пунктах. У 1871 р. було створено 102 таких судів. Ця судова ланка виступала першою судовою інстанцією загальної юрисдикції, котра розглядала цивільні, кримінальні та інші справи. Наприклад, кримінальні справи розглядалися колегією суддів (якщо мова йде про розгляд апеляції) або суддею-слідчим індивідуально. Суди присяжних були створені законом 1897/ XXXIII [141]. Згідно §1 цього закону в будь-якому суді, в юрисдикції якого є розгляд кримінальної справи про злочин, створюється суд присяжних, який складається з голови, 12 членів і 3 суддів. В якості присяжного міг бути проведений до присяги будь-який громадянин, який досяг 26-річного віку і володіє офіційною мовою держави, в Рієці - італійською мовою (§ 3). З іншого боку, заборонялося включати до спис-

ку присяжних осіб: які мають фінансову вигоду з правопорушення, щодо них виконується кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, які знаходяться під банкрутством або під опікою або є фізичними чи психічними інвалідами.

Третя ланка судової системи – королівська судова палата, судді якої вирішували цивільні і кримінальні справи у другій або третій інстанції, а у першій інстанції – лише дисциплінарні справи щодо державних службовців.

Очолювала судову систему Королівська судова курія як вища судова інстанція. До складу цього судового органу на основі Закону №38/1884 і Закону №92/1891 входили голова, заступник голови, сім голів сенатів і 65 суддів. Згідно Закону №51/1851 справи розглядалися колегіально. Сенати цього судового органу відображали його компетенцію: Сенат з кримінальних справ; Сенат з цивільних справ; Сенат з справ інтелектуальної власності; Сенат з виборчих справ; Сенат з питань валюти, господарства і банкрутства; Дисциплінарний сенат; Сенат з питань державної служби; Сенат з питань земельних книг і земельних спорів [140, s.113-115].

Закон "Про організацію судів", схвалений у 1869 р. (Акт IV), перебудував судову систему Королівства Угорщини [142]. Згідно §1 Закону судова система не лише "відокремлена" від державного управління, а на суд не можуть впливати ні громадськість, ні судові органи іншої юрисдикції. Положення § 6 Закону встановлювали, що суддею може стати мешканець Угорщини, який: а) досяг 26-річного віку; б) є бездоганним; в) не є банкрутом; г) має теоретичну й практичну підготовку в юридичній освіті, яка проявляється в складанні іспитів, який охоплює знання вітчизняного і зарубіжного публічного права, включає теоретичні іспити та підсумковий іспит з юридичної практики, який поєднується з стажуванням в суді або адвокатурі протягом трьох років. Суддя не може поєднувати свою діяльність з посадами члена парламенту, практикуючого адвоката чи агента, займати інші державні, муніципальні чи почесні посади, посади вчителя чи викладача, редактора журна-

лу та з іншими посадами. З досягненням 70-річного віку суддя йде у відставку. Вищенаведені суди становили систему судів загальної юрисдикції. Крім них, в Угорщині функціонували й судові органи спеціальної юрисдикції. Серед останніх назвемо передовсім адміністративні суди.

Становлення судів адміністративної юрисдикції бере початок в 1848-1849 роках, після відокремлення судової влади від виконавчої. Нові ідеї державного управління, привнесені демократичною революцією, зокрема ідея, що органи влади мають повноваження, котрі визначаються саме законом, а не адміністративними звичаями, також підводили до необхідності створення для цього спеціальних судів – адміністративних судів. Як перший крок у цьому напрямі, у 1848 р. була створена Державна рада, в яку входили працівники угорської королівської канцелярії, котрі мали вирішувати спори про компетенцію між органами державного управління. Проте від ідеї адміністративної юстиції до її втілення переходу так і не відбулося до 1867 р. Навіть у 1869 р. у Законі №4/1869 "Про організацію судів" визначалося, що адміністративні і судові органи взаємно не можуть втручатися до компетенції один одного. У такий спосіб було відкинуто ідею судового контролю за діяльністю органів державного управління. Лише через півтора десятиліття адміністративна юстиція почала розбудовуватися. Спочатку в 1883 було схвалено Закон №43 "Про фінансове адміністративне судівництво", яким передбачалося створення одноланкових судових органів, які розглядали скарги на рішення органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань податкових і інших обов’язкових зборів. Нарешті, в 1896 р. Законом №23 "Про публічно-адміністративний суд", було створено відповідну структуру – публічно-адміністративний суд – до якого особи могли подати скаргу на рішення адміністративних органів. Спочатку юрисдикція цього суду поширювалася лише на рішення суб'єктів влади, якими підданим завдано значної майнової шкоди, але пізніше його компетенцію було поширено на рішення всіх органів влади вищого і центрального рівня. При цьому творці закону виходили з то-

го, що рішення владних органів місцевого рівня спочатку оскаржують до вищестоящих органів [140, s.144-145].

Одночасно з реформою судової системи, у 1870-1890-х роках, була перебудована прокуратура Угорщини. На основі Закону №33/1871 було створено систему королівської прокуратури, котра представляла інтереси держави. Прокурорів призначав король за поданням міністра юстиції, котрому й була організаційно підпорядкована прокурорська система. Прокурори зберігали незалежність у своїй діяльності. Коронний прокурор очолював систему і представляв державу в Королівській курії, генеральні прокурори – в судових палатах, прокурори – в судових столицях. В окружних судах державні інтереси представляли уповноважені прокурори. Повноваження прокурорів концентрувалися в підтриманні публічного обвинувачення, здійснення нагляду за законністю в сфері розслідування злочинів та виконання кримінальних покарань [143].

Важливо відзначити, що система органів прокуратури Угорщини концептуально розглядалася як "складова" судової влади, котра зосереджена на сприянні здійснення правосуддя.

*Закарпаття" в адміністративній системі Королівства Угорщини***.** Як вище було відзначено, Закарпаття, за винятком кількамісячного епізоду з "Руським округом" у 1849-1850 роках, не становило окремої адміністративно-територіальної одиниці в складі Угорщини. Після створення дуалістичної монархії ситуація в цьому плані не змінилася.

Відтак, "Закарпаття" (Угорська Русь) - це чотири комітати, розташовані у північно-східній частині Угорщини, в яких компактно проживало українське (русинське) населення і в яких воно складало більшість: Ужанський, Березький, Угочанський і Марамароський. У жовтні 1857 р. австрійськими властями було проведено перепис населення, який охопив також і Закарпаття. За даними цього перепису в чотирьох комітатах – Ужанському, Березькому, Угочанському і Мараморoському – проживало 330 тисяч чоловік, у тому чи-

слі 230 тисяч русинів-українців. Значна частина українців проживала також в Спішському, Шариському і Земплінському комітатах (сучасна Словацька Республіка) [144, с.239].

У 1869 р. в чотирьох комітатах проживало вже 577 025 чоловік, у тому числі в Мараморoському комітаті 220 тисяч, у Березькому – 159 290, в Ужанському – 129 731, в Угочанському – 67 498. Через 11 років, в 1880 р. у цих же комітатах проживало 572597, а в 1890 р. – 653 444 чоловік. Зменшення чисельності населення в 1869-1880 р. було обумовлено не лише природнім демографічним процесом (рівнем смертності), а й наростаючим процесом трудової еміграції [145, с.294].

Площа вказаних чотирьох комітатів складала близько 18 тис. кв. км, що становило в 1900 р. 5,5 відсотка всієї площі Угорського королівства (загальна площа – 324,8 тис.кв.км). Станом на 1900 р. у Закарпатті (чотири комітати) проживало 751 528 чоловік населення, в тому числі в Марамароському комітаті – 41,1% населення, у Березькому – 27,6%, в Ужанському – 20,2% і в Угочанському – 11,1%. Населення Закарпаття щодо населення земель Угорської корони становило близько 4 відсотків. У чотирьох основних закарпатських комітатах у кінці XIX століття нараховувалося близько 425 тисяч закарпатських українців (1900 р.), що складали 57 відсотків загальної кількості населення цих комітатів, частка угорців при цьому становила не більше 26%, євреїв – 15% [60, с.14-15].

Григорій Купчанко у 1897 р. писав про кордони Угорської Русі: "Угорською Руссю називається та частина Угрії або Угорської держави, котра знаходиться у північно-східній частині тієї держави, де кордони Угорської держави опираються в Галичини і до Буковини. Отже, Угорська Русь лежить в сусідстві з Галичиною і Буковиною і відокремлена від цих двох коронних країв Австрійської держави лише політичною межею" [146, с.10]. Згадував про українське населення Угорщини і Володимир Вернадський: "Вони витримали цілі століття у боротьбі за своє існування і зараз, після повернення

угорців, втрачають свою народність внаслідок посиленого намагання останніх до мадяризації всіх неугорських народів Угорщини. Кількість угрорусів досить значна (Головацький вважає їх кількість 4 766 503, Де Воллан, Пипін – до 500 000, Драгоманов в 700 000 і, врешті, автор "Голосу з Угорської Русі" передбачає, що їх більше, ніж 720 000)" [147].

У 1910 р. у вищеназваних чотирьох комітатах проживало 848 160 чоловік. За результатами перепису населення в тому році, коли національність визначалася на основі рідної мови і релігії, етнічна приналежність населення мала такий вигляд: українці – 405 994, угорці – 153 492, євреї – 128 791, румуни – 94 260, словаки – 37 990, німці – 24 100, інші національності – 3 533. Як бачимо, за офіційними даними навіть у чотирьох комітатах українці-русини не мали більшості [145, с.294].

У свою чергу, чотири комітати мали внутрішній адміністративний поділ: 1) Ужанський (унгварський) комітат (угор. Ung) - з центром у м. Унгвар (Ужгород), який поділявся на 6 округів: Надьберезна, Надькапош, Перечень, Середнє, Собранц, Унгвар; 2) Угочанський комітат (угор. Ugocsa) з центром у м. Севлюш, який поділявся на два округи: Тісаниннен (Севлюш) і Тісантул (Халмеу); 3) Березький комітет (угор. Bereg), який складався складався з 7 округів: Альшоверке (Нижні Ворота), Фельвідек (Іршава), Латорца (Розвигово), Мезьокажонь (Косонь), Мункач (Мукачево), Жольва (Свалява), Тижахат (Берегово); 4) Марамароський комітет (угор. Máramaros) з центром у м. Марамутей (сьогодні на території Румунії), який поділявся на 10 округів: Долга, Хуст, Іжавйольдь, Окйормезьо, Шудатаг, Сигет, Тарачвиз, Течьо, Тисавйольдь, Вішо. У кінці XIX ст. у Закарпатті було 4 міста (Ужгород, Мараморош-Сігет, Мукачево, Берегово), 28 містечок і великих сіл та 1294 дрібних сіл, хуторів.

В 21 місті і містечку Закарпаття в 1869 р. проживало 79 тис. чоловік, а в 1910 р. – уже 142 тис. чоловік. Таким чином, якщо за вказаний період все населення Закарпаття зросло на 47%, то міське – більше, ніж на 80%, у зв'яз-

ку з чим частка міського населення у всьому населенні краю збільшилася з 14 % до 17%, зокрема в Ужанському комітаті, на території якого був розташований Ужгород, питома вага міського населення зросла з 13% до 16%. Серед чотирьох найбільших міст Закарпаття вказаного періоду – Мараморош-Сігет, Мукачеве, Берегово та Ужгород – останній, займаючи найменшу площу, стояв на першому місці за густотою населення. Так, якщо у 1910 р. перші три міста займали площу відповідно 100, 61 км і 44 км , то Ужгород розкинувся на площі всього в 21 км . Зате якщо у названих містах на один квадратний кілометр припадало відповідно 214 чол., 294 чол. і 284 чол., то в Ужгороді - 806 чол. Густота ж населення в Ужанському комітаті у тому ж році становила 50 чол. на один квадратний кілометр, а в усьому Закарпатті – 47 чол. [148, с.59-60].

Серед міст Закарпаття, слід відзначити, були так звані "коронні міста" - Хуст, Тячево, Вишково, Довге Поле і Мараморош-Сігет. Перші чотири отримали отримали право міст у 1329 р. на підставі грамоти угорського короля Карла I, а Мараморош-Сігет – у 1352 р. У 1342 р. статус вільного міста отримало Берегово, а в 1445 р. право на самоврядування і формальну незалежність від феодалів отримало Мукачево. У 1430 р., отримавши ряд привілеїв від корони, Ужгород став називатися "Привілейоване місто Ужгород". У 70-х роках XVIII ст. містечком став Великий Березний, а в першій половині XIX ст. – Свалява, Середнє та інші населені пункти [64, с.10-11].

Висновки до розділу 2

Дослідження передумов створення і конституційної природи Австро-Угорщини та місце Закарпаття в конституційній і адміністративній системі Австро-Угорщини дозволяє прийти до таких висновків.

1. Передумови формування Австро-Угорщини склалися в ході поступово розвитку Австрійської імперії у напрямі до конституційної монархії в період до 1867 р. Такі кроки не були послідовними і після конституції 1849

р., скасованої в 1851 р., спостерігається суцільний регрес до початку 1860-х років. Відновлення законодавчих органів у Відні та в "коронних землях" на початку 1860-х років не робили їх повноцінними парламентами. Незадоволення цими квазіконституційними актами наростало в усіх землях імперії. Особливо загрозливою для імперії виступала ситуація в Угорщині, де настрої політичних еліт радикалізувалися вищими темпами, порівняно з іншими складовими імперії.

2. Політична природа і правова основа Угоди 1867 р. залишаються, без перебільшення, унікальними в європейській історії державного права, а його передісторія має глибоке коріння. Угода, що відображала австро-угорський компроміс, з боку Угорщини складалася з 69 статей. Для їх ратифікації Сейм Угорщини схвалив 20 березня 1867 р. спеціальний закон (закон XII). Дві складові імперії ставали суверенними частинами держави. Іншими словами, Австрійська імперія була реорганізована у союз двох держав – Австрії і Угорщини з новою назвою – "Австро-Угорщина". Обидві частини імперії наділялися внутрішнім суверенітетом. Обсяг цього внутрішнього суверенітету Австрії і Угорщини охоплював такі питання як власний парламент, власні уряди, відповідальні перед відповідними парламентами, власна система державної адміністрації, суду і юстиції. У грудні 1867 р. угода набула конституційного оформлення після того, як Австрія ухвалила 6 основних конституційних законів. На відміну від конституції Угорщини, конституція Австрії складала не один закон, а серію законів, які були ухвалені Державною Радою (Рейхсратом) 21 грудня 1867 р., підписані цісарем (так звана "груднева конституція").

3. Відтак, "Конституція Австро-Угорщини" в матеріальному аспекті складала сукупність фундаментальних правил, які визначали: а) суверенні права двох частин австро-угорської імперії, організацію влади в них та права підданих; б) спосіб делегування двома частинами утворення повноважень спільним органам Австро-Угорщини, порядок їхньої діяльності. З формальної точки зору конституція Австро-Угорщини складалася з двох частин: 1)

конституції Угорщини (закон від 21 березня 1867 р.) - кодифікованого документу; 2) некодифікованої конституції Австрії, яка складалася з 6 основних законів. Така унікальна конструкція конституційного порядку Австро-Угорщини (фактично - дві конституції з різною формою) випливала з конфедеративної природи цього утворення, в якому функціонували дві паралельні правові системи.

Конституція Австро-Угорщини належали до "хвилі" європейських конституцій, прийнятих у другій половині XIX столітті, які істотно відрізнялися від "першої хвилі", схвалених у першій половині в двох аспектах: і посиленням ролі парламенту, який формував відповідальний перед ним уряд і гарантуванням основних прав та рівності осіб перед законом, скасуванням дворянських привілеїв, які мали місце навіть у німецьких державах

4. Природа конфедеративного утворення Австро-Угорщини полягала в наявності всіх основних для конфедерації ознак, у тому числі збереження суверенних правових і владних систем Австрії і Угорщини, яке поєднувалося з угодою про формування спільних органів влади (окрім спільного монарха, йшлося про законодавчі делегації та деякі спільні міністерства). Єдина митна територія, спільне фінансування "спільної компетенції" також указувало на конфедеративну природу утворення. При цьому поняття "австро-угорської території" не вживається зовсім в основних законах імперії. Окремі частини конфедерації зберігали окреме підданство. Спільний монарх, який фактично виступав однією фізичною особою (яка коронувалася двічі: у Відні і в Будапешті), однак, де-юре вважався двома особами. Конфедеративний устрій проявлявся і офіційній (повній) назві утворення – "Королівства і землі, представлені в Рейхсраті, і землі угорської корони Святого Стефана".

5. Специфічний, багато в чому непорівнянний характер Австро-Угорщини проявляється також щонайменше в таких її ознаках як асиметрична схема організації публічної влади: законодавча влада належала не лише двом національним парламентам, а й також місцевим представницьким орга-

нам, при цьому, якщо в Австрії такі органи діяли в усіх "коронних краях", то в Угорщині, крім національного парламенту, діяв лише один "регіональний" парламент – хорвато-словенський. Інші окраїнні території, в яких компактно проживали національні меншини (наприклад, українське населення на південь від Карпат), свого окремого представницького органу не мали.

6. З огляду на форму правління Австро-Угорщина виступала конституційною дуалістичною монархією з рядом типових ознак цієї форми правління, в якій монарх наділений сильними конституційними позиціями, однак, на загальнодержавному (імперському) рівні уряд як такий відсутній. Специфікою Австро-Угорщини виступало те, що виконавчі повноваження монарха проявлялися у відносинах зі спільними міністерствами двох складових імперії та окремо з національними урядами Австрії і Угорщини.

7. Закарпаття було позбавлене конституційного статусу і в адміністративній системі Угорщини не було виокремлене як окрема адміністративно-територіальна одиниця. Поняття "Закарпаття" (Угорська Русь) охоплювало чотири комітати, розташовані у північно-східній частині Угорщини, в яких компактно проживало українське (русинське) населення - Ужанський, Березький, Угочанський і Марамароський. Площа вказаних чотирьох комітатів складала близько 18 тис. кв. км, що становило в 1900 р. 5,5 відсотка всієї площі Угорського королівства (загальна площа – 324,8 тис.кв.км).

Розділ 3.
РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА КОРОЛІВСТВА УГОРЩИНИ НА ЗАКАРПАТТІ

3.1. Виборче право і практика виборів

Одним із найважливіших здобутків демократичної революції 1848 р. в Угорщині стало радикальне реформування виборчого законодавства, вектором якого виступала ліквідація попереднього станового представництва. Як уже відзначалося, згідно статті 5 нового Закону про народне представництво 1848 р. була скасована стара виборча система, за якої вище духовенство і магнати персонально, а дворянство – через комітатських делегатів брало участь у виборах Державного зібрання (Сейму), причому голос делегатів одного вільного королівського міста вважався за один, а кріпосне селянство, котре становило переважну більшість населення, взагалі не мало права голосу. Новий Закон передбачав одні вимоги для реалізації права голосу (активне виборче право) та інші для тих осіб, які обираються (пасивне виборче право) [38, с.204 - 210]. Активне виборче право надавалося чоловікам, які: а) народилися або були натуралізовані в Угорщині; б) досягли 20-річного віку; в) не знаходяться під батьківською, опікунською чи господарською владою; г) не відбувають покарання за зраду, контрабанду, грабіж, убивство чи підпал; д) належать до однієї із законно визнаних релігій. Крім наведених загальних умов, закон установлював також і спеціальні обмежувальні умови – цензи. Згідно з ними право голосу отримували особи, які: а) володіли у вільному королівському місті чи маючі в раді-селі будинок чи землю вартістю 300 форинтів, а в інших селах – однією чвертю кріпосного наділу або рівнозначною земельною власністю, або б) як самостійний ремісник, торговець чи фабрикант постійно мали одного підсобного робітника, чи в) могли підтвердити щорічний постійний і гарантований доход у 100 форинтів від своєї землі чи капіталу. Разом із тим, цензи не торкалися інтелігенції: вчені, лікарі, адвокати, інженери, академічні художники, викладачі, фармацевти, священики, капелани, сільські

нотарі, і учителі мали право обирати незалежно від розмірів їх доходів. З іншого боку, пасивне виборче право встановлювалося законом для осіб, на яких накладалися вимоги щодо активного виборчого права, а крім того – додаткові: досягнення 24-річного віку і знання угорської мови.

Відзначимо, що нове виборче законодавство, поза сумнівом, було значним кроком вперед порівняно зі становим, яке надавало виборчі права як привілею лише 1,5 відсотка населенню. У червні 1848 р. згідно з даними виборчого перепису у виборах до законодавчого органу брало участь приблизно 10 відсотків населення [53, с.211-212].

Слід підкреслити, що за таким виборчим законодавством склад парламенту формувався переважно за рахунок заможних верств населення, що відповідало домінуючим у той час у розвинутих європейських державах уявленням про ліберальний характер демократії. Хоча перші після укладення дуалістичної угоди 1867 р. парламентські вибори були проведені на основі закону про народне представництво 1848 р., власті Угорщини, враховуючи досвід революційних подій, намагалися законодавчо підвищити виборчі цензи. Хоча виборчий закон 1848 р. продовжував діяти і в умовах дуалістичної держави, до нього вносилися цілий ряд змін і доповнень.

У 1874 р. були внесені перші поправки до статті 33 вказаного закону 1848 р. [149]. Зберігаючи основні положення закону, поправка заміняла майновий ценз податковим і встановлювала, що особи, які мають податкову заборгованість, не можуть бути виборцями. Педагоги і священики отримували виборче право лише у тому випадку, коли вони перебували на службі в установі. Згідно §1-3 цього Закону активним виборчим правом наділялися громадяни, окрім жінок, які мали у власності, зокрема: а) будинок, який обкладався податком; б) земельну ділянку, яка надавала чистого прибутку 16 флоринів після спрлати земельного податку; в) торговці і промисловці з річних доходом після сплати податків щонайменше 105 флоринів; г) ремісники, які сплачують прибутковий податок і мають щонайменше одного помічника.

Незалежно від доходів і сплати податків згідно § 9 Закону правом голосу наділялися громадяни, які: є членами Угорської академії наук, викладачі, науковці, художники, адвокати, нотаріуси, інженери, лікарі, фармацевти, сертифіковані фермери, сертифіковані лісівники, сертифіковані шахтарі, пастирі, муніципальні службовці, викладачі школи та дошкільного навчального закладу, які постійно проживають в межах виборчого округу. З іншого боку, згідно §11 Закону виборче право не здійснюється: 1) армійськими солдатами; 2) персоналом фіскальних служб, податкових органів і митниці; 3) жандармами; 4) державними службовцями, співробітниками муніципальної поліції і муніципальних органів. Крім того, виборчого права позбавлялися особи, які засуджені за кримінальний злочин, перебувають в попередньому увязненні або ж такі виборці, які позбавлені права голосу рішенням суду. До речі, професори, вчителі, вихователькі і сільські нотаріуси користувалися виборчим правом лише в тому випадку, коли їх призначали на роботу і затверджували самі органи влади. До того ж правом голосу користувалися тільки особи, які досягли 24 років і володіли угорською мовою [62, с.60-61].

Одночасно виборча система мала ряд інших серйозних вад, що не відповідало часові, принципам рівності і справедливості. Український дослідник Мандрик О.І. стверджує, що саме вона була однією з найслабших ланок політичної системи дуалістичної Угорщини. Саме завдяки недосконалій виборчій системі політична еліта намагалася закріпити своє виняткове право на перевагу в усіх краях, особливо у національних регіонах. Виборчих прав позбавлялися неплатники податкові, військові, домашня прислуга та інші категорії громадян. У цьому відношенні Угорщина істотно відставала від Австрії, де неодноразово проводилася виборча реформа [65, с.103-104].

Як оцінюють деякі дослідники, виборчий закон 1874 р. означав ще більший відступ від більш демократичного закону 1848 р. Зберігалося відкрите голосування, що давало можливість місцевій і центральній адміністрації впливати на результати виборів. У 1881 р. країна поділялася на 413 виборчих

округів. Правом голосу були наділені 821 241 осіб, що припадало по 1988 чоловік на одного депутата. Але наведена цифра була середньою. Виборчі округи були вкрай нерівномірними за кількістю проживаючих у них виборців. Так, наприклад, 12 округів нараховували менше 500 виборців, проте 2 округи містили понад 6000 виборців. Такий "розподіл" виборчих округів виступав окремим організаційним механізмом впливу на виборчу систему [65, с.115]. У Австрії, навпаки, виборча реформа 1896 р. ввела загальне виборче право і часткового – таємне голосування, якому закон 1907 р. надав загального поширення. Такий приклад, а також наростання політичного руху за введення загального виборчого права в Угорщині не могли залишатися без належного реагування уряду, що знайшло відображення в спробах демократизувати виборче законодавство.

У 1913 р. новим виборчим законом в Угорщині було все ж проведено виборчу реформу, зокрема зміни було внесені до статті 14 все того ж Закону про народне представництво 1848 р. [150]. Згідно вказаного Закону (§1) виборчим правом на виборах до Сейму є кожен угорський громадянин, який належить до чоловічої статі, який досяг 24-ох років, має постійне місце проживання і який відповідає іншим вимогам виборчого законодавства. Незалежно від жодних інших обставин, правом голосу наділялися пастори юридично визнаних релігій, вчителі середніх шкіл, викладачі інститутів, особи, які закінчили університет або колежд і мають постійне місце роботи або рід занять. Система відкритого голосування загалом була збережена, проте все ж таємне голосування було введено у містах, які мали право власного муніципалітету. Знижувався при цьому майновий ценз і одночасно підвищувався освітній ценз – 6 класів початкової школи. Лише незначна частина виборців, особливо в закарпатських комітатах, мала такий рівень освіти.

У радянські роки вченими-істориками неодмінно підкреслювалася теза, про те, що "політичне безправ'я трудящих було і є характерним звичайним явищем для всіх країн капіталістичного світу. І на Закарпатті тру-

дящі терпіли в передвоєнні (1908-1914) роки не лише соціально-економічний, але й політичний гніт, який виражався в недопущенні їх брати широку участь у виборах до парламенту, в надзвичайному обмеженні їх політичної діяльності, в дедалі більшому і більшому урізуванні права об'єднуватися в профспілки, проводити збори і мітинги, в поліційному і судовому переслідуванні народних мас" [57, с.110].

Разом із тим, слід врахувати при цьому три обставини: по-перше "угорське походження" не означало, що особи з таким походженням були не місцевими, враховуючи питому вагу угорського населення в закарпатських комітатах, по-друге, значна частина русинської (української) інтелігенції в ході перепису зазначала своє угорське походження, що було результатом процесу "мадяризації", нарешті, по-третє, об’єктивно угорське населення загалом було істотно освіченішим за національні меншини. Відзначимо при цьому, що національний склад державного апарату на Закарпатті частково підтверджував тезу про обмеження політичних прав українського населення. Достатньо сказати, що в 1910 р. 94 % державних службовців, 95 % судового апарату і прокуратури, 80 % вчителів і лікарів були угорського походження. На Закарпатті у 1899 році кількість осіб, які користувалися виборчим правом, складала тільки 39,8 тисячі, тобто, трохи більше 5% (у Березькій жупі – 4,77, а в Угочській – 3,56%) і 20% по відношенню до чоловічого населення, старшого за 24 роки) На початку XX століття кількість виборців збільшилась до 49,3 тисяч, або до 6,5% всього населення, і до 30% чоловічого населення старшого за 24 роки). Таким чином, 93,5% всього населення і 70 % осіб за віком і статтю, які могли б, володіючи майновим цензом, брати участь, відповідно до конституції у виборах, були позбавлені цього права. Виборці на Закарпатті також у масі своїй належали до імущих класів [61, с. 385].

Звертає увагу кількість (і частка) виборців в окремих комітатах. У книзі адміністрації Ужанської жупи за 1909 р. зазначалося: "На території Ужань-

кої жупи проживає 151824 чоловіки. З них 72201 чоловіків і 79 623 жінок. До виборчих списків занесено лише 7607 виборців. З них мадьярів — 47,5%, німців — 7%, товтів (словаків) — 32,1%, рутенів (українців) 13,3%, інших національностей — 0,1% [62, с.60].

Коло осіб, наділених активним виборчим правом, було вузьким. Наприклад, виборчим правом у 1914 р. користувалися в селах Іршавського округу: в с. Дуби – 2 "ґазд" (заможних селян); в с. Смологовиця – піп, вчитель, торговець і 13 "ґазд"; в селах Воловецького округу: в с. Борсучино – піп, вчитель і 5 "ґазд"; в с. Бистрий – вчитель, торговець і 8 "ґазд"; в с. Підполоззя – піп, вчитель, 2 торговці, 13 "ґазд"; в с. Уклін Свалявського округу – піп, вчитель, 13 "ґазд" тощо – хоча в кожному з цих сіл проживала не одна сотня селян. У 1914 р. на Закарпатті з 58100 жителів Ужгородського округу брало участь у виборах лише 7249 (12,8%), а у Великоберезнянському окрузі з 56643 жителів – лише 4590 (8,1% всього населення); причому понад 50% цих виборців етнічно були угорцями, німцями тощо [57, с.111].

Як уже відзначалося, дискримінаційна політика угорського уряду щодо немадярських народів виражалась, зокрема, у зменшенні кількості округів у регіоні, а отже, і числа депутатів, обраних ними у парламент. Якщо в середньому по Угорщині у 1899 році один депутат обирався від 2100 виборців, то у Закарпатті – від 2500 виборців (замість 20 депутатів виборці Закарпаття могли надіслати до парламенту тільки 16); у 1900 році один депутат обирався в Закарпатті від 3100 виборців. Розподіл виборчих округів в Угорщині переслідувало цю ж мету – збільшення кількості виборців, що приходяться на один округ, в неугорських регіонах. Не випадково більше половини виборчих округів в Угорщині нараховувало від 2 до 7 тисяч виборців, в той час як в деяких невеликих угорських містах, виділених в окремі виборчі округи, нараховувалось тільки 100-400 виборців [61, с. 386-387].

Місцеві вибори відбувалися за подібними механізмами. До комітатських зборів обирались представники округів. Крім виборних членів, сюди входили і так звані вирилісти – земельна аристократія, капіталісти, торговці, заможні, чиновники, священики. Останні ставали членами цього органу на основі "майнового права", а не виборності. У 1907 р. в Ужанському комітаті налічувалось 130 вирилістів. Розмір сплачуваного ними податку становив 4600-7000 крон. На чолі сільських общин стояли "бірови" (старости), яких обирали із селян "бездоганної поведінки" [145, с.338].

У 1871 році в Березькій жупі нараховувалося 160 вирилістів, із яких 116 чоловік (більш ніж 3/4 від загальної кількості) були угорцями і німцями, 32 (20%) – євреї і 9 (5%) належали до числа закарпатоукраїнських дрібних поміщиків, буржуазії і священників. В Угочанському комітаті у 1882 році переважна частина вирилістів належала до числа угорських поміщиків (Жигмонд і Янош Перени, Я.Уйгели, Г.Лотор, В.Гатара та ін.); із 66 вирилістів було 13 чоловік представників єврейської буржуазії (20%) та один українець (русин) – священник В.Іванчо із села Королево. В Унгварському комітаті у 1886 році у склад комітатських зборів входило 138 вирилістів, в тому числі 50 євреїв, 4 українця, інші є угорцями, німцями, румунами, словаками. Серед обраних членів комітатських зборів більшість складала священники, нотарі, чиновники (132 чоловіки) і кулаки, головним чином старости (7 чоловік) [61, с. 402-403].

У період з 1867 року до 1914 року всього в чотирьох закарпатських чотирьох комітатах вибори до Сейму було проведено 13 разів. Вони відбувалися кожні три роки, за винятком періоду перед першою світовою війною.

Перший раз після створення Австро-Угорщини парламентські вибори відбулися 9 - 13 березня 1869 р. Від Закарпаття депутатами були обрані 11 осіб: Ференц Бой (Косино), Шандор Будоі (Фелвідейк), Мано Грабар (Воловe), Габор Лоняі (Тісогат), Йожеф Лоняі (Мукачево), Пейтер Мігалі (Вішо),

Шандор Негребецькі (Великий Березний), Янош Пастелі (Хуст), Жігмонд Перені (Виноградів), Антал Прібек (Ужгород), Габор Вароді (Тячів).

Низка осіб обиралися багаторазово від виборчих округів, зокрема Габо Вароді (Тячево), Іштван Сіладі (Волове, нині - Міжгір'я), Шандор Негребецькі (Великий Березний).

Кількість депутатів, які обиралися від закарпатських комітатів змінювалася, залежно від змін у виборчому законодавстві та чисельності населення у "нарізаних" виборчих округах:

12 червня – 9 липня 1872 р. - 11 осіб: Шандор Будоі (Фелвідейк), Йенов Ері (Ужгород), Кароль Горват (Мукачево), Янош Лоняі (Тісогат), Йожеф Лоняі (Косино), Пийтер Мігалі (Вішо), Шандор Негребецькі (Великий Березний), Жігмонд Перені (Виноградів), Євгеній Попович (Хуст), Іштван Сіладі (Волове), Габор Вароді (Тячів);

29 січня – 3 лютого 1892 р. - 15 осіб, в тому числі:

від Ужанського комітату - Дежев Бернат, Мігаль Кенде, Іштван Старой;

від Березького комітату – Дежев Гулачі, Гейзо Лоняі, Янош Недецей, Імре Урой,

від Угочанського комітату – Жігмонд Перені, Іштван Телескі;

від Мараморoського комітату – Міклош Фегер, Пейтер Мігалі, Шандор Погань, Іштван Сіладі, Імре Урані, Дюло Вінц.

Останній раз перед першою світовою війною парламентські вибори проводилися 1–10 червня 1910 р., коли депутатами було обрано 16 осіб, в тому числі:

від Ужанського комітату - Іштван Чуго, Пейтер Кенде, Дєрдь Негребецькі, Антал Ронай;

від Березького комітату – Іштван Ярмі, Гейзо Лоняі, Дюло Модороші-Бек, Дюло Вароді;

від Угочанського комітату – Еден Барта, Ернев Броді;

від Мараморoського комітату – Еден Йонаш, Шандор Лотор, Пейтер Мігалі, Ласло Нєгре, Альфред Пал, Дюло Пекар [151, с.15 - 27]. Слід зазначити, що імена й прізвища депутатів засвідчують про переважну їхню приналежність до угорської національності, однак, при цьому необхідно врахувати й те, що імена й прізвища українців (русинів) відображали угорський стиль написання.

Аналіз виборчого законодавства та практики проведення виборів різного рівня на Закарпатті в 1867 - 1918 роках показує наступне. По-перше, з одного боку, загалом виборче законодавство Угорщини не проводило дискримінації за національною чи релігійною ознакою в умовах конституційного правопорядку. Майнові (податкові) та освітні цензи виборчого права відображали конституційні тенденції в інших європейських державах того часу. По-друге, разом з тим, українське населення в умовах таких цензів перебувало в украй несприятливих політичних умовах, які не дозволяли скористатися виборчим правом в силу істотно нижчого матеріального та освітнього рівня. Така ознака витупала характерною для всіх національних меншин Угорщини.

По-третє, на результати вибори впливало застосування адміністративного ресурсу, передовсім, "скоригована" нарізка виборчих округів, які серйозно обмежували українське населення у рівному представництві (співвідношення 1 депутата до кількості населення).

3.2. Соціально-правове становище населення

У другій половині XIX століття суспільні відносини на Закарпатті, як і в усій Угорщині, були позначені процесами індустріального розвитку, які змінювали структуру суспільства. Соціальне розшарування поєднувалося з виокремленням нових соціально-класових груп населення, передовсім - найманих працівників у сфері промислового виробництва (робітників).

Робітниче законодавство. Зростання кількості найманих працівників, в тому числі робітників, виступало тенденцією всіх європейських держав XIX

століття. Зростання кількості робітничого класу на Закарпатті, посилення його боротьби за економічні права, загрожувало стабільності правопорядку. Реагування публічних властей нерідко була традиційним і зводилося до посилення каральних методів. Уряд збільшував чисельність жандармерії у закарпатських комітатах. Якщо у 1885 році у них нараховувалося 50 жандармських постів із 283 жандармами (один жандарм приходився на 2500 чоловік населення), то у 1888 році кількість жандармів збільшилась до 300, а в 1892 році – до 365, у 1895 році - до 400, у 1898 році – до 550, а у 1900 році – до 600 чоловік (один жандарм приходився на 1300 чоловік населення). У 1896 році за розпорядженням міністерства внутрішніх справ Угорщини була створена мережа поліцейських детективів для нагляду за учасниками соціалістичного руху, а комітати Закарпаття знаходилися під особливим наглядом начальника розшукової поліції А. Дулішковича. У 1900 році жандармерія регіону притягнула до відповідальності 3972 чоловік за звинуваченням у злочинах проти "порядку". За далеко неповними даними, кількість засуджених до тюремного ув’язнення за участь у революційному і національно-визвольному русі 1911 р. зросла у кілька разів проти 1905 р. У 1905 р. за участь у революційному русі на Закарпатті було засуджено 561 чол., а в 1911 р. лише на Великоберезнянщині було заарештовано за участь у політичній боротьбі 718 осіб [152, с.99-100].

Однак, публічна влада пробувала реагувати й іншими методами. Одним із таких методів реагування публічних властей Угорського королівства на посилення екстремістського руху, як і в інших європейських державах того часу, став розвиток соціального і трудового законодавства. В галузі трудового законодавства цього періоду можна виділити два періоди: а) період дії закону 1872 р. (першого підприємницького закону) до 1884 р., коли вільне підприємництво не обмежувалося жодними правами найманих працівників; б) після схвалення в 1884 р. другого підприємницького закону. Другий підприємницький закон (№17/1884) частково врегульовував трудові відносини

[153]. З одного боку, вказаний закон не передбачав максимальної тривалості робочого часу. Проте, з іншого боку, його норми передбачали непряме його обмеження, встановлюючи, що праця не може розпочинатися раніше п’ятої години і тривати довше, ніж до двадцять першої години. Протягом цього часу передбачалися дві півгодинні перерви (до обіду, після обіду) і окремо одна година – на обід. Таке врегулювання робочого часу поширювалося на всіх дорослих фабричних робітників. Однак для дітей та неповнолітніх у віці до 16 років передбачалися певні обмеження. Максимальний денний робочий час для підприємницьких учнів у віці до 14 років не повинен був перевищувати 12 годин, для дітей у віці від 12 до 14 років, які працюють на фабриці – 8 годин, для неповнолітніх у віці до 16 років – 10 годин. Підприємницькі закони 1872 і 1884 р. врегульовували також питання охорони безпеки праці [154, s.134].

Так зване "робітниче законодавство" в Угорщині другої половини XIX століття було зразком буржуазного законодавства того часу в сфері трудових відносин. Метою трудового законодавства, яке формувалося, а також законодавства у сфері охорони праці виступало забезпечення інтересів робітників (інших найманих працівників) з цих питань, однак, при цьому шукався баланс з інтересами власника підприємства (роботодавця), виходячи з того, що стабільна робота підприємства є в інтересах і робітника.

Закон 1893/XXVIII "Про захист промислових і заводських працівників від нещасних випадків" встановив низку вимог у сфері охорони і безпеки праці [155]. Ним, зокрема, визначалися заходи, необхідні для реагування під час аварії для захисту життя працівника, його фізичної недоторканості і здоров'я. На роботодавця § 1 Закону покладався обов'язок забезпечення відповідних умов праці, в тому числі: облаштування місць, які можуть бути загрозою для життя і здоров'я працівника; експлуатацію рубальних, фрезерних, шліфувальних та інших верстатів з особливою ретельністю та захисними пристроями; розташування газу і масляних ламп таким чином, щоб уникнути

ризику виникнення пожежі, забезпечення вогнегасниками; достатню вентиляцію заводських приміщень; забезпечення респіраторами працівників, які працюють з пилом та отруйними речовинами. Роботодавцю § 94 надавав достатньо підстав для того, щоб звільнити робітника у будь-який час, однак, якщо робітник без поважної причини залишив роботу, то, як зазначав § 159, влада повинна вимагати від робітника виконання договору, "повернути його силою на підприємство і примусити до виконання роботи" та піддати штрафу до 20 форинтів. Тривалість трудового дня дорослих робітників не обмежувалася. Закон визначав тільки, що денною працею (денною зміною) вважається час від 5 годин ранку і до 9 годин вечора, нічний – від 9 годин вечора і до 5 годин ранку, а на фабриках із цілодобовою працею підприємець повинен чергувати зміни робітника (§118). Згідно до закону по неділям та 20 серпня (день св. Стефана) робота на промислових підприємствах повинна була зупинятися. Закон зобов'язував підприємців забезпечувати охорону здоров'я та життя робітників на підприємствах (§ 114 закону), видавати заробітну плату щотижнево і тільки готівкою, забороняючи продавати продукти та алкогольні напої у кредит і здійснювати відрахування за взяті товари у фабричній крамниці із заробітної плати робітника (§§118-120 закону).

Обов'язкового страхування робітників в Угорщині у другій половині XIX століття не існувало. Закон 1907/XIX про страхування промислового і комерційного персоналу від захворювання і нещасних випадків окреслив механізми страхування найманих працівників в Угорщині [156]. Ним було запроваджено страхування на випадок хвороби для всіх, незалежно від статі та віку, хто знаходиться в "країнах угорської Святої Корони". Трудове законодавство Угорщини до 1900 р. характеризувалися, окрім іншого, також тим, що відносило розгляд трудових спорів до повноважень адміністративних органів, а не судів.

У галузі соціального законодавства слід виокремити передбачені види соціального страхування: страхування життя, страхування від непрацездат-

ності. У 1891 р. було схвалено закон 1891/ XIV про робітниче і медичне страхування [157].

Якщо загалом давати оцінку трудовому і соціальному законодавству Угорщини, то слід відзначити, що до початку XX ст. воно відставало від законодавства у цій сфері інших розвинутих держав Європи. Наростання робітничого руху зумовило необхідність внесення змін до нього, які посилювали трудові соціальні гарантії найманих працівників, передовсім фабричних робітників. Через посилення страйкового руху, особливо у 1905 р., робітникам вдалося добитися зниження тривалості робочого часу в день до 10-12 годин. У 1907 р. в Угорщині були створені два головні управління інспекції праці (в Будапешті та Братиславі). Братиславське управління інспекції праці наглядало за дотриманням фабричного законодавства й у закарпатських комітатах. Нарешті, в 1911 р. положеннями нового Цивільного процесуального кодексу трудові спори були віднесені до компетенції окружних судів [154, s.135].

Законодавче врегулювання праці сільськогосподарських працівників. Абсолютна більшість "самодіяльного" (працездатного) населення Закарпаття в кінці XIX – на початку XX ст. було зайнята в сільському господарстві й тільки незначна частина його працювала в інших галузях народного господарства (понад 80 % дорослого населення), тоді як у промисловості - понад 12, що, окрім іншого, засвідчувало, низький рівень розвитку економіки. В свою чергу, необхідно відзначити, що більшість сільського населення Закарпаття, яке було зайняте в сільському господарстві, було звільнене від кріпосного права після революції 1848-1849 роках, однак, з мінімальними земельними наділами. Сегментація земель зумовлювала значну кількість найманих працівників, заянятиху сільському господарстві. Виходячи з наведеного, аналіз трудового законодавства доцільно розпочати з розкриття змісту законодавчих актів, які врегульовували трудові відносини за участю сільськогосподарських працівників – річ іде про Закон 1898/ II "Про відносини між роботодавцями і сільськогосподарськими робітниками" [158].

Відносини між роботодавцем і робітником, як визначалося законом, засновуються на письмовому або усному договорі, а умови договору встановлюються за угодою між сторонами (§12). Після укладення усного договору батрак, ще не приступивши до роботи, отримував від господаря завдаток у рахунок майбутньої зарплати. Отримання завдатку підтверджувало факт укладення договору і навіть його повернення не слугувало підставою для його розірвання (§§15 і 16). Якщо ж робітник в обумовлений термін не приступав до роботи, то, як визначав закон, "власті повинні примусити його до цього". Якщо ж після втручання властей робітник не повертається до роби, він повинен повернути завдаток, компенсувати "шкоду" та сплатити штраф у розмірі від 2 до 20 форинтів (§24).

У розділі Закону "Обов'язки робітника", зокрема, визначалося, що робітник був зобов'язаний "суворо дотримувати встановлений в господарстві порядок, без дозволу господаря покидати робоче місце і відлучатися з двору" (§43). В свою чергу, розділ "Обов'язки роботодавця" включав, зокрема, такі обов'язки роботодавця: надавати робітнику житло, одяг і харчі; заборону на переобтяження батрака тяжкою роботою, що загрожувала його здоров'ю або життю, надавати можливість малолітнім робітникам відвідувати школу і церкву, слідкувати за тверезим способом життя і моральністю робітника і членів його родини.

Повноцінного соціального законодавства в Австро-Угорщині в 1870-х роках ще не було і тому закон регулював також і деякі питання соціального становища робітника. Так §§ 33 і 34 вказаного Закону указували, що якщо робітник захворіє "з вини господаря", то останній зобов'язувався лікувати робітника і виплачувати йому заробітну плату до повного виздоровлення, а якщо робітник захворів "зі своєї вини", то господар не був зобов'язаний ні лікувати його, ні виплачувати заробітну плату. Достатньо широкі повноваження роботодавець отримав із питання звільнення робітника – підстави для цього, визначені законом, були доволі нечіткими: "порушення договору", "недобросовісне виконання своїх

обов’язків", прояв "непослушання", "строптивість", "аморальна поведінка" тощо. Жінка-робітник могла бути звільнена за підставою настання вагітності. З іншого боку, Закон передбачав для робітника можливість звернення до властей у випадку, якщо "робота і харчування загрожують його здоров’ю і життю". Однак і в цьому випадку робітник міг залишити робоче місце лише за дозволом властей.

Закон 1876 р. забороняв приймати на роботу без трудової книжки і "відпускного листа" з попереднього місця роботи (§§76 і 79). У трудовій книжці, крім загальних відомостей про самого робітника, його роботодавців, підстави для звільнення тощо, спеціальні аркуші відводилися для службової характеристики робітника. Останні включали чотири графи: відданість господарю, уміння працювати, прилежність і моральність поведінки. Зрозуміло, негативна характеристика робітника створювала для нього перешкоди при наступному працевлаштуванні [159, С.267 - 271].

Законодавчі основи трудової еміграції. Трудова еміграція українців Угорщини, котра розпочалася в закарпатських комітатах ще 1870-років, зважаючи на неурегульований, часом – нелегальний характер, не може бути достовірно встановлена в кількісному плані, бо перші три десятиліття (до 1899 р.) не зазначалася національність емігрантів. Від 1899 до 1913 року з цілої Угорщини емігрувало 54 488 українців, переважно з закарпатських комітатів і комітатів Східної Словаччини [160, с.100].

Якщо в австрійській частині австро-угорської монархії до прийняття спеціального закону про еміграцію так і не дійшло, в Угорщині з цього актуального питання було схвалено декілька законів. Спочатку в 1881 р. парламент схвалив закон, яким унормував діяльність агентур пароплавних компаній. Проте вже незабаром стали очевидними хиби цього законодавчого акту, в тому числі недостатність обмежень для еміграційного процесу. Еміграція зростала і головними районами діяльності еміграційних агентів була північно-східна частина Угорщини, якраз заселена словацьким і українським населенням. Спроби врегулювати дане питання на рівні комітатів (підзаконними

актами), звісно, не могли бути оптимальними, проте чисельні розпорядження комітатів вносили плутанину до цієї сфери. Дійшло до того, що в 1888 р. уряд скасував більшу частину актів комітатів з питань еміграції. Наступного року уряд заснував при міністерстві внутрішніх справ Статистичне бюро для еміграції, якому доручає збирати матеріали у справі еміграції та готувати пропозиції для уряду [161, с.10-11].

Закон 1903/IV "Про еміграцію" врегулював питання виїзду осіб за кордон з метою набуття стійкого доходу на невизначений час [162]. Водночас, згідно § 2 Закону обмеження в сфері еміграції накладалися на наступних осіб: а) тих осіб, які перебувають на службі і в звязку з цим на них накладено будь-які зобов'язання, засновані на законі; б) тих осіб, щодо яких ведеться кримінальне переслідування за вчинення злочинів, які караються позбавлення волі на певний строк - до виконання вироку; в) на неповнолітніх, які можуть емігрувати виключно за згодою батьків або опікуна тощо. Крім того, міністр внутрішніх справ може накласти обмеження на виїзд представників певних професій або до країн, де емігранти можуть бути піддані серйозній небезпеці.

Крім того, закон забороняв самовільну еміграцію малолітнім, які знаходяться під владою батьків або опікунів; малолітні могли емігрувати лише тоді, якщо мають письмовий дозвіл батьків, автентичність чого підтверджується урядом, малолітні, які знаходяться під опікою, повинні мати для еміграції такий же дозвіл опікуна, підтверджений опікунськими властями. Крім того, малолітні повинні були довести в країні еміграції забезпечене утримання. Особи молодше 16 років могли емігрувати без супроводу батьків, якщо доведуть, що їдуть до місця призначення в товаристві (під контролем) цілком довірених і дорослих осіб. Крім того, особи чоловічої статі, які досягли 17-річного віку, протягом зобов’язуючого до військової служби часу, можуть емігрувати лише за письмовою згодою міністерства внутрішніх справ і після сплати від 100 до 1000 корун.

Якщо особа не підпадала під жодне з наведених обмежень і мала паспорт, вона могла емігрувати, а держава зобов'язувалася надавати їй допомогу і опіку не лише під час подорожі, а й у міграційній країні. Міністру внутрішніх справ надавалося право обмежити перевезення емігрантів певними маршрутами та певними пароплавними кампаніями, через які емігрантам може бути забезпечено кращий державний нагляд і безпеку. Далі закон поставив ряд вимог до підприємств-перевізників, зокрема, надання для них міністром внутрішніх справ концесії. Закон 1909 р. унормував діяльність Еміграційного фонду, призначеного для опіки і надання допомоги емігрантам, оплати повністю або частково повернення до батьківщини емігрантів, які не мають відповідних грошових коштів, на утримання установ консультації і посередництва в іміграційних країнах, на будову приютів для емігрантів, на задоволення їх релігійних і духовних потреб тощо. Закон уповноважив міністра внутрішніх справ на виконання його положень, а безпосередній контроль за еміграцією покладався на еміграційних комісарів, підпорядкованих міністру внутрішніх справ [161, с.13-14].

Зважаючи на переважно аграрний характер економічного життя Закарпаття, домінування селянства серед її населення, природно, передовсім питаннями її розвитку займалося міністерство землеробства. Голод був постійною загрозою для населення: особливо великих розмірів він набув у 1814, 1817, 1828, 1831, 1847 роках, коли померли тисячі людей. Але особливо масштабним був голод в 1854 - 1855 роках. У 1847 р. голод і епідемія "глушки" (тифу) поширилася закарпатськими комітатами і лише в Шаришському комітаті 38 тисяч русинів або померло або покинули домівку [163, с.504 - 505].

Верховинська акція. Складна гуманітарна ситуація у чотирьох закарпатських комітатах, що зовні виражалася у масовій трудовій еміграції та могла призвести до масових соціальних рухів, турбувала уряд Угорського королівства. Становище переважної більшості населення цього регіону, яке виступало істотно гіршим за рівень життя в інших частинах Угорщини, завдяки

свободі слова, поширенню преси, отримувало резонанс у багатьох європейських державах.

Комплекс урядових заходів, покликаних поліпшити соціальне становище українського (русинського) населення був зініційований греко-католицьким єпископом Юлієм Фірцаком, який спільно з іншими лідерами в 1897 р. подав до угорського уряду меморандум, в якому відзначалося: "У Мадярщині говориться про небувалий розвиток мадярського господарства, але це взагалі не загальний розвиток, він є лише в поодиноких краях, тим темніший застій у країні, яку в нас називають "північно-східна верховина". В цьому благословенному краю, де мав би володіти добрий прожиток і задоволення, бачимо життя людей в найжахливіших обставинах голоду, безсилля, убогости. В цім краю великий застій не лише абсолютно, але й релативно цей край заосталий. Досить вказати на число незнаючих читати, але тут бачимо й найтяжчі обставини прожитку, безсилість, повільне вмирання народу внаслідок нужди й голоду...". Саме цей документ став причиною того, що міністр хліборобства Угорщини Ігнац Дорані у листопаді 1897 р. надіслав до Березького комітату Е.Егана для з'ясування обставин. Про важке життя українців Закарпаття неодноразово згадували й угорські ЗМІ. Газета "Мукачево й околиця" 7 червня 1896 р. в статті "Заробіткове джерело убогого народу" писала: "Не чекаймо заворушення суспільного ладу, але стараймося тому запобігти... У Макареві народ напав на жандарма, бо хотіли взяти від села пасовисько. Народ був озброєний косами й сокирами" [163, с.447 - 449].

5 лютого 1897 р. Юлій Фірцак скликав засідання депутатів від чотирьох комітатів, щоб обговорити способи і засоби, якими б можна було надати допомогу закарпато-українському населенню. 13 лютого 1997 р. у Будапешті була скликана конференція, яка розглядала питання "Про способи піднесення духовного і матеріального становища руського народу в північно-східних Карпатах і на їх узбіччях". Після єпископа Юлія Фірцака депутат Янош Недецеї висловився за вирощування овець і кіз, плодових дерев, збільшити кі-

лькість господарських учителів, одним словом, піднести землеробство. На його думку, треба підтримати деревний промисел - кошикарство, ткацтво, а також треба будувати дороги, зменшити митні ставки. Депутат Е.Негре висловився, що усунути нехайно усі "хвороби" населення цього краю неможливо, а відтак, запропонував деякі заходи (списання податкової заборгованості) здійснити у максимально короткий термін, а інші (підвищення прибутковості селянських господарств, розвиток ремесел, будівництво шкіл) – проводити поступово. Депутат Едмунд Бартга закликав до поліпшення соціального життя русинам чимскоріш, щоби не виник соціалістичний рух [163, с.518 - 519]. Е. Бартга також закликав уряд добитися, щоби кожен закарпатський селянин мав не менше 5 хольдів землі і понизити на деякий час розмір податків, так як держава нічого не втратить, бо "податки і так не поступають". Крім того, Е.Бартга висловився за створення у Закарпатті аграрного банку, розвиток виноробства і овочівництва, звільнивши від податків виноградники і землі під овочевими культурами строком на 10 років. Він заперечував потребу в створенні кредитних товариств і кооперативних спілок, мотивуючи це відсутністю у населення необхідних коштів, а також висловився проти відкриття нових шкіл, які, як він вважав, нічого, крім додаткового обтяження селян податками, не дадуть [Див.: 164].

Зміст таких пропозицій, які 7 березня 1897 р. були схвалені парламентом, зводилася до наступного: 1) створити сітку державних початкових шкіл і курсів (у тому числі сільськогосподарських і промислових) і "урегулювати" заробітну плату вчителів і священників; 2) вважаючи, що головною причиною тяжкого економічного становища русинського населення є обмежена можливість для позаземлеробських заробітків, нарада висловилася за розширення будівництва доріг, розвиток промислів (килимного, корзинового, ткацького тощо) і ширше використання праці батраків з краю у сільському господарстві інших областей Угорщини. Нарада запропонувала також сприяти створенню державних і приватних заводів на базі місцевого палива і сирови-

ни, надаючи з цією метою підприємцям ряду пільг; 3) з метою ліквідації упадку селянського землеробства і скотарства меморандум запропонував розширити здачу державою і поміщиків орних земель і пасовищ в оренду дрібними земельними ділянками селянам, вживати заходів щодо розведення племінного скоту, понизити розмір суми податків і боргів за податками, організувати надання селянам дешевого кредиту; 4) обмежити переселення в Угорщину і Закарпаття осіб єврейської національності. Така вимога виражала сприйняття останніх як однієї з причин низького рівня життя місцевого українського населення, яке зазнавало економічних утисків від лихварського бізнесу і торговців; 5) збільшити кількість жандармерії в українських комітатах у три рази, щоб, як відзначалося в меморандумі, контролювати імміграцію, перешкоджати контрабандній торгівлі і лихварству.

Слід відзначити, що вищезапропоновані заходи мали на меті не лише поліпшення життєвого рівня населення чотирьох закарпатських комітатів, а й також недопущення дестабілізації обстановки в цьому регіоні на соціальному і національному рівні. Побоювання угорського уряду щодо криміногенної ситуації в Закарпатті були серйозними і мали реальні підстави. Уже незабаром після проведення "наради 17" міністерство внутрішніх справ прийняло рішення про значне збільшення кількості жандармерії в чотирьох закарпатських комітатах. Четвертий жандармський округ з центром у м. Кошіце було істотно посилено на доповнення до 12 існуючих жандармських постів в Ужгородському, Березькому і Мараморошському комітатах (створено 15 нових постів).

Меморандум Едмунда Егана. Для ознайомлення зі становищем "угрорусинів" у ранзі представника Уряду Угорщини - урядового комісара на Закарпаття був направлений у 1897 р. чиновник міністерства землеробства Едмунд Еган і представник міністерства торгівлі М.Герштер. Уже відомому на той час фахівцю у галузі сільського господарства Е. Егану було доручено вивчити ситуацію на місці і організувати від імені угорського уряду відповідні

заходи. Для допомоги йому були придані 20 греко-католицьких священників. 15 лютого 1897 р. уряд Угорщини створив виконавче управління в м. Мукачево на чолі з Е.Еганом для координації зусиль у цьому напрямі. Після детального ознайомлення з соціальними та економічними проблемами населення у більшості округів, зустрічей з сільськими громадами, учителями, чиновниками, Е.Еган у 1898 р. представив уряду меморандум "Економічне становище руських селян в Угорщині" [164].

Меморандум Е.Егана, задуманий як службова записка до міністра землеробства, вже незабаром став відомим громадськості і отримав значний суспільний резонанс. На думку Е.Егана, "головне джерело теперішньої недолі селянства в північній Угорщині лежить у непродуманому запровадженні урбаріальних відносин. Власті, що запроваджували ті відносини, трималися букви закону і не враховували ні в чім господарських потреб селянина". Вони – продовжував Е.Еган – не цікавилися, з чого той селянин, прив'язаний виключно до землі, буде жити. Від селян забрано сіножаті, пасовища, а частково й ті землі, якими вони користувалися до того спільно. Далі у Меморандумі відзначалося, що "більшість поміщиків віддали і віддають свої земельні володіння найчастіше в оренду поодиноким підприємцям або наймачам, а ті перенаймають селянам потрібні їм для прожитку та годівлі орні землі, пасовиська і сіножаті за подвійну або потрійну ціну". Ним, відзначалося, що, однак, загрішили перед селянством не лише великі провінційні землевласники. І самі держава та уряд провинилися тим, що зовсім не подбали про умови існування селян у тих краях. Держава не потурбувалася якраз про те, аби між населенням і власниками землі утримати рівновагу. Селянин якось животів, доки мав 6-10 моргів (один морг – 0,56 га) землі. Після розподілу тих моргів між 4-5 дітьми він зійшов на жебрака. Е. Еган твердив, що "усе угорське Підкарпаття заселене тепер селянським пролетаріатом, котрий не має достатньо землі, аби з неї можна вижити. Міг би збіднілий селянин знайти ще, відповідно до природних умов тих країв, прожиток у відгодівлі худоби, але для сього не вистачає йому ні сіножатей, ні полонин. А винайняти

їх він може виключно через посередника, який весь зиск привласнює. Фабричного промислу нема ніякого. Нема й ніяких копалень. Домашній промисел, що обмежувався вовняними виробами для власного вжитку, зовсім щез, бо ніяк овець відгодувати. Селянин уже купує для себе крамничну одежу. Можна б подумати, що в сих краях, забитих дошками від світу, бодай прожиток дешевий. Куди там! Якраз навпаки!".

Роль влади в чотирьох закарпатських комітатах Е.Еган визначив вкрай негативно, вказуючи, зокрема, що "як в абсолютистській Угорщині (з часів Меттерніха та Баха) ніхто не дбав про економічні відносини в сих краях, так і тепер, у конституційну пору, наш уряд обмежується утриманням сякого-такого державного ладу в комітатах, а економічне становище жителів йому байдуже". Далі він указував, що "влада в жупах концентрується на тамтешніх нотарях. Á які з того наслідки? Жонатий греко-католицький священик з річною платнею 200 злотих, батько дітей, мусить значною мірою жити з селянина. Єпископ не заїздить у сі глухі краї. І не контролює дотримання найвищих церковних треб. Вчитель хоче відповідно жити, а інспектор заїздить до його школи раз на 3-8 літ. Нотар, громадський писар бачить свого "штултьріхтера" раз на чверть року, тому не дивно, що він звикне в селі розпоряджатися на свій смак і розсуд. Багато нотарів обдирають народ як тільки можуть і тероризують селян. В інших землях Угорщини є бодай якась середняцька земельна маєтність, що може стати взірцем для дрібних селянських господарств. Тут такої середняцької власності нема. Тут не дбає ніхто про урядовий контроль, про школу, про дорогу і взагалі про громадські потреби".

Звертаючись до міністра землеробства Угорщини, Е.Еган робив практичну пропозицію: "Тож коли, Екселенціє, гадаєте допомогти сьому народові, коли збираєтеся надолужити все те, що держава і суспільство тут за століття занедбали і повинні зліквідувати зло, яке натворили; коли хочете в останню годину і в крайній небезпеці подати руку тим, що борюкаються зі смертю, і бодай частину їх порятувати від загибелі, – тут є лише один вихід: полишити

всілякі побіжні заходи і братися за оздоровлення цілого недужого механізму. Найперше належить подбати про довгостроковий земельний кредит, щоб піднести знову штучно занижену вартість землі. Крім того, слід подбати про короткостроковий особистий кредит. Далі треба "вставити" селянам племінну худобу. Ся худоба зостанеться поки що власністю держави, а користь від неї матимуть селяни. Згодом треба під орудою місцевих священиків зорганізувати господарські селянські спілки. Над сими спілками повинен бути контроль, здійснюваний розсильними інструкторами, а поодинокі спілки злучити в одну систему під наглядом міністерського комісара. Організацію таку слід здійснити (для проби й досвіду) спершу в однім окрузі. Через рік уже можна буде домогтися того, що в сім окрузі в жодного господаря не буде "вставленої" "крамарем" худобини, а тому борги селянські не зростуть. Се спонукає селян до праці й ощадності. Селянин пробудиться зі сну, в який упав. Він відчує себе вільним, визволеним із лихварського ярма і набереться сили та охоти до праці".

Отже, програма практичних організаційних заходів, висунута Е.Еганом у Меморандумі, зводилася до наступного:

1. Надати селянам довгостроковий земельний кредит з метою підняття урожайності землі та зростання агротехнічного рівня сільського господарства; створити з державних і придбаних у великих поміщиків земель орендний фонд орних земель, пасовищ і сінокосів для сдачі земель дрібними ділянками у найм селянам за прийнятною ціною.

2. Створити сітку кредитних товариств, які будуть забезпечувати селян короткостроковим кредитом.

3. Набути за рахунок державних коштів і роздати селянам племінний скот, який до перходу у власність селян, буде залишатися державною власністю, але всі вигоди від скоту будуть належати селянам.

4. Організувати під керівництвом місцевих священників сільськогосподарські спілки (кооперативно-збутові і товариства споживачів), які допоможуть селянину звільнитися від засилля торговців і лихварів.

Згідно з даними, наведеними в його праці, 16% населення Північно-Східної Угорщини становили євреї, на яких ним указувалося як на причину низького рівня життя українського населення. Е. Еґан писав про українських селян: "Народ, що не має ні худоби, ні землі, чия доля в руках лихваря… народ, котрому вже ні священик, ні сільський голова не можуть прийти на поміч…" Після окреслення ситуації на Закарпатті, запропонував конкретну програму боротьби зі злиднями місцевих українців та виходу їх з-під залежності лихварів [166, с.138]. Слід завважити, що антисемітські мотиви в позиції Е.Егана не були поодинокими в урядових колах Угорщини (здійснювала діяльність окрема Антисемітська партія). Поряд з "Меморандумом" Едварда Еґана слід згадати соціографічну працю Барта Міклоша "На землі хазарів" ("Kazárföldön", Будапешт, 1901 р.) [165]. У цій праці також піднімається питання впливу інших національних меншин на економічне становище українського (русинського) населення.

Запровадженням Верховинської акції, як вище уже відзначалося, займалася Експозитура для гірських районів (орган влади, що здійснював завдання "акції"), що була створена 1897 в м. Мукачево на чолі з Е.Еганом (1841-1901). У 1898 р. розпочалося реальне впровадження "Верховинської акції", котра спочатку поширювалася лише на Березький комітет, а пізніше – на інші комітати. З сукупної суми витрат на проведення "Верховинської акції" в 35 млн.крон, отже, необхідно вирахувати понад 20 млн. крон видатків у зв'язку з наступом російських військ у 1915 р., 1,5 млн. крон, повернутих селянами, адміністративні витрати та витрати, повязані на утримання державних підприємств. Тобто, фактично, як указував Й.Перені, на проведення даної господарської акції було витрачено коштів з державного бюджету у розмірі не більше 3 млн. крон [54, с.141].

У радянській історіографії "Верховинську акцію" та її наслідки для соціального і економічного розвитку регіону оцінювали доволі скептично. Один із відомих фахівців з аграрної проблематики Закарпаття цього періоду В.Ілько писав з цього приводу: "Допомога" експозитури селянам полягала в посередництві при орендуванні та купівлі поміщицьких земель. Ця спроба обмежити дії лихварів у системі орендування задовольнила насамперед поміщиків і заможних селян. Казна відпустила кошти на поліпшення полонинського господарювання, зокрема на утримання Нижньоверечанської господарської дослідної станції. У пропаганді сільськогосподарських знань й інтенсивного ведення господарства певну роль повинні були відіграти зразкові господарства та різні господарські гуртки. Проте ефективність їх була мізерною" [63, с.18].

Слід визнати, тим не менш, що загалом комплексні заходи виконавчої влади Угорського королівства ("Верховинська акція") сприяли становленню інфраструктури ринкового господарства регіону, певному піднесенню економіки гірських районів Закарпаття. В свою чергу, збільшення кількості власників та орендарів земельних ділянок об'єктивно сприяло розширенню кількості осіб, які користувалися виборчим правом, іншими політичними правами.

3.3. Місцеві органи публічної влади

Після конституювання Австро-Угорщини як конституційної монархії та як конфедеративного утворення організація публічної влади на рівні комітату, округів та муніципалітетів була істотно реформована [167; 168].

До місцевих органів публічної влади в Королівстві Угорщини, у тому числі й у чотирьох закарпатських комітатах, слід віднести систему державних (королівських) адміністративних органів, за винятком органів охорони громадського порядку, підпорядкованих міністерствам, котра діяла, як правило, на середньому рівні, включаючи округ, та органи місцевого самовряду-

вання, котрі діяли в селах і для яких другою інстанцією виступало комітатське самоврядування – вармедьє. Окремий статус мали міські муніципалітети, які на рівні комітатів були одночасно органами першої і другої інстанції.

Роль феїшпана в комітатських органах управління. Ще з часів Іштвана I на чолі комітатів стояли уповноважені посадові особи короля – comes, які пізніше були названі феїшпанами. Останні ніколи не вважалися службовцями комітатських органів самоврядування, вони виступали представниками короля (держави), тоді як вищою посадовою особою комітатського самоврядування був алішпан (віце-ішпан). Після 1867 р., з утворенням конфедеративного утворення [169], феїшпанів призначав і звільняв король Угорщини, проте вони виступали, по суті, представниками уряду Угорського королівства. В уряді, в свою чергу, за ділянку роботи з феїшпанами (а через них – з усією системою місцевих органів публічної влади), окрім самого прем'єр-міністра, відповідав міністр внутрішніх справ. Останні посадові особи й могли ініціювати звільнення феїшпана. У дуалістичній монархії владна юрисдикція феїшпана (наглядові функції) була поширена й на міста, що були наділені правом самоврядування.

З іншого боку, феїшпан не був наділений широкими виконавчо-розпорядчими повноваженнями, які загалом належали комітатським державним органам. Його повноваження зосереджувалися у нагляді за дотриманням законодавства у діяльності комітатських і міських органів управління. Впливове становище феїшпана було забезпечене достатніми правовими засобами, зокрема, він за посадою очолював ряд колегіальних органів комітатського самоврядування (муніципальної ради, комісії призначень, комісії притягнення до відповідальності тощо). Крім того, феїшпан був наділений правом заявляти протест до міністерства з приводу рішення колегіального органу місцевого самоврядування, якщо з таким не погоджувався. У такому випадку дія опротестованого акту зупинялася до відповідного рішення міністерства.

Здійснюючи нагляд, феїшпан мав право, а за запитом міністерств – був зобов'язаний направити відповідному міністру звіт про діяльність будь-якого з чиновників свого комітату або міста, за винятком суддів. Він також мав право витребувати від будь-якого чиновника роз'яснень з окремих конкретних питань, вносити пропозиції про підвищення чи нові призначення, а якщо мова йшла про призначення вищих чиновників у комітаті, міністр був зобов'язаний вислухати позицію феїшпана. Для перевірки діяльності органів місцевого самоврядування у розпорядженні феїшпана знаходилося спеціальне управління притягнення до відповідальності. Щонайменше один раз на рік феїшпан інспектував роботу і діловодство територіальних підрозділів центральних органів і периферійних органів (наприклад, начальників округів – фесолгабіро) чиновників. Він здійснював перевірку діловодства самоврядувань, був наділений правом порушувати дисциплінарну справу, звільняти і призначати чиновників (за винятком алішпана). В свою чергу, алішпан (бургомістр) у разі сумніву у можливості виконання чи в необхідності виконання розпорядження феїшпана, протягом 24 годин з моменту поступлення розпорядження могли звернутися з поданням до міністра внутрішніх справ, але лише через феїшпана. Проте і в такому випадку, якщо феїшпан вважав, що річ іде про "невідкладні державні інтереси", а алішпан чи бургомістр відмовляються виконувати його розпорядження, він мав право вимагати виконання свого розпорядження безпосередньо від органів місцевого самоврядування чи сільських властей, оминаючи в такий спосіб вищевказаних посадових осіб. Пізніше комітатські і міські органи самоврядування добилися права звертатися до Адміністративного суду зі скаргою за мотивами законності розпоряджень фаїшпана [53, с.268].

Комітат (вармедьє). Історично комітати виступали основними центрами територіального управління в Угорському королівстві. Після укладення дуалістичної угоди 1867 р. система місцевого самоврядування на рівні комітата була істотно реорганізована за допомогою законів про місцеве управління

1870 і 1886 р. [170]. Згідно вказаних законів до компетенції комітату входили такі питання:

право самостійно розпоряджатися своїми внутрішніми справами;

право виступати посередником державного адміністративного управління;

право займатися політичною діяльністю, тобто обговорювати політичні питання, а також викладати свою точку зору іншим органам управління і уряду.

Комітати виконували деякі адміністративні функції від імені держави, зокрема збір податків та набір рекрутів (проведення військового призову). Комітатське самоврядування здійснювалося через одноособові і колегіальні органи. Ключовим колегіальним органом комітатського самоврядування виступав муніципальний комітет, який представляв комітат в цілому і вирішував найбільш важливі питання. До його компетенції входили питання прийняття бюджету комітату, обрання чиновників, прийняття обов'язкових постанов тощо. З найважливіших питань рішення приймалися на пленарних засіданнях (загальних зборах) муніципального комітету.

Спосіб формування муніципального комітету був доволі своєрідним: половина складу цього органу обиралася, а друга половина призначалася за принципом вірилізму. Інститут вірилізму, слід підкреслити, який досі не був відомим в Угорщині, був уведений законом про місцеве управління 1870 р. Його суть полягала у тому, що половина членів муніципального комітету призначалася на основі складеного фінансовою дирекцією списку платників податків у відповідному комітаті у порядку розмірів сплаченого ними податку, тобто членами муніципального комітету ставали найбільші платники податків. Такий підхід мотивувався тим, що найбільші платники податків були особами, найсильніше зацікавленими в ефективності місцевого управління. Друга частина муніципального комітету обиралася, причому, крім вимог, що

законом висувалися до виборчого права в ході виборів до парламенту, додавалися додаткові вимоги щодо необхідності проживання у певному комітаті.

Іншими колегіальними органами комітатів були адміністративні комітети, які були утворені в кожному комітаті на підставі параграфу 6 закону 1876/XXXIII для забезпечення взаємодії між державними органами і органами самоврядування [171]. Адміністративний комітет очолювався феїшпаном, а до його складу входили такі керівники комітату як алішпан, головний нотарь, голова комітету по опіці сиріт, головний прокурор тощо, а також керівники деержавних галузевих органів (міністерств і відомств), що знаходилися на території комітату (фінансовий директор, шкільний інспектор, начальник королівської прокуратури тощо) і, нарешті, члени, обрані муніципальним комітетом. Пленарні засідання цього органу проводилися, як правило, щомісячно. Адміністративний комітет мав у своєму складі особливі установи (податкову комісія, апеляційний комітет у справах про опіку, дисциплінарний комітет тощо), які в справах, визначених законом, були наділені повноваженнями адміністративних органів другої інстанції.

У кожному комітаті управління здійснювали також центральні і периферійні службовці. До числа центральних чиновників належали алішпан, головний нотарь і його заступник, помічники нотаря, головний прокурор, архіваріус, голова і члени комітету з опіки сиріт, а також чиновники державних адміністративних органів, що перебували при алішпанові (фінансовий інспектор, начальник облікової служби тощо). Периферійними чиновниками виступали окружні начальники і їх заступники, а також чиновники, що перебували на посадах в округах. Вищою посадовою особою комітатського самоврядування вступав алішпан, який організаційно спрямовував діяльність адміністративних органів комітату і вирішував усі питання, які згідно з законом не належали до компетенції колегіальних та інших органів комітату. Його заступником виступав головний нотарь (фейедьзе) комітата. Головний прокурор

виступав юридичним радником комітату і з відповідних питань, які вимагали юридичних знань, його думка повинна була бути заслухана обов'язково. Він виступав "стражем законів, розпоряджень, обов'язкових постанов і звичаєвого права" з правом оскарження будь-якого рішення.

Комітати, як вище відзначалося, складалися з адміністративно-територіальних одиниць – округів. Ужанський комітат складався з шести округів, Угочанський – з двох, Березький – з шести, Мараморoський – з десяти.

На рівні округу публічне управління було вибудоване у такий спосіб. По-перше, колегіальні органи були відсутніми зовсім. Іншими словами на цьому рівні представництво громади не було забезпечене цілком – ця ланка управління виступала, по суті, адміністративною складовою комітатського управління. По-друге, службовці округу призначалися муніципальним комітетом комітату, а феїшпан (керівник рівня комітату) розподіляв їх серед посад округу. По-третє, вищою посадовою особою округу виступав головний окружний начальник (фесолгабіро), який здійснював нагляд за законністю і керівництво сільськими органами управління, безпосередньо вирішував більшу частину сільських адміністративних справ, головував на засіданнях сільських управ, в ході яких вирішувалися питання про заміну посадових осіб. Він же був наділений поноваженнями залучити правоохоронні ресурси для відновлення правопорядку в окрузі, розглядав справи про проступки, здійснював квазісудові поноваження у трудових спорах між роботодавцями і найманими працівниками.

Міста з правом самоврядування. Демократична революція в Угорщині, окрім іншого, започаткувала повноцінну систему місцевого самоврядування [Див.: 172]. Закон про міста 1848 р. розподілив вільні королівські міста на три категорії: великі, середні і маленькі [96]. Після 1867 р. у статусі міст відбулися значні зміни. Хоча стаття 42 закону прираховувала вільні королівські міста до міст з правом самоврядування, невеличкі міста були пізніше (1871 р.) зако-

ном віднесені до поселень міського типу, які такого права не мали. Повноваження міського муніципалітету коронних міст співпадали з повноваженнями комітатських органів самоврядування. Однак, на відміну від комітатів, міські муніципалітети були одночасно органами першої і другої інстанції, у той час як комітати, як правило, вирішували питання у другій інстанції, куди подавалися апеляції в справах, розглянутих у селах і окружним начальником.

Крім того, у муніципалітетах міст діяли такі ж колегіальні органи, як і в комітаті. Першим чиновником муніципалітету виступав міський голова – бургомістр (полгармештер). Так наприклад, органи міського самоврядування м. Ужгорода в кінці XIX століття були такими: на чолі міста стояв бургомістр, була також міська рада, яка складалася з 15-20 членів і обиралася на 6 років. До неї входили: бургомістр, кілька радників, прокурор, нотаріус, міський лікар та ін. Існували також міська дума – 110-150 чол. Члени думи (половина їх кількості) призначалися з представників заможних верств міського населення, високооплачуваного чиновництва. Друга половина обиралася з інших верств городян. Бюджет Ужгорода був більш, ніж скромним. Наприклад, доходна частина в 1863 р. становила 57 тис., а видаткова - 81 тис. форинтів [148, с.64-65].

Місто Берегово в 1869 р. було включене до міст з "упорядкованим управлінням" (у 1870 р. у ньому проживало 6272 жителів). Міське самоврядування в ньому здійснювалося обраним бургомістром та міським представництвом, склад якого наполовину був обраний, а інша половина – призначена з числа найбільших платників податків та комітатних і міських чиновників [173, с.124].

Села. Села (сільські населені пункти) виступали найдрібнішими адміністративно-територіальними одиницями на Закарпатті. Статус сільського населеного пункту, порядок організації в ньому місцевого управління, в тому числі адміністративний нагляд комітату на цьому рівні визначалися законами про села 1871 і 1886 р. Спільною ознакою цих законів виступав підхід, яким істотно обмежувалося місцеве самоврядування на цьому рівні. Згідно згада-

них законів села поділялися на три типи: 1) малі села; 2) великі села; 3) поселення міського типу, що мали магістратську раду [174].

Малим вважалося село, котре з причини малочисленності жителів і слабкого економічного потенціалу не було спроможним самостійно утримувати сільську адміністрацію, внаслідок цього в управлінському плані декілька маленьких сіл об'єднували зусилля. Хоча представницькі органи були в кожному з них, вони мали одного спільного нотаря (керйедьзе). Великі села самостійно справлялися з покладеними на них організаційними та іншими завданнями. Адміністративний нагляд (за додержанням законів) здійснював головний окружний начальник. Через нього же сільські органи публічної влади комунікували з комітатськими установами. Як уже відзначалося, головний окружний начальник виступав для сіл адміністративним органом першої інстанції і одночасно суддею у справах про проступки. Поза межами окружної юрисдикції, у безпосередньому підпорядкуванні у комітатів знаходився третій тип сіл – поселення міського типу з магістратською радою. З 1876 р. до них стали відносити і ті вільні королівські міста, населення і економічний потенціал яких були недостатніми для створення самостійного муніципалітету.

Села в рамках закону самостійно вирішували свої внутрішні справи, виконували приписи законів, акти уряду і органів самоврядування вищого рівня. Закон про села вводив новий для Угорщини інститут приналежності до сільської громади, що означав особистий зв'язок між селом і громадою, яка мала чисельні правові наслідки. Приналежність не обов’язково і не завжди співпадала з місцем проживання. Якщо яка-небудь особа отримувала приналежність до громади (для цього необхідно було проживати в даному селі не менше 4-х років і сплачувати сільські податки), вона зберігала її до того моменту, допоки не набуде іншої приналежності до іншої громади в іншому місці. На дітей поширювалася приналежність їх батьків. Приналежність до сільської громади (особа не могла бути її позбавлена) відігравала одночасно

для особи важливу соціальну роль, зокрема громада несла витрати на лікарняне лікування бідняків, щодо утримання одиноких осіб похилого віку та непрацездатних осіб.

У законі про села визначалася компетенція сіл, однак коло питань, з яких вони могли самостійно приймати рішення, було доволі вузьким. Сільські управління могли вирішувати "свої внутрішні справи", видавати обов'язкові внутрішні розпорядження і виконувати їх за допомогою своїх службовців, управляти власністю села, визначати розмір сільських податків, а також підтримувати в порядку сільські дороги, здійснювати контроль за сільськими школами. Поселення сільського типу, крім того, займалися питаннями ринку, гірської справи, ярмарку, будівництва, охорони здоров'я, розглядали справи про трудові конфлікти між господарями і слугами, які в інших селах вирішував головний окружний начальник. Вищим органом влади в селах був представницький орган, поряд з яким існували також сільські управління (управи), ревізійні комісії, а в поселеннях міського типу – міські ради. Поселення міського типу очолював бургомістр, на чолі великих і малих сіл – сільський староста. Керівником же сільської адміністрації (виконавчого апарату) виступав сільський нотарь.

Виконавча влада на селі належала колегіальному органу – сільському управлінню (староста, його заступник, щонайменше два члени ради, нотарь, сільський опікун, лікар).

Другий закон про села 1886 р. наділяв окружного начальника правом рекомендації кандидатур для обрання головних службовців сільської адміністрації – старости і нотаря, чим йому забезпечувалося вирішальне слово на цих виборах [175]. Правом голосу на виборах сільських органів публічної влади був наділений кожен підданий - житель села, який досяг 20-річного віку, сплачував податки і не знаходився під опікою господаря або батька. У такий спосіб обирали половину сільського представництва, інша ж половина формувалася з числа найбільших платників податків (так зване "вирильне

право"). Підкреслимо, вирильний механізм формування органів місцевого самоврядування різних рівнів відштовхувався від розуміння принципу, що найбільші платники податків у територіальній громаді (громадах) виступають одночасно найбільш відповідальними суб'єктами здійснення місцевого самоврядування на тлі неосвіченої значної частини населення.

3.4. Впровадження окремих інститутів законодавства

Австро-угорський компроміс не вирішував усієї складності національного питання, що виникло в багатонаціональній Австро-Угорщині, як відзначається в спеціальній літературі [Див.: 176; 177; 178]. Національне питання ускладнювалося тим фактором, що піддані Австро-Угорщини виступали не просто представниками різних національностей, а й тим, що вони належали до етнічних груп, які компактно проживали в межах своєї етнічної території. Частина з цих груп мали традиції державності – як наприклад, хорвати, чехи (моравани).

Вище вже було відзначено, що ареал, населений українським населенням, належав до чотирьох комітатів Угорщини: Ужанського, Березького, Угочанського та Мараморoського, у складі яких функціонувало всього 26 округів. Територія цих чотирьох комітатів станом на 1910 р. становила разом 17 945 кв. км, а населення – 848 160 чоловік. Українське населення краю, порівняно з іншими національностями на той час, становило відносну більшість, про що свідчить національний склад чотирьох комітатів разом: українці (русини) – 405 994; угорці – 153 492; євреї – 128 791; румуни – 94 260; німці – 24100; словаки – 37 990; інші – 3522. Під час переписів населення Угорщини головним критерієм для визначення етнічної приналежності служили не особисте волевиявлення опитуваного і навіть не рідна мова, а так звана розмовна мова, а також приналежність до певної конфесії, тобто віросповідання. Численні факти свідчать, що визначення національності за розмовною мовою дозволяло представникам влади, використовуючи політичні важелі, завищувати питому ва-

гу угорськомовного населення. Особливо це було помітно у містах, як адміністративних і культурних центрах краю, де зосереджувалася значна частина політико-адміністративного апарату, чиновництва, інтелігенції. Тому, на думку О.Мазурка, статистичні дані, що характеризують релігійну структуру населення, точніше відображають реальний стан речей, хоч і вони не можуть вважатися бездоганними, оскільки частина українців Закарпаття, перейшовши в католицизм і, як правило, помінявши українську мову на угорську чи якусь іншу, нерідко зберігала свою етнічну самосвідомість [148, с.61].

Спроби знайти правові засоби розв'язання національної проблеми розпочалися в Угорщині в процесі підготовки до виголошення австро-угорської угоди про створення дуалістичної монархії [Див.: 179]. На засіданні парламенту ще 28 лютого 1867 р. міністр внутрішніх справ Угорщини Б. Вейкхейм говорив про необхідність врахувати справедливість вимог громадян різного віросповідання і національностей, бо лише це гарантує незалежність Угорщини та нейтралізує загрози всередині суспільства. Уряд поступово йшов шляхом юридичного забезпечення ліберальних принципів національної політики у цьому напрямі. Одним із перших на цьому шляху став закон XVII/1867, що встановлював рівність євреїв і інших підданих у громадянських і політичних правах та скасовував усі попередні закони, звичаї та розпорядження, які суперечили рівноправності єврейського населення [180].

Наступним мав стати закон "Про національну рівноправність". Як указують дослідники, ідея спеціального закону про права національних меншин була підтримана з боку громадськості Березького та Угочанського комітатів. Розгорнуту концепцію виклали представники комітату Арад, де значну частину жителів складали румуни та німці. По-перше, вони вважали за необхідне розробку спеціального закону "Про національну рівноправність", відсутність якого, на їхню думку, становить загрозу для Угорщини. По-друге, він має "задовольнити законні домагання братніх національностей" і в зв'язку з цим - забезпечити "політичну єдність угорської нації". По-четверте, предста-

вники комітату Арад виступили проти надання неугорським мовам права функціонування у сфері вищого державного управління. Отже, ідея про необхідність створення єдиної державної угорської політичної нації викристалізувалася ще до обговорення проекту закону в парламенті, вона мала чисельних прихильників не лише у центрі, але і на місцях. У той же час, греко-католицькі священики з комітатів Угоча і Мараморош, хоча й писали про свою підтримку уряду, відзначали, що в Угорщині проживає біля 750000 русинів, але з поміж них ніхто не обіймає посаду наджупана, навіть серед румунів їх лише 4. Ніхто з русинів не зайнятий і в центральних міністерствах, окрім Шандора Негребецького, і це в той час коли серед них є висококваліфіковані особистості. Прохання про розширення чиновницького апарату з числа представників місцевого населення так і не були враховані. У державному управлінні, як у центрі, так і на місцях, повністю переважали угорці, в основному вихідці з дрібного і середнього дворянства [181, с.94-95].

На обговорення парламенту були представлені два проекти закону про національні права: парламентської більшості і меншості (опозиції). Авторами першого проекту були Й.Етвеш і Ф.Деяк, авторами другого була група румунських та сербських депутатів. Від опозиції 12 листопада 1868 р. румунський депутат Ш.Мочоні вніс на обговорення парламенту законопроект, перший параграф якого проголошував: "В Угорщині є такі історичні державні народи - угорці, румуни, серби, словаки, руські і німці, які признаються рівноправними державними народами...". Отже, виділялося "шість державних націй". Автори проекту ставили питання про територіальну (комітатську) автономію, мовну та культурну особливість цих народів. У четвертому параграфі вимагалося забезпечити шести державотворчим націям відповідну участь у парламенті, у центральних установах, у місцевому самоуправлінні. Ними призначалося, що офіційною мовою має стати угорська, але збори та інші заходи мають проводитися на всіх державних мовах, а закони дублюватися на шести мовах. 24 листопада 1868 р. парламент почав обговорювати представлені за-

конопроекти. В дискусії першим взяв слово Ф. Деак, який обгрунтував необхідність прийняття розробленого закону. Ним були висунуті два основні положення: 1) в Угорщині існує лише одна політична нація - єдина, неподільна угорська нація, рівноправним членом якої є кожний громадянин до якої б національності він не належав; 2) визнається рівноправність усіх наявних мов, але лише в таких розмірах, щоб це не порушувало єдність країни, забезпечувало можливість її дійового управління. Фактично запроваджувався державний статус угорської мови. На цьому ж засіданні Ф.Деак офіційно вніс законопроект на обговорення. Отже, позиція ініціаторів законопроекту була чітко окреслена. Різні аргументи на підтримку законопроекту Ф.Деака - Й.Етвеша висували депутати парламентської більшості, що однозначно виступали проти федеративної, тим більше конфедеративної побудови держави, признавали лише унітарність Угорщини. Депутат Б.Чорда відверто попередив своїх колег: якщо одного разу ми визнаємо, що тут є й інші політичні нації, а не лише угорська, тоді вони самостійно захочуть реалізувати свої інтереси, стануть вимагати окрему територію, їхні вимоги будуть нескінченими, а це приведе до розколу тисячолітньої угорської держави. Більш помірковані ноти звучали у виступі одного з творців закону, ліберального політика і культурного діяча Й.Етвеша. На його думку, розв'язання національного питання є спільним завданням усіх і в цьому всі мають бути зацікавлені. Це питання слід вирішити відповідно до демократичних ідей століття, століття свободи. На його думку не існує такої сили, яка б знову штовхнула країну у колію нових привілеїв для одних народів проти інтересів інших [181, с.95-96].

1 грудня 1868 р. Державні Збори схвалили закон в урядовій редакції, а 6 грудня 1868 р. король підписав його і постановив обнародувати [182].

Основний зміст закону можна звести до двох головних принципів. По-перше, йшлося про преамбулу, де остаточно закріплявся принцип, за яким громадяни Угорщини "у політичному відношенні становлять одну націю, неподільну єдину угорську націю, а кожний громадянин батьківщини, до якої б

національності не належав, є її рівноправним членом". Саме в цьому виражався основний політичний зміст прийнятого документу, саме це положення піддавалося різнобічним тлумаченням у наступний історичний період. Усі 29 параграфів закону торкалися мовних, культурних, церковних сторін у забезпеченні національних прав неугорських народів, тобто він не сповна охоплював весь спектр національних проблем. Нарешті, перший принцип юридичне закріпляв державний статус угорської мови у всіх сферах державного та суспільного життя. По-друге, разом з тим, визнавалося право на функціонування в органах місцевого управління мови більшості населення регіону. Юридично була закріплена рівність усіх національностей, забезпечувалися їх культурні та мовні права при збереженні переваги угорської мови.

Отже, зміст закону відображав мету його ініціаторів, а саме – забезпечити рівноправність усіх підданих незалежно від їх національної приналежності. У цьому плані закон, слід визнати, виконав своє соціальне призначення. З іншого боку, радикальні проекти опозиції у цьому питання, в тому числі їх пропозиції щодо пов’язування проблеми національних меншин з проблемами перебудови територіального устрою Угорського королівства, а також надання територіальних автономій у місцях компактного проживання етнічних груп населення справді могло призвести до територіальної і суспільної дезінтеграції.

Закон, крім того, забезпечив права національних меншин у місцях їх компактного проживання, у тому числі на користування рідною мовою в спілкуванні з посадовими особами органів державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування, можливість вибору батьками в школах мови навчання для своїх дітей. Тим не менш, лідери національних меншин не були задоволеними змістом вказаного закону і наступні десятиліття засвідчили про радикалізацію відносин між "титульною нацією" (угорцями) і національними меншинами. На Закарпатті (Угорській Русі) закон "Про національну рівноправність" також не був одностайно схвалений громадськістю.

На розвиток закону "Про національну рівноправність", його конкретизацію у сфері народної освіти, 22 травня 1879 р. парламентом було схвалено ще один закон №18/1879 "Про навчання угорської мови у закладах народної освіти" [183, с.13-15].

Закон визначив основні заходи, які необхідно провести "оскільки необхідно, щоб кожен громадянин отримав відповідну можливість для засвоєння угорської мови як державної" (преамбула). Основні положення цього Закону зводяться до наступного.

1) У кожному релігійному чи іншому педагогічному училищі, в яких мовою навчання не є угорська, угорська мова вже відповідно до закону число 38/1868 мусить бути обов'язковим предметом навчання. Викладання угорської мови здійснюється в такій кількості годин, щоб протягом усього навчального курсу її засвоїв для усного і письмового вживання кожен майбутній учитель (§1);

2) Після завершення трирічного курсу навчання кандидатів в учителі, що проводилося після вступу в дію цього закону, тобто починаючи з 30 червня 1882 р., диплом учителя не може отримати ніхто з осіб, які завершили навчання на вчительських курсах заочно або стаціонарно в 1882 р. або пізніше; не може бути прийнятий на роботу вчителем той, хто не засвоїв усно і письмово угорську мову в такій мірі, щоб її викладати в народних школах (§2);

3) Ті особи, що вже працюють або стають до праці, які завершили курс навчання у проміжку між 1872 і 1881 р. або ж закінчать його, або протягом цього часу зайняли або займуть вчительську посаду, зобов'язані засвоїти протягом 4 років після вступу в дію цього закону угорську мову, якщо вони нею не володіють настільки, щоби були здатними викладати її в народних школах. Ця здатність підтверджується одним, регульованим розпорядженням міністра, іспитом. В таких населених пунктах, де змішано живе угромовне і неугромовне населення, чи то в сільській, або церковній, або іншій публічній народній школі, починаючи з 1883 р., на посади як дійсного вчителя, так і помічника чи тимчасо-

вого вчителя можуть прийматися лише особи, що здатні навчати угорській мові; однак уже і до 1883 р. під час заміщення вчительських вакансій перевага повинна надаватися тим, що знають угорську мову; суворо повинні виконуватися також розпорядження стосовно сільських народних шкіл, викладені в § 58 закону число 38/1868 і § 2 та 3 закону число 28/1876;

4) Цим самим угорська мова в усіх і будь-яких народних школах стає обов'язковим предметом навчання. Однак до тих пір, поки не буде необхідної кількості придатних до навчання угорської мови вчителів, вищенаведене розпорядження даного закону може вводитися в життя лише поступово наступним чином: В кожній початковій народній школі, де мовою навчання є не угорська, але в якій працює такий учитель, що здатний її навчити, угорська мова як обов'язковий навчальний предмет вводиться уже в наступному після набрання чинності даного закону навчальному році, а в тих початкових народних школах, в яких такий учитель не працює, - як тільки, згідно з § 2 і 3, буде прийнятий на роботу вчитель, здатний навчати угорській мові (§4).

Розпорядження даного закону поширювалися також і на існуючі чи майбутні школи, які відкриються, згідно з § 16-22 закону число 38/1868 про навчальні заклади з неугорською мовою навчання (§5).

Закон також визначав, що перевірку рішень, які випливають з положень даного акту, міністр у справах релігії та освіти здійснює через інші виконавчі органи влади, вказані у § 3 закону число 18/1876 про шкільних інспекторів і органи управління народних шкіл [184]. Угорська мова як обов'язковий предмет була запроваджена в усіх народних школах, що розглядалося угорськими урядовцями як важливий засіб мадяризації місцевого населення. У населених пунктах, де проживали угорці і неугорці, з 1883 р. могли працювали лише такі вчителі, які вільно володіли угорською мовою. Тим не менш, політика угорських урядів, спрямована на так звану "мадяризацію", котра торкалася не лише загальногуманітарних цінностей, таки мала місце і на протязі десятиліть лише посилювалася. Вказані два закони можна вважати юридичними "стовпами"

такої політики. У сфері народної освіти вона мала катастрофічні наслідки для українського населення. Підтверджують такий висновок наступні цифри. Якщо в 1869 р. українських (русинських) шкіл у чотирьох комітатах було 473, то в 1880 р. – уже 393. У наступне десятиліття ситуація погіршувалася ще більш інтенсивно. У 1890 р. таких шкіл залишилося лише 211, у 1900 – 76, а в 1905-1906 роках – 23. Навряд чи русинам-українцям було легше від того, що така ж жорстка асиміляторська політика проводилася і щодо інших національних меншин: наприклад, якщо в 1869 р. словацьких шкіл в Угорському королівстві нараховувалося 1822, то в 1905-1906 роках – лише 241. [51, с.144].

Політика "мадяризації" продовжувалася і в 1907 році й указані 23 українські школи були ліквідовані, на той час залишилося в Закарпатті лише 107 так званих "змішаних" шкіл, в яких навчання проводилося як угорською, так і українською мовами. Через кілька років і вони в більшості були ліквідовані, і залишилось їх станом на 1914 р. тільки 34 на всю тогочасну територію Закарпаття [57, с.114].

"Мадяризація" як державна політика в усіх сферах мала результат. За офіційними даними у 1900 р. в краї нараховувалося близько 5 тис., у 1910 р. – близько 6,7 тис. представників інтелігенції, а в містах – відповідно 2,8 тис. і 4,1 тис. осіб. Таким чином, у містах в ці роки зосереджувалося в середньому 60% від усієї інтелігенції Закарпаття. Професійна структура крайової інтелігенції була такою (1900 р.): з 4963 представників інтелігенції в народній освіті було зайнято 1770 осіб, або 36%, в адміністративному апараті та органах судочинства – 1648 осіб, або 33%; представників духовенства нараховувалось 853 особи, або 17%, охорони здоров'я – 571 особа, або 12%, і, нарешті, представників науки, літератури і мистецтва – 121 особа, або 2%. Склад закарпатської інтелігенції за конфесійною належністю у 1900 р. був таким. З названих 4963 осіб: 1489 осіб (30%) були греко-католики, 1428 осіб (21%) – римо-католики, 985 осіб (20%) – реформати, 972 особи (20%) – іудеї. З наведеної кількості інтелігенції краю (4963 особи) угорською мовою розмовляли

3920 осіб, або 79%, а українською – 339 осіб, або 6,8%. Свідченням прояву урядової політики денаціоналізації українців Закарпаття слугують такі дані: того ж таки 1900 р. з усіх представників народної освіти краю, тобто з 1770 осіб, українською мовою розмовляло лише 8%, а угорською – 69%; із представників адміністративного апарату і судочинства – відповідно 1,2% і 95%; духовенства – 12% і 68%; охорони здоров'я – 13% і 76%. Не менш показовим є і той факт, що жоден із представників творчої інтелігенції (121 особа) не розмовляв українською; 93% з них вказали, що користуються угорською мовою, решта 7% – німецькою і румунською. Ще один цікавий момент. Як уже вказувалося, в 1900 р. на Закарпатті нараховувалося 853 представники духовенства, з яких 447 осіб, або 52,4%, були греко-католиками, а 145 осіб, або 17%, – римо-католиками. Проте з усіх служителів культу лише 12% (104 особи) вживали українську мову, а понад 68% (583 особи) – угорську. Таким чином, лише 23% від усіх священиків греко-католиків вважали своєю рідною мовою українську (русинську). Наведені цифри взяті з офіційних джерел [185, с.28 - 29].

Цивільний кодекс. Австрійський цивільний кодекс (ABGB) було примусово введено для Угорщини (також для Хорватії, Славонії та Сербської Войводини) окремим патентом імператора 29 листопада 1852 р., який набув чинності 1 травня 1853 р. У Австрії цей кодекс було схвалено в 1811 р., під значним впливом Цивільного кодексу Наполеона [186]. Набуття чинності Цивільного кодексу Австрії не було підтримане угорським суспільством в силу тогочасних неоабсолютистських умов, в тому числі його схвалення без участі обраних представників Угорщини. Його сприймали як "знаряддя насильства чужого гнобителя". Підготовка до провадження кодексу йшла повним ходом і завчасно. Його було перекладено на угорську мову ще в 1847 р., а невдовзі після введення в дію (1853 р.) - опубліковано з детальними коментарями [187].

Тим не менш, цей кодифікований акт зіграв значну роль у становленні капіталістичних відносин в Угорщині (і на Закарпатті), подоланню феодальних пережитків.

Згідно параграфу 1 сукупність законів, якими врегульовуються взаємні приватні права і обов'язки жителів у державі, утворюють її цивільне право. Незнання закону не має наслідків, якщо закон був належно виголошений. Дія (чинність) закону і правові наслідки з нього випливають, починаючи з його оприлюднення, якщо в законі не було виголошено відкладення його чинності (параграф 3). Дія закону виражається в тому, що цивільні закони зобов'язують всіх громадян земель (країн), для яких його було виголошено (параграф 4), при цьому закон не діє зі зворотною силою (параграф 5). У параграфах 6 - 8 визначалися правила тлумачення закону: 1) при використанні закону йому не може надаватися інший смисл, ніж той, який випливає з власного значення слів в їх зв'язку та з ясного смислу законодавця; 2) якщо неможливо правову ситуацію вирішити ні відповідно до слів, ні відповідно природного смислу закону, є потреба звернути увагу на подібні випадки, в яких закон застосовувався , а також на інші аргументи, пов'язані з законами, схожими на даний закон. Якщо і в такому випадку юридичний випадок не може бути вирішений, рішення повинно бути на підставі ретельно обраних до даних життєвих обставин природних правових принципів; 3) законодавець повинен тлумачити закон загальнообов'язковим способом, тобто він повинен поширюватися на всі невирішені досі випадки.

Окрім цивільного закону, "іншими" джерелами норм цивільного права виступали: 1) звичаї (лише якщо закон сам указує на них); 2) статути (місцеві норми, законність яких підтверджена); 3) судові рішення (лише для даного спору); 4) привілеї (певні звільнення від обовязків, які передбачені для певних осіб або громад або інші права, "доки політичне розпорядження щодо них не встановить інакше" (параграф 13).

Кримінальне уложення про злочини і проступки. З утворенням австро-угорської монархії Угорщина зберегла свій суверенітет у сфері кримінальної юстиції. Одразу після 1867 р. постало питання про оновлення угорського кримінального законодавства, котре діяло також і на Закарпатті.

Проте до схвалення кодифікованого акту в цій сфері дійшло лише у 1879 р., коли Державні збори прийняли "Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки" (далі Кримінальне Уложення, КУ). Кримінально-правова реформа відображала європейські новітні принципи і тенденції розвитку кримінального права [188].

Згідно §1 КУ злочином або проступком вважається лише таке діяння, котре оголошене цим законом. Ніхто не міг бути покараним за злочин чи проступок яким-небудь покаранням, ніж тим, яке було визначене законом до того, як вони були вчинені. Злочином вважається лише умисне діяння, а проступком – умисне і необережне. Положення §20 Кримінального Уложення передбачали систему кримінальних покарань, які могли бути застосовані: 1) смертна кара; 2) цухтгауз; 3) державна тюрма; 4) виправний будинок; тюрма; 5) грошовий штраф. Закон встановлював, що покарання під №№ 1,2 і 4 накладаються лише за злочини, а покарання під № 5 – виняткова за проступки. Державна тюрма (№3) накладається за проступки – якщо вона призначається судом на строк менше п’яти років, таке покарання накладається за злочини, якщо вона призначається на строк п’яти чи більше років.

Смертна кара здійснювалася через повішення у закритому приміщенні. Поміщення у цухтгауз – це пожиттєве чи строкове (2-15 років) ув’язнення. Ув’язнення в державній в’язниці тривало від одного дня до 15 років. Ув’язнення у виправному домі триває 6 місяців – 10 років. Грошовий штраф становить від одного гульдена до 4 тисяч гульденів. Цухтгауз – це одиночне (для ув’язнених на строк до 3 років – упродовж третини строку покарання, для ув’язнених на строк 3 і більше років – упродовж 1 року, а для довічно ув’язнених – перші 10 років) ув’язнення у центральній каральній установі.

Особи, ув'язнені більш як на 3 роки у цухтгаузі чи у виправному домі, що відбули дві третини строку, а також довічно ув'язнені у цухтгаузі, що відбули 10 років, при належній поведінці переводяться для відбування решти строку у перехідну в'язницю.

Умовному достроковому звільненню під поліційним наглядом підлягають при належній поведінці особи, ув'язнені у цухтгаузі менше як на 3 роки чи у виправному домі або іншому місці позбавлення волі більше як на 1 рік, а також утримувані у перехідній в'язниці - по відбутті ними трьох четвертей строку, а пожиттєво ув'язнені у цухтгаузі – по відбутті 15 років. Умовно достроковому звільненню не підлягають усі іноземці та рецидивісти, що вчинили тяжкі злочини.

Штраф при неможливості його сплати міг бути замінений ув'язненням з розрахунку, що 1 дню позбавлення волі рівноцінні 1-10 гульденів; притому строк ув'язнення не повинен тривати понад 6 місяців, якщо штраф накладався як основне покарання, чи 3 місяці, якщо накладався як додаткове покарання (але якщо основне покарання – пожиттєвий цухтгауз чи 15-річне ув'язнення у цухтгаузі або державній в'язниці, то додатковий штраф не підлягає заміні позбавленням волі).

При позбавленні волі на строк понад 6 місяців могли призначатись додаткові покарання – позбавлення службових прав і тимчасове позбавлення політичних прав. До позбавлення службових прав належить: позбавлення посад, місць і звань; права займатися адвокатською, нотаріальною і викладацькою діяльністю; права опіки і піклування; неуспадковуваних титулів, орденів, відзнак. До тимчасового позбавлення політичних прав належить: позбавлення права бути членом рейхстагу або муніципального чи общинного управління, присяжним засідателем, брати участь у виборах у рейхстаг та муніципальні чи общинні органи. Ці додаткові покарання тривають (крім часу ув'язнення) при засудженні за проступок від одного до трьох років, а за злочин – від трьох до десяти років з часу відбуття покарання.

За наявності обтяжуючих обставин призначалася вища і тяжча міра покарання, передбаченого санкцією конкретної статті, а за наявності пом'якшуючих обставин, призначалася нижча і легша міра покарання в межах санкції статті чи в межах даного виду покарання, або навіть м'якше покарання, але притому смертна кара не може замінюватись покаранням легшим, ніж 15-річний цухтгауз, а пожиттєвий цухтгауз – покаранням легшим, ніж 10-річний цухтгауз.

Якщо особа попередньо була заарештована, то строк арешту зараховується у строк позбавлення волі (максимально – день арешту за день ув'язнення), а також при сплаті штрафу.

Частина друга Кримінального уложення передбачала окремі види злочинів та відповідні за них покарання. Серед видів злочинів називаються: верховна зрада (вбивство короля, заподіяння йому тілесних ушкоджень чи розладу здоров'я, позбавлення короля особистої свободи чи передача його ворогу та замах на ці дії; спроба насильницької зміни порядку престолоспадкування, державного ладу, державної єдності, насильницького приєднання до іншої держави тощо), державна зрада, образа короля та насильницькі дії проти членів королівського дому, бунти та опори супроти конституції, законів та урядових установ і органів; посягання чиновників на особисту свободу, недоторканість житла, таємницю поштових відправлень; злочини і проступки проти моральності, проти життя, проти здоров'я, проти власності; проти збройних сил; проти громадського порядку; службові злочини і проступки та інші .

"Верховна зрада" включала також передбачені §134 КУ відповідальність для тих, "хто на зборах, публічно і словесно, або хто, шляхом поширення творів, друкованих видань чи образних зображень, або шляхом їх публічного виставлення, підбурює безпосередньо до верховної зради" - покарання у вигляді цухтгаузу на строк від 5 до 10 років.

Окремо необхідно звернути увагу на норми кримінального закону, якими захищаються права людини в межах конституційного правопорядку. Розділ 6 КУ передбачає злочини в сфері "Підбурюваннння проти конституції, законів, урядових установ або органів цих установ" (§§ 171 - 174), розділ 7 - "Насильницькі дії проти приватних осіб" (§§ 175 - 177), розділ 8 "Злочини і проступки проти виборчого права" (§§ 178 - 189), розділ 9 "Злочини і проступки проти свободи релігійного культу" (§§ 190 - 192), розділ 10 "Порушення публічними чиновниками особистої свободи, недоторканості житла, таємниці листування і телеграм" (§§ 193 - 202) [189].

Окрім того, Кримінальне уложення встановлювало відповідальність за групи злочинів в розділах "Державна зрада" та "Повстання". Кримінальне уложення передбачало й інші розділи, котрі зосереджували групи злочинів – наприклад, розділ 14 – "Злочини і проступки проти моральності", розділ 18 – "Злочини і проступки проти життя" тощо. Убивства згідно §§278 і 279 бувають "злодійськими убивствами", якщо присутній завчасно продуманий план, і "умисне убивство", в якому такий план відсутній.

Кримінальне уложення визначало, що замах на злочин чи проступок – це дія, якою розпочато, але не завершено вчинення замисленого злочину чи проступку. За замах призначається м’якша міра покарання в межах санкції статті, що передбачає даний злочин чи проступок, або й нижча і легша міра покарання, ніж передбачена тією санкцією; притому якщо стаття передбачає смертну кару, то за замах призначається цухтгауз строком не менше 5 років, а якщо стаття передбачає пожиттєвий цухтгауз, то – цухтгауз не менше 3 років. Замах не карається, якщо особа добровільно відмовилась від вчинення злочину або якщо добровільно до виявлення злочину відвернула настання небезпечних наслідків.

Співучасниками злочину чи проступку визнавалися: виконавці, підмовники і пособники. Виконавці і підмовники відповідають нарівні за санкцією статті, що передбачає даний злочин чи проступок, а пособники – як за замах.

Стан неосудності особи під час вчиненого злочинного діяння визнавався КУ. Згідно його норм не притягаються до відповідальності і не несуть покарання особи, що вчинили діяння у несвідомому стані чи при душевному розладі (тобто душевнохворі), глухонімі; внаслідок непереборної сили чи загрози невідворотної небезпеки для життя і здоров'я самої особи чи близьких їй осіб, внаслідок необхідної оборони (захист з метою відвернення безпосереднього протизаконного посягання на дану особу чи її майно, або на інших осіб і їх майно); притому діяння, вчинене у стані крайньої необхідності (для порятунку від безпосередньої невідворотної небезпеки для життя винного чи близьких йому осіб) – каране. Неосудними вважаються також діти віком до 12 років, а діти віком 12-16 років – якщо вони не усвідомлювали злочинності вчинюваного ними діяння (притому вони поміщуються у виправний притулок). Осудні особи віком 12-16 років не підлягають смертній карі, пожиттєвому цухтгаузу, а також позбавленню службових і політичних прав, а віком 16-20 років – смертній карі і пожиттєвому цухтгаузу. Якщо одне й те ж злочинне діяння водночас порушує кілька норм кримінального закону, то застосовується стаття, що передбачає більш тяжке покарання чи більш тяжкий вид покарання. Якщо особа вчинила кілька злочинних діянь або одне й те ж діяння кілька разів, то їй призначається покарання за сукупністю, тобто найтяжче за видом з усіх покарань, передбачених за вчинені нею діяння; притому може бути призначене позбавлення волі строком понад найвищу міру, передбачену кримінальним кодексом (15 років), але не більше як ще на 15 років. Кримінальне переслідування та виконання вироку про покарання припиняється в разі смерті обвинуваченого (чи засудженого), помилування, давності вчинення злочину чи винесення вироку. Розділ 32 передбачає відповідальність за "Злочини і проступки по службі і за зловживання званням адвоката (§§ 461 - 484). Важливо звернути увагу, що кримінальне уложення Угорщини містить концептуальну схему, за якою передбачено відповідальність за злочини і за проступки [190].

3.5. Правове становище Закарпаття на початку XX ст.: історико-порівняльний аспект

На початку XX століття український народ був роз'єднаний і перебував під владою двох імперій, а фактично, як стверджував Іван Франко, під владою трьох держав з різними політичними системами: Росії (наддніпрянська Україна), Австрії (Галичина і Буковина) та Угорщини (Закарпаття).

За даними перепису 1897 р. із 23,4 млн. осіб у 9 губерніях в українських землях Російської імперії українці становили 17 млн (72,6%). Стосовно Західної України, за даними перепису 1890 р. у Східній Галичині проживало 2987820 (63,09%) українців, 154886 (32,7%) - поляків і 175492 (3,7%) - німців. У Буковині за переписом 1910 р. українці були найбільш чисельною групою й становили понад 305 тис. (38,4%) від усього населення і становили більшість у Північній Буковині. На другому місці були румуни - 273250 або 34,4% і вони становили більшість у Південній Буковині. За ними йшли німці - 168850 (21,1%), поляки - 35 тис. (4,6%). На Закарпатті перепис населення 1900 р. виявив 537 тис. осіб [191, с.128].

Закарпаття (Угорська Русь) перебувало в складі Угорського королівства - складової Австро-Угорської монархії (з 1867 р.), що означало особливу якість його правового становища. З огляду на правопорядок Угорщини ситуація для угорських українців складалася неоднозначно. Перебування Закарпаття у складі угорської частини Австро-Угорщини і залучення українського населення до інститутів ліберальної парламентської системи, тим не менше, може бути адекватно оцінене у співвідношенні з правовим становищем українських земель у межах австрійської частини імперії. Саме такого роду історико-порівняльне дослідження дозволить оцінити реальне ступінь розвитку (прогрес) українських земель в межах правопорядку Угорщини. При цьому повинна йти річ про набір базових показників, зокрема: а) виокремлення ареалу компактного проживання українського населення в окрему адміністрати-

вно-територіальну одиницю, б) рівень розвитку самої парламентської системи (в широкому розумінні) даної держави, в) рівень охоплення виборчим правом, г) рівень представництва українського населення в парламентських інститутах, його участь у державному апараті, д) забезпечення мовних і релігійних прав, е) рівень забезпечення правової рівності тощо.

Якщо з огляду на наведені показники оцінити (і порівняти) становище Закарпаття в складі угорської частини імперії Габсбургів передовсім з іншими українськими землями імперії Габсбургів, то необхідно прийти до низки висновків.

1. У Галичині і Буковині, на відміну від Закарпаття, українські землі виокремлювалися в окремі територіальні одиниці. Територія, що входила до складу Австро-Угорщини під назвою "коронного краю" – Галичини і Володимерії з великим князівством Краківським, займала простір у 7850173 кв.км., що становило 26,16% території всієї Австро-Угорської імперії. Як проявляється зі статистичних джерел, українське населення у краї становило переважну більшість, проте основна його чисельність зосереджувалася в селах [192, с.8].

2. Якщо на Закарпатті не йшлося про певний документ конституційного характеру, яким би визначалося його правове становище в складі Угорщини, то в інших українських землях в австрійській частині імперії на перших порах діяли крайові конституції, однак згодом стояло питання лише щодо крайових статутів. Питання крайових конституцій для українських земель ставилося ще в ході демократичної революції 1848 р., проте так і залишилося невизначеним. Спочатку крайову конституцію для коронного краю Галичина і Лодомерія (тобто Волинь) було затверджено імператорським патентом від 29 вересня 1850 р. Як свідчать архівні дані, імператор спочатку мав намір поділити цей край на дві частини – українську (королівство Галичина і Лодомерія) та польську (герцогство Краків разом з герцогствами Аушвіц і Затор), а також виділити в окремий коронний край Буковину. Однак уряд у своїй до-

повіді імператору "Про майбутній суспільний устрій та статус королівств Галичина і Лодомерія з герцогством Аушвіц і Затор, великим герцогством Краків і герцогством Буковина" зазначив, що окремим коронним краєм можна визнати лише Буковину. Таким чином, Буковина була відокремлена від Галичини та отримала свою крайову конституцію (патент від 29 вересня 1850 р.). Хоча Галичину і не було поділено на два окремі коронні краї, однак крайова конституція передбачила її поділ на три округи – Краківський, Львівський та Станіславський (§§ 12–14). Крайова конституція 1850 р. складалася з п'яти розділів, які поділялись на 82 параграфи (статті), а саме: Розділ I. Про край (тобто про кордони коронного краю); Розділ II. Про державне представництво земель загалом; Розділ III. Про склад національного представництва; Розділ IV. Сфера діяльності державного представництва; Розділ V. Загальні постанови. Згідно з § 1 даної конституції, королівства Галичина і Лодомерія з герцогствами Аушвіц і Затор, та великим герцогством Краківським вважались коронним краєм Австрійської монархії. У § 4 зазначалось, що поляки, українці та інші народності є рівноправними і кожна з них володіє недоторканим правом на збереження своєї національності та мови. Проте з послабленням і придушенням революції крайові конституції були скасовані разом з конституцією Австрії (патент від 31 грудня 1851 р.) [193, с.75].

3. В Галичині і Північній Буковині, на відміну від Закарпаття, конституційна система Австрії передбачала функціонування представницьких органів з окремими законодавчими повноваженнями. Необхідно при цьому відзначити, що заснування Крайового Сейму у Галичині значною мірою опиралося на традицію функціонування станового сейму в попередні часи (1775 - 1848 роки) [Див: 194].

Крайовий сейм у Львові, який працював з 1861 до 1914 рр. (офіційно сейм функціонував до 1918 р., однак його робота була перервана подіями Першої світової війни), став форумом національного визначення українців і поляків, який дозволяв поступово виробляти механізми компромісу у прий-

нятті рішень з питань, які перебували далеко за межами його повноважень [195, с.369].

Нерідко в літературі діяльність цього представницького органу навіть у пострадянські часи називають "антинародною", яки відображала "колоніальну" і "грабіжницьку" сутність політики Австрії щодо цієї території [Див:196]. З подібними оцінками можна погодитися лише частково.

Повноваження сеймів у Галичині (і Буковині) визначалися на рівні Конституції Австрії. Розгляд цього питання вимагає звернення до конституційного закону про імперське представництво (“Grundgesetz über die Reichsvertretung”) від 21 грудня 1867 року, який визначив повноваження державної ради та земельних представницьких органів, їх співвідношення і взаємозв’язок. В найбільш загальному вигляді § 11 Закону про імперське представництво визначав її так: "До предметів відомства імперської ради належать всі справи, що стосуються прав, обов’язків та інтересів, спільних для всіх представлених в імперській раді королівств і областей...”. “Всі інші предмети законодавства, які на точній основі цього закону не віднесені до відання імперської ради, – говориться в § 12 закону, – підлягають віданню обласних сеймів королівств і областей, представлених в імперській раді, і вирішуються в обласних сеймах і при їх сприянні, відповідно до основних засад державного устрою" [197, с.11]. Повноваження Крайового Сейму зводилися до трьох основних функцій: законодавчої, управлінської, контрольної. Головною серед них є законодавча, яку умовно можна поділити на три основні й одну додаткову групи. Основні групи законодавчої сфери стосувалися затвердження та прийняття законів, а додаткова – подання пропозиції щодо прийняття, відміни чи зміни чинних законів і правових актів, які затверджувалися рейхсратом і стосувалися крайової адміністрації. В свою чергу, законодавча функція Галицького сейму поділялася на три головних групи і одну додаткову. У трьох головних групах сейм мав право приймати закон, у додатковій міг тільки вимагати прийняття нових законів, відміни або зміни вже

існуючих законодавчих актів, прийнятих центральним парламентом [192, с.11]

Незважаючи на обмеженість повноважень сеймів і меж їх законодавчої ініціативи, вплив цих представницьких органів на внутрішнє життя країв був досить вагомим. При цьому слід урахувати й те, що стаття 19 Крайового статуту надавала сейму право законодавчої ініціативи в усіх питаннях місцевого значення.

4. На українських землях Австрії йшло формування українського сегменту парламентської політичної системи, що не спостерігалося на Закарпатті (Угорській Русі). Необхідно погодитися, що становище українців в Австрії суттєво змінилося з відновленням у 1861 р. конституційного ладу, трансформацією імперії у двоцентрову державу — Австро-Угорщину (1867 р.). Австрійська конституційна та виборча системи, запроваджені у 1861 р., попри свою недосконаліть формально відкривали всім народам імперії рівні засади до здобутків європейської демократії. Через це в Західній Україні парламентська та навколопарламентська діяльність, яка зосереджувалася в Державній Раді (рейхсрат) у Відні та Галицькому й Буковинському сеймах, починаючи з 70-х рр. XIX ст., стала невід'ємною складовою політичного життя українців практично задовго до моменту створення масових політичних партій [198, с.366 - 367].

Як відзначається в спеціальній літературі (В.Яремчук), попри всі складності в Галичині, українські політичні кола зберігали своє представництво в крайовому сеймі. Якщо у 1861 р. до Галицького сейму, який складався з 161 депутата, українці вибороли майже третину мандатів — 46, то в наступному їх присутність невпинно зменшувалася, що позбавляло можливості використати представницький орган для захисту національних інтересів. Так, у 1867 р. до сейму пройшли 38 українців, у 1876 р. — 14, у 1883 р. — 9. Лише у 1889 р. українці отримали у сеймі 16 мандатів. Подібно Галицькому Буковинський сейм також відстоював інтереси місцевої еліти. Серед 30 депутатів Буковин-

ського сейму у 1861 р. були 4 українці. Згодом українці втрачають своє сеймове представництво, відновивши його лише у 1890 р. У 1898 р. на 5 українських послів припадало 14 румунів, 9 німців та євреїв, двоє поляків. Значною подією в політичному житті Австрії стало запровадження на початку 1907 р. загального виборчого права до Віденського парламенту, що відбулося як наслідок політичної кризи, викликаної російською революцією 1905–1907 рр. По суті, загальне виборче право мало формальний характер, адже від виборів відсторонювалися значні соціальні кола, жінки. Завдяки ж "виборчій геометрії" забезпечувалися інтереси панівних націй. Так, на парламентських виборах 1907 р. серед німецького населення 1 депутат обирався від 40 тис. виборців, чехів — 55 тис., поляків — 52 тис., українців — 102 тис. Внаслідок цього, у 1907 р., незважаючи на підтримку 13% виборців, українці отримали лише 6,2% мандатів парламенту. Для порівняння, за німецьких представників проголосувало 38,4% (45,1% депутатських місць), поляків — 14,1% (15,7% складу парламенту. Завдяки запровадженню загального виборчого права до "народного парламенту" вперше у 1907 р. потрапило значне українське представництво. Українські політичні партії спромоглися провести до парламенту 27 депутатів з Галичини (з них 5 москвофілів) та 5 з Буковини, які за чисельністю депутатського корпусу вийшли на четверту позицію, поступаючись кількісно лише німцям, чехам та полякам [198, с.368 - 369].

Зокрема, у 1867 р. серед 266 членів Палати панів Державної ради – рейхсрату, був лише один представник українців – греко-католицький митрополит. У палаті депутатів українці мали (в 1879 р.) 33 послів (поляки – 57). Насправді ж представництво українців у Державній раді становило 8–10 депутатів, така ж кількість зберігалася тут до виборчої реформи 1907 р. [199, с.214].

5. Ще однією відмінністю австрійської частини Австро-Угорщини, порівняно з угорською, виступало поступове визрівання ідеї українських збройних сил, яка частково була реалізована в умовах першої світової війни.

Один із сучасних дослідників стрілецького руху М.Лазарович в своєму монографічному дослідженні "Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба" зазначає, що лише після протестів М.Галущинського австрійська влада погодилась збільшити чисельність УСС до 2,5 тис. осіб [200, с.104]. Леґіон УСС як окремий структурний підрозділ австрійської армії було організовано з початком Першої світової війни. У серпні 1914 р. на заклик новостворених Головної української ради та Української бойової управи до новітнього національного війська зголосилися близько 30 тис. добровольців з усієї Галичини. Ядро леґіону становили активісти січово-сокільського, пластунського та стрілецького руху, вчорашні гімназисти та студенти. Першим офіційним командантом (командиром) леґіону було призначено М. Галущинського, директора Рогатинської гімназії. Після складання присяги українські добровольці вирушили до Закарпаття для організаційного оформлення і військового вишколу. Там, у селах Ґоронда та Страбичів поблизу Мукачевого, 7 вересня 1914 р. леґіон УСС було розділено на два з половиною курені (батальйони). Кожен курінь складався з чотирьох сотень, кожна сотня – з чотирьох чет (взводів). Першою бойове "хрещення" прийняла сотня Семенюка, дві чети якої – під проводом С. Пеленського та Б. Гнатевича – 25 вересня на шляху з Турки до Сянок здійснили вдалий напад на російський кінний роз'їзд [201, с.226 - 227]. Пізніше саме підрозділу січових стрільців під командою Д. Вітовського довелося вночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. від імені уряду Західноукраїнської Народної Республіки перебрати владу у Львові, зумовивши багато в чому подальші державотворче будівництво на українських землях [202, с.25].

Лідери політичної еліти українців (русинів) розуміли різницю в правовому становищі Закарпаття порівняно з іншими українськими регіонами в складі Австро-Угорщини. Ще до австрійсько-угорського компромісу, у квітні 1861 р., коли було скликано парламент Угорщини, в ньому за наслідками виборів до виявився один угро-русин - Адольф Добрянський (стояв на русо-

фільських позиціях). Але і його вже на першому засіданні було звинувачено мандатною комісією й позбавлено мандату "не за його минулу політичну діяльність, а через його протизаконну поведінку під час передвиборчої кампанії". Під впливом таких дій він видав брошуру з назвою "Промова депутата угорського сейму Адольфа Добрянського до питання про адресу", яку було поширено [203, с.53].

У вказаній праці А.Добрянський сформулював такі вимоги політико-правового облаштування Закарпаття в складі Угорщини: 1) утворення русинського адміністративного округу (дискрикт) на землях, де проживають русини у більшості, або разом з братами словаками, з діловодством русинською мовою; 2) вільне обрання місцевої влади з-поміж русинів і бути незалежною від "мадярських панів"; 3) заснування русинського суду; 4) заснування русинських закладів освіти; 5) реалізація права русинів на скликання і проведення загальнонаціональних зборів, на яких би демократично обиралися єпископи і світські управлінці усіх рівнів; відновлення "руської" православної митрополії і "руських" єпископств по всій Угорщині, де проживали русини, а в Мармароші протопресвітерати та архімандрії. Резиденція глави відновленої "руської" церкви мала бути в Пешті, а церква вільна і доступна для всіх жителів Угорщини; 6) отримання русинами права "заступництва при цісарському дворі", а також у найвищому суді Австрійської імперії; 7) забезпечення русинів правом "свобідного переселення в інші царства на випадок, якщо знову настане панування мадярських панів". А.Добрянський мотивував вказані вимоги тим, що "мадярські пани" мають знати, що вищезгадані вимоги русинів є цілком справедливими, "так як цей народ не вторгся в землю угорську, на відміну від панів мадярських, а спокон віків на цій землі сидить, платить податки, дає воїнів, дороги справляє, всі тягарі спокійно несе і від прав своїх стародавніх відступитися не може". Він обурювався тим, що "пани мадярські бідного русина зі столиці видворили, справи вели на незрозумілій мові, на свій бік судили, церквою і школою керували за своїми потребами". Окрім

іншого, ним ставилося питання, щоби "руські вищі школи (академія правнича та гімназія) учредилися, даби і сільському наро-ду руському к просвєщєнію путь открился" [Див:204]. Для позиції А.Добрянського характерне лояльне ставлення до Австрійської імперії, її територіальної цілісності та намагання балансувати на протистоянні політичних еліт Австрії та Угорщини. Про підтримку населенням наведеної програми свідчить той факт, що в 1865 р. А.Добрянського було втретє обрано членом парламенту Угорщини. Він виявився єдиним представником українців Угорщини в Сеймі у Будапешті. Більшої кількості власних депутатів українці були не в змозі провести до сейму через дві основні причини: по-перше, низький рівень політичної свідомості, байдужість до свого національного буття та вибору своїх представників до парламент; по-друге, через протидію вибору до сейму українських кандидатів мадярськими шовіністами, які для цього не гребували жодними засобами, починаючи від підкупу, закінчуючи насиллям та терором [205, с.125].

З іншого боку, слід погодитися також із тим, що місцеві політичні еліти Закарпаття не були консолідованими внаслідок відсутності політичного процесу на цьому рівні. Основні групи орієнтувалися на різні шляхи вирішення проблем регіону: одні (група А.Добрянського) - на допомогу династії Габсбургів, інші (греко-католицьке духовенство) - на компроміс з угорською владою. Третя група – москвофіли, заперечували самобутність українського народу і представляли русинів частиною "великого русского народа" [206, с.22]. Слід погодитися, що шлях до національного самоусвідомлення для закарпатських українців був складним. Серед причин, які це зумовили, були: тривала відірваність Закарпаття від решти українських земель; політика винародовлення, яку проводили держави, у складі яких перебувало Закарпаття у різні історичні періоди; економічна відсталість краю; розпалювання національної ворожнечі між населенням краю з боку іноземних держав через поширення ідей "москвофільства", "угрофільства", "русинства" тощо; нечис-

ленність свідомої інтелігенції у краї [207, с.9]. Тим не менше, лідери інтелігенції чітко усвідомлювали себе українцями. Наприклад, Ю. Жаткович уважав українцем. Так, у листі до В. Гнатюка від 16 грудня 1896 р. він писав: "Вы гощете знати, якого я становища со взором малоруського вопроса? Я по убіжденію держу себе сыном малоруського народа, того народа, который совсім так отдільный и от велико-русского, як, напр., от польско- го или болгарского. В прочем, я ее уже описал и во моей пряці "Етнографическій очерк угро-русских", готя не совсем так явно"[185, с.45 - 46].

Порівняння правового становища українських земель в Австро-Угорщині і в Російській імперії. Попри наведене, становище Закарпаття і, зокрема, українського населення в складі Австро-Угорщини не йшло в жодне порівняння з правовим становищем українських земель у складі Російської імперії наприкінці XIX - початку XX століття.

1. Українські землі в складі Російської імперії станом на кінець XIX - початок XX століття складали 9 губерній, в яких українське (малоруське) населення складало більшість. Вони не були виокремлені в одну адміністративно-територіальну складову. Це означало також, що установчих актів, які би окремо встановлювали статус українських земель, не ухвалювалося.

2. Хоча кріпосне право було скасовано в Російській імперії в 1861 р. (на українських землях Австрії - 1848 р.) реформа, пов'язана з впорядкуванням права власності на землі та статусом селян, продовжувалася [Див: 208; 209].

Однак, проблеми залишалися в сфері становища євреїв, які на кінець XIX століття залишалися в межах дискримінаційного простору. У другій половині XIX ст. становище євреїв навіть погіршувалося новосхваленими законами. Їм, зокрема, заборонялося проживати в багатьох містах, брати участь в управління містами. Окремими законодавчими приписами вказувалося, наприклад, які умови проживання євреїв у Києві, в яких частинах Києва їм не дозволялося проживати. З огляду на загальні закони Російської імперії, "євреї були поставлена нарівні з напівдикими народностями" [210, с.1, 227 - 232].

Головним у дискримінації займав релігійний аспект, так як євреї, які переходили в християнство, набували всіх прав. Разом із тим, помітним виступав і економічний мотив, так як у бідних сільських районах нерідко нарікали на те, що "винуватими" в такому становищі є євреї. Такий аспект важливо відмітити в силу, того, що за переписом 1897 р. на території українських губерній Російської імперії мешкало майже 2 млн. єврейськомовних, що становило 8% всього населення (на той час у Східній Галичині - понад 0,5 млн, у Північній Буковині - близько 70 тисяч, на Закарпатті - близько 75 тисяч) [211].

3. Парламентська система прийшла на українські землі лише після конституційної реформи 1905 - 1906 р., коли, окрім іншого, було запроваджено Державну думу і державну раду. Від 9 "українських" губерній упродовж 1906 - 1917 років було обрано до державної ради 44 представники (за деякими, даними, серед них було 25 росіян і лише 6 - українців) [212, с.18 - 21].

4. На українських землях Російської імперії реформа місцевого самоврядування 1860-х років торкнулася шістьох губерній, крім західних. У 1904 р. в Київській, Волинській та Подільській губерніях було введено спрощене земське управління у вигляді губернського комітету, який складався з призначених гласних і власне органом місцевого самоврядування не виступав. Кардинальною відмінністю місцевого самоврядування в Російській імперії (порівняно з Галичиною і Закарпаттям) виступало те, що органи місцевого самоврядування створювалися на рівні губернії, повіту та міста (і не створювалися на рівні села) [213, с.2 - 3.].

Роблячи підсумки порівняльно-правового аналізу правового становища Закарпаття з іншими українськими землями, які на рубежі XIX-XX століть перебували або в австрійській складовій Австро-Угорщини, або в складі Російської імперії, є можливість зробити такі висновки. По-перше, правове становище Закарпаття в силу відсутності територіальної виокремленості, що могло би сприяти розвитку місцевого публічного управління та більшого залучення українського населення до нього, виступало істотно гіршим за Галичи-

ну і Північну Буковину, однак, дещо ліпшим ніж в українських губерніях Російської імперії. По-друге, такий же висновок можна зробити щодо участі українського населення в парламентській системі. За відсутності регіонального представницького органу (як у Галичині), обрані представники від чотирьох комітатів Закарпаття були представлені в Парламенті Угорщини, однак, як і в Російській імперії, більша частина з них не представляла українського населення. В цьому плані українські землі австрійської складової Австро-Угорщини перебували в більш сприятливому правовому становищі.

3.6. Особливості політико-правової ситуації в період першої світової війни

Світова війна, котра розпочалася на підставі приводу, що мав місце 28 червня 1914 р. (убивства ерцгерцога Австро-Угорщини Фердинанда і його дружини, вчиненого сербом Гаврилом Принципом, членом сербської організації "Чорна рука"), назрівала декілька років. Хоча доказів участі офіційних сербських властей у вчиненні злочину так і не було отримано, вже за тиждень після вказаної події Німеччина обіцяє підтримку Австро-Угорщині у випадку конфлікту з Сербією. Слід підкреслити, саме прем'єр угорського уряду Іштван Тіса заперечував необхідність вирішення конфлікту військовим шляхом, справедливо вважаючи, що розгром Сербії і приєднання до Австро-Угорщини нових словянських земель ослабить позиції Угорщини. Лише 14 липня його було "переконано" на спільному засіданні урядів обох частин імперії аргументами короля, інших членів уряду, а також посла Німеччини [214, с.324 - 325].

23 липня 1914 р. Австро-Угорщина, підозрюючи Сербію в причетності до убивства Фердинанда, оголосила їй ультиматум, у якому вимагала "проведення розслідування" на її території, що означало порушення суверенних прав Сербії. 26 липня 1914 р. у державі було проведено загальну мобілізацію і війська почали зосереджуватися на кордоні з Росією, тобто передовсім у

Північній Буковині, Галичині та Закарпатті. Формально перша світова війна розпочалася 1 серпня 1914 р. із оголошенням Німеччиною війни Росії. Австро-Угорщина вступила у війну 6 серпня того ж року оголошенням війни Росії [215, с.72-73].

Проведення загальної мобілізації в чотирьох закарпатських комітатах не відрізнялося від подібних організаційних заходів у інших комітатах Угорщини. Ентузіазм (патріотизм) серед військовозобовязаних поєднувався з сподіваннями, що за на 3-4 місяці військові дії будуть завершені. Проте уже в серпні російська армія досягла Галичини, а у вересні-жовтні 1914 р. перейшла Карпати і зайняла північно-східну частину Закарпаття [216, с.933]. Тобто військові дії вже на першому етапі торкнулися безпосередньо Закарпаття.

Політико-правову ситуацію в чотирьох закарпатських комітатах у даний період слід характеризувати у кількох аспектах.

Перше. Напередодні війни в Угорщині, як і в іншій частині дуалістичної монархії – Австрії, так само, як і в інших європейських державах, котрі готувалися до війни, створювалося (змінювалося) законодавство, яке було покликане посилити врегулювання суспільних проблем, актуальних у період війни.

В Угорщині друга глава статті 63 закону 1912 р. про надзвичайні заходи у випадку війни чи військової небезпеки передбачала посилення відповідальності (до 5 років каторжних робіт) за участь у страйку чи заклики до нього, а також за порушення правил цензури, до якого в 1914 р. були внесені зміни й доповнення [217]. Надзвичайні повноваження могли бути застосовані урядом на підставі цього ж закону, більше того, Закон наділяв уряд повноваженнями щодо звуження компетенції судів присяжних і навіть до припинення їх діяльності, а також на введення надзвичайного судочинства у випадках державної зради чи бунту. Услід за вказаними змінами в 1913 р. було схвалено закон про покарання за образу короля і посягання на інститут короля [218].

З іншого боку, власті напередодні війни враховували, що у воєнний час посилення соціальних проблем призведе до різкого збільшення кількості асоціальних елементів, які могли дестабілізувати ситуацію. Тому в 1913 р. було схвалено закон про суспільно-небезпечних неробів, який увів новий вид покарання – поміщення до "робітного будинку", до якого за рішенням суду примусово поміщалися особи "з метою трудового виховання і привчанню до нормального способу життя" на строк від одного до п’яти років [219].

Друге. Напередодні і в перші роки війни угорські власті різко посилили державну політику, котра мала за мету інтенсифікувати асиміляцію українського населення Закарпаття, протистояти наростаючому слов’янському руху, що скеровувався, звісно, з Російської імперії. Як уже відзначалося вище, на початок 1914 р. населення Закарпаття налічувало понад 848 тис. чол., з них етнічних українців (русинів) лише близько 406 тис. [220, с. 7]. Вже у 1914 р. вийшло урядове розпорядження, згідно з яким навчання руській мові в церковних народних школах обмежувалося 3-5 класами. В державних школах руська мова взагалі була заборонена, як і у навчальних релігійних закладах. Та чи й могла вона там функціонувати навіть без офіційної заборони, якщо, наприклад, у державній семінарії, що відкрилася в Мукачеві у вересні 1914 р., з 21 учня, зарахованого на перший курс, українців (русинів) було лише троє. В наступному навчальному році серед 26 прийнятих першокурсників був лише один українець [221, с. 78.].

У 1915 р. угорський уряд прийняв рішення про заборону користуватися в школах Закарпаття кирилицею, оскільки, як вважалося, вона боронить слов’янську культуру і пов’язує карпатських українців з братами по той бік Карпат. Натомість запроваджувалася латинська абетка у поєднанні з мадярською фонетикою. Доводи А.Волошина, члена комісії з переробки граматики, про те, що мадярська фонетика не відповідає руській мові, були відкинуті. Відтак, за новою граматикою почали видавати підручники, церковну літературу, періодику. Політика "мадяризації" здійснювалася також по лінії пе-

рейменування топографічних назв місцевостей і населених пунктів, українських прізвищ та імен. З офіційного ужитку вилучався термін "рутен" - офіційно почала вживатися назва "греко-католицькі угорці" [222, с.60-61].

Третє. Воєнне становище та реальні військові дії значно ускладнили соціальну та економічну ситуацію в Угорській Русі, що не могло не вплинути на політичну ситуацію та криміногенну обстановку. У донесенні від 6 серпня 1914 р. головний радник Ужанського комітату з лісових справ писав фєїшпану про виступи селян Дубриничів, спрямованих проти лісової охорони і лихварів, про захоплення ними пасовищ. Нотар повідомляв начальство, що "…рух набуває жахливих розмірів. Лісничий і охоронці Дубриничів піддаються постійним нападам…" [223, с.59].

Про це ж засвідчують ряд архівних документів, зокрема запис 18 січня 1918 р. уповноваженого міністерства громадського постачання в м. Берегові про обстеження, проведене в Білках: "…Кількість сімей, які не мають майна і продовольства і проживають в основному за рахунок допомоги, становить 60-70 процентів (500-600 чоловік)…У більшості домів не було ні хліба, ні муки, і весь запас продуктів складався з 5-6 кг поганої картоплі. Особливо серед дітей були поширеними епідемії дезинтерії та тифу". Про с.Ільниця цей же чиновник повідомляв: "В с.Ільниці нуждою і злиднями охоплене все населення, саме тому становище тут набагато важче, ніж у Білках. Присутні старший начальник окружного управління, районний нотар, староста і священник визнали, що населенню, яке залишено без будь-якого продовольства, тут може бути видано ... з метою врятування від голодної смерті, трохи відомчого борошна, бо з відпущеної кількості на більше не вистачає…" [224, с.41-42].

Четверте. Восени 1917 р. правовий хаос та екстремістський рух під впливом жовтневої революції 1917 р. в Росії різко посилився. Повідомлення преси про захоплення більшовиками влади в Петрограді, особливо про прийняті урядом В.Леніна декрети про мир і про війну (вже 9 листопада 1917

р. ужгородська газета "Унгварі кезлень" подала відповідну публікацію) отримало певний громадський резонанс в регіоні, проте політико-правова ситуація різко загострилася після масового повернення всередині 1918 р. до Закарпаття колишніх військовополонених, значна частина яких виступала носіями більшовицького світогляду. Уже після листопаду 1917 р. екстремістські виступи організовувалися в різних містах і селах Закарпаття більшовиками-агітаторами, в ході яких поширювалися "ленінські ідеї". В кінці листопада 1917 р. алішпан Березького комітату на основі донесень урядовців та жандармерії писав до міністерства внутрішніх справ Угорщини: "Останні події в Росії небажано вплинули на населення комітату…Протидержавна агітація знайшла певний грунт у деяких гірських селах…Дуже поширювані чутки про мир сіють тривогу і неспокій серед населення. Нагадую пану міністру, що моє прохання про збільшення кількості жандармських постів та жандармів на них до цього часу не враховане" [225, с.70].

Властi пробували вживати різноманітних правових і організаційних заходів. 4 березня 1918 р. командування Кошіцького військового округу, юрисдикція якого поширювалася й на Закарпаття, надіслав таємний циркуляр алішпанам, бургомістрам і прикордонним поліцейським управлінням про посилення нагляду за солдатами, які повертаються з російського полону і розповсюджують революційні ідеї серед населення. В цьому документі, зокрема, відзначалося: "Немає сумніву, що в Росії полонені зазнають надзвичайно шкідливого впливу, який у великої їх частини значно підірвав дисципліну і лояльне ставлення до уряду. Велика матеріальна нужда і, нарешті, вплив революційних ідей останнім часом збільшили небезпеку, зв'язану з цими явищами. З погляду державної безпеки необхідно всіма засобами перешкодити, щоб елементи, які зазнали впливу підривних ідей, не заразили політично населення. Тому переконливо прошу вас пильно стежити за можливою пропагандистською діяльністю з боку наших солдатів, які повертаються з полону…" [224, с.50].

Кількість колишніх військовополонених, які поверталися з Росії, зростала, що створювало загрозу правопорядку. Так, за повідомленням алішпана Ужанського комітату від 24 травня 1918 р. у с.Радванка (біля Ужгорода) "в окремих будинках, хлівах, сараях та коморах проживає приблизно 2500 солдатів, що повернулися з російського полону, які не тільки знищують все майно та врожай населення, але, пройняті більшовицькими ідеями та вчення, ставлять під загрозу життя людей". У звязку з вищенаведеним, адміністративна комісія Ужанського комітату прийняла рішення про поміщення колишніх військовополонених в місцевій казармі для піхоти [224, с.52].

Так як революційні настрої поширювалися, а політико-правова ситуація поступово загострювалася, стало очевидним, що указаних заходів недостатньо для її стабілізації. Тому 12 червня 1918 р. командування Кошіцького військового округу оголосило про запровадження в Закарпатті військово-польових судів "в інтересах збереження дисципліни і порядку, а також в інтересах загальної безпеки". Військово-польові суди повинні були розглядати кримінальні справи про такі злочинні дії:

1. Порушення субординації (ст.ст.147 і 148 військового кримінального кодексу).

2. Бунт (ст.ст.167, 161-164 військового кримінального кодексу).

3. Заворушення (ст.ст. 167 і 168 військового кримінального кодексу).

4. Дезертирство (ст.ст.183 і 193 військового кримінального кодексу).

5. Заколот (ст.ст.349 і 550 військового кримінального кодексу).

6. Крадіжка (ст.ст. 492 і 499 військового кримінального кодексу).

В оголошенні застерігалося, що кожен, хто допустить один із вищеперерахованих злочинів, буде притягнений до військо-польового суду, причому у випадках пунктів 1-4 і випадку пункту 6 "буде каратися розстрілом", а у випадку, передбаченому пунктом 5 – "смертю через повішення" [224, с.54].

Ситуація і надалі погіршувалася. 1 липня 1918 р. у наказі коміндування Кошіцького військового округу констатувалося: "Разом з тими, що поверта-

ються з полону додому, в країну проникає значна кількість антидержавних елементів. Внаслідок цього зростає небезпека, яка полягає в революційній підпільній роботі, шпигунстві і саботажі, спрямованих проти держави, збройних сил і взагалі проти суспільства" [224, с.55]. У серпні 1918 р. для протидії революційному руху угорський уряд вжив заходів щодо посилення контррозвідки. Згідно з розпорядженням військового міністра в Закарпатті до окружних урядів були відряджені офіцери контррозвідки, котрі у своїй діяльності повинні були спиратися на "окружних начальників і на всі цивільні установи". Командувач Кошицького військового округу писав з цього приводу керівнику Березького комітату: "Наші вороги на фронті ведуть проти нас відкриті бої, а тим часом їхні агенти діють у нас всередині. Метою їх діяльності є те, щоб населення організувати в антидержаному дусі; особливо велику організаційну роботу проводять між робітниками. В звязку з цим військовий міністр організував контррозвідку, в компетенцію якої входить виявлення всіх тих, які виступають проти військової дисципліни або займається підбурюванням народу, наглядати за солдатами, які знаходяться під судовим слідством, виявляти джерела тривожних чуток і одночасно розсіювати їх, запобігати розповсюдженню антидержавних листівок і газет, наглядати за пресою" [225, с.70]. Проте й указані заходи не принесли бажаних наслідків.

Процес розпаду Австро-Угорщини відбувався поступово за певним алгоритмом. Ще 6 січня 1918 р. Генеральний сейм чеських імперських і земських депутатів прийняв декларацію, котра вимагала самовизначення для чеського і словацьких народів. 8 січня того ж року президент США В.Вільсон у зверненні до Конгресу з програмою мирного врегулювання Світової війни "14 пунктів", котра включала пункт 10 – про надання автономії народам Австро-Угорщини.

Уже в січні 1918 р. під впливом більшовицької революції в Росії (і безпосередньої участі останньої) в Австро-Угорщині розпочалися масові порушення громадського порядку, в тому числі створення (за російським, більшо-

вицьким зразком) паралельних владних структур – рад. 9 лютого 1918 р. було укладено військово-економічний договір так званих "центральних держав" з Українською народною республікою. У наступні місяці німецькі та австро-угорські війська зайняли частину українських земель. На основі домовленості до зони контролю Австро-Угорщини ввійшли Волинська, Подільська, Херсонська і Катеринославська губернії. Важливо підкреслити, що вступ німецьких і австро-угорських військ на українські землі у першій половині 1918 року дозволило запобігти їх окупації більшовицьким режимом Росії. Всередині Австро-Угорщини політико-правова ситуація ускладнювалася у площинах соціальній та національно-територіальній. Національний склад Австро-Угорщини й різка активізація руху національностей за створення власних держав або приєднання до відповідних держав не залишав шансу для спільного утворення. Наступна військова поразка "центральних держав" робила неможливим вирішення будь-якої суспільної проблеми в рамках правової і політичної системи Австро-Угорщини.

Відтак, в період з 28 жовтня до 11 листопада 1918 р. Австро-Угорщина припинила своє існування через конституювання на її колишній території низки нових державних утворень, зокрема Чехословаччини, Австрії, Угорщини, Держави сербів, хорватів і словенців.

Правове становище Закарпаття в перехідний період. Питання правового становища Закарпаття після припинення Австро-Угорщини порушувалася в історичній літературі: як у працях радянських (Н.Баженова, І.Компанієць, П.Сміян, М.Троян) [226; 227; 228], так і в працях українських дослідників (М.Вегеш, С.Віднянський, І.Гранчак, Н.Гречанюк, П.Магочій, М.Мушинка, М.Токар, В.Шандор) [229; 230; 231]. Проте, слід відзначити й той факт, серед них поодинокими виступають дослідження історико-правового характеру.

В Угорщині 31 жовтня 1918 р. після збройного повстання було сформовано коаліційний уряд на чолі з М.Карольї. З формально-юридичної точки

зору лише 5 листопада 1918 р. парламент Угорщини прийняв рішення про припинення повноважень Карла I як угорського короля. Тобто в такий спосіб було припинено зв'язок з австро-угорською короною і мало місце юридичне оформлення суверенної угорської держави. 16 листопада 1918 р. у м. Будапешті було виголошено створення демократичної Угорської республіки. У новосформованому уряді М.Карольї, крім інших, функціонувало також міністерство національностей, до завдання якого входила розробка проектів законодавчих актів щодо автономій для національних меншин, що компактно проживали на території Угорщини. Метою такої політики було збереження територіальної цілісності Угорщини в тогочасних кордонах.

В умовах державно-правової реорганізації центральноєвропейського простору українське (русинське) населення Закарпаття отримало змогу хоча би яким-небудь способом окреслити державну приналежність.

На момент розпаду Австро-Угорщини із слов'янських народів лише українці, які проживали на Закарпатті, короткострокове опинилися в Угорщині. Революційні події охопили особливо Ужанський комітат, особливо Перечинський округ, де робітники встановили контроль над хімічним заводом фірми "Бантліна" в Перечині. На початку листопада 1918 р. подібні процеси стали відбуватися в усіх куточках Закарпаття, де встановлювалася "народна охорона", яка підтримувала порядок. У наступні тижні в регіоні панувала анархія і хаос. Поліція і жандармерія не могли відновити порядок, у багатьох населених пунктах відбувалися посягання на власність, переділ поміщицьких земель. На кінець листопада 1918 р. в умовах розвалу угорської адміністрації було створено понад 500 рад (за територіальним або виробничим принципом), в тому числі на рівні округів і комітатів. 6 листопада в Ужгороді була створена рада - народна рада угрорусинів (голова Ш.Сабо), а 19 листопада вона передала уряду свої вимоги: призначити на чолі комітатів Мараморош, Берег, Унг і Угоча осіб, "пов'язаних з русинським населенням", створити рутенський відділ у міністерстві культури. Уряд висловив готовність реалізува-

ти такі вимоги й призначив О.Сабо уповноваженим угорського уряду в справах Підкарпатського краю [232, с.25 - 26].

В самому регіоні після проголошення демократичних свобод стали виникати політичні об'єднання у формі так званих "народних рад". 9 листопада 1918 р. в Ужгороді близько 100 чоловік заснували таку народну раду. У прийнятій нею резолюції відзначалося, що "угро-руський народ вірний батьківщині своїх предків – Угорщині...". Разом із тим, пропонувалося реформувати державний лад Угорщини за швейцарським зразком [233, с.111]. Ліберальний уряд на чолі з М.Карольї, програма якого передбачала "всім народам надати максимальну волю та права, але в єдиній Угорщині", сприяла цьому. Подібні рішення в листопаді–грудні 1918 р. було схвалено на зборах у Мукачеві, Берегові, Вілоку [230, с.258].

10 грудня 1918 р. радник угорського уряду в справах "русинського питання" О.Сабов запросив до Будапешту 36 представників Ужгородської народної ради, які підписали меморандум на ім’я голови уряду М.Карольї. У цьому документі висловлювалося сподівання на те, що міжнародна мирна конференція розгляне серед інших і проблему українців (русинів) Угорщини. В ході проведеної наради було розпочато практичну підготовку проекту закону про територіальну автономію для "угорсько-рутенського народу". Бажаючи зберегти лояльність українського населення Закарпаття та його еліти, а також не допустити розширення соціальної бази двох інших орієнтацій щодо державно-правової приналежності регіону (української й чехословацької), парламент Угорщини 21 грудня 1918 року прийняв Закон №10 "Про автономію руської нації, проживаючої в Угорщині".

Законом визначалося, що "руській нації, що живе в рамках Угорщини, належить повне право на самовизначення в галузях внутрішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови...". На території, заселеній русинами, в Ужанському, Угочанському, Березькому, Мар-

марошському комітатах у такий спосіб була створена правно-політична одиниця з назвою "Руська Країна". Вирішення питання державно-правного впорядкування комітатів Земплин, Шариш, Абауй, Спіш, де також мешкали русини-українці, відкладалося до укладення "загального мирного договору". Тимчасові кордони Руської Країни мали бути визначені спільною комісією із представників Угорської Народної Республіки і цієї території, а остаточні – також лише міжнародною мирною конференцією. Закон №10 також визначав перелік питань, що виступали предметом спільної компетенції Угорщини і Руської Країни: закордонна політика, фінанси, армія, громадянство, законодавство у галузях цивільного і кримінального права. Ці питання могли вирішуватися лише "спільними державними органами", під якими розумілися парламент Угорщини і Міністерство у справах Руської Країни. Безпосередньо в Руській Країні мав бути створений законодавчий орган – Руський Народний Сойм і виконавчий - Державне намісництво Руської Країни на чолі з Державним намісником із резиденцією у Мукачеві [234].

Видання цього нормативно-правового акту означало, що вперше за період перебування в складі Угорщини Закарпаття одержало оформлення юридичного становища через окреслення "юридичного статусу" певної територілаьної одиниці. Водночас, Закон №10 не встановлював ні строків реалізації положень про автономію, зокрема, виборів до Сойму в Мукачеві, ні чітких територіальних меж Руської Країни.

Оцінки цього закону в історіографії є надто різними. Відомий дослідник-історик С.Віднянський відзначає з цього приводу, що "Закон № 10 УНР був, безперечно, кроком вперед у розвитку угорської державності – вперше за майже тисячолітній період співжиття угорців і русинів у одній державі останнім де-юре надавались автономні права. Однак автономія, переважно культурно-національна, що надавалася закарпатцям цим законом, була досить обмеженою. Адміністрація автономного краю знаходилася під постійний контролем міністра Руської Країни, що повинен був "керувати автоном-

ними справами" із Будапешта і був підзвітний урядові УНР, а більшість принципово важливих справ державного будівництва залишалася в компетенції угорських властей…Не була чітко визначена законом і територія Руської Країни як один із необхідних атрибутів державності: до автономії були включені лише чотири з восьми комітатів (жуп) Закарпаття, а вирішення долі інших територій відкладалося на потім…" [235, с.260].

У науковій літературі зустрічаються й інші оцінки цього закону: "Закон № 10 фактично був лише тактичним маневром для дезорганізації українців Закарпаття. Адже так звана культурно-національна автономія, обіцяна ним, фактично нічого не давала українцям цього краю. Хоча, наприклад, Закон обіцяв закарпатським українцям самоврядування у справах адміністрації, освіти, релігії й мови, однак він не вносив змін у політичне становище. У ньому, наприклад, жодними параграфами не зумовлювалися політичні права населення краю, свобода слова, організацій тощо. Отже, внаслідок всебічного вивчення Закону встановлено, що він для русинів, які проживали в Угорщині, в юридичному сенсі був просто відпискою, тому більшість українського населення краю сприйняли його скептично" [236, с.8-9]. У зв'язку з наведеним, відзначимо, що вказаним законом була передбачена все ж не "національно-культурна" (хоч її елементи й мали місце), а територіальна автономія, основними складовими якої виступали: а) створення власних органів державної влади автономної території; б) наділення їх компетенцією та визначення так званої "спільної компетенції", за межами якої, як випливало з закону, автономія користувалася самоврядними правами. Були вчинені конкретні кроки щодо реального втілення закону про Руську Країну, так, зокрема, 5 лютого 1919 р. було міністра в справах Руської Країни О.Сабова і губернатора цієї території – ним став А.Штефан.

4 березня 1919 року відбулися "вибори" до Народного Сойму, що складався з 36 депутатів, що не відповідало загальноприйнятим уявленням про вибори. По-перше, вони були проведені лише в тій частині регіону, які конт-

ролювалися Угорщиною (інша частина знаходилася під контролем Чехословаччини). По-друге, на тлі низької явки виборців та поспішного оголошення їх результатів, легітимність таких "виборів" викликає сумніви. Тим більше, що вже 5 березня Народний Сойм зібрався на засіданні в Мукачеві. Звісно, угорський уряд розраховував на лояльність першого представницького органу цієї території. У його засіданні взяли участь міністр у справах Руської Країни О.Сабов і губернатор А.Штефан, які, зокрема, виклали урядову програму щодо розвитку Руської Країни та очікували її схвалення. Проте урядовий сценарій засідання було порушено тим, що депутат від Середнянського округу К.Грабар став вимагати від міністра відповіді щодо окреслення території Руської Країни. За наполяганням депутатів Народного Сойму відповідь повинна бути надана протягом восьми днів, а доти представницький орган припинив засідання [237, с.45].

Однак сценарій розгортання територіальної автономії в складі Угорщини зіштовхнувся з серйозними загрозами. Як указує американський дослідник В.Маркусь, головним із таких факторів був навіть не Хустський з'їзд 21 січня 1919 р. зі схваленим рішенням про "приєднання до Закарпаття до України", а саме "комуністичний переворот" в Угорщині [238, с.275].

21 березня 1919 року внаслідок політичної кризи в Будапешті був сформований новий уряд із числа комуністів і радикальних соціалістів, який проголосив "Угорську Радянську Республіку". Більшовизація центральної влади не змінила її політики щодо Руської Країни як автономії, хоча остання й була проголошена "радянською". 22-23 березня так звана "радянська влада" була встановлена на більшості території Закарпаття. Дослідники радянської доби визначали цю владу як своєрідну форму "диктатури пролетаріату" [Див. напр.:239]. Насправді основу державно-владної системи Радянської Руської Країни складали державний комісар у Мукачеві і чотири жупні директоріуми – Березький (Берегово), Угочанський (Севлюш), Мараморoський (Хуст) і Ужанський (Чоп). Члени директоріумів призначалися народним комісаром з

питань русинів у Будапешті. Необхідно зауважити, що радянська влада не функціонувала в західних районах (в тому числі Ужгороді), зайнятих від 12 січня 1919 р. чеськими військами, і східній частині Закарпаття (включно В.Бичків), окупованій румунськими військами. Організовані комуністичною владою 7-14 квітня 1919 р. "вибори" до рад відображали більшовицьку позицію щодо народовладдя, бо відкрите голосування поєднувалося з позбавленням низки категорій населення виборчих прав (тих, хто використовував найману працю, торговців, священників і монахів). Недемократичний режим, який насаджувався Угорщиною на Закарпатті, іншими способами порушував права людини (право власності, право на пересування тощо), що на тлі повоєнної ситуації в Центральній Європі виступало аномалією. Населення всіх національностей регіону не сприймало таких методів управління. Позбавлений легітимності з політичних і національних аспектів, більшовицький режим не міг існувати тривало.

17 квітня 1919 р. в Мукачеві відбулося друге (і останнє) засідання Народного Сойму, що був обраний ще в демократичних умовах. Виступи депутатів мали явно антикомуністичний характер. Тому за наказом Мукачівського міського директоріуму до зали засідань прибув загін озброєних робітників тютюнової фабрики на чолі з Дюлою Катком. Так, не прийнявши жодного закону, перестав функціонувати перший український (русинський) парламент. З часом радянська влада дедалі більше набувала диктаторських рис, що спричиняло антикомуністичні виступи. Невдовзі вона була ліквідована, проіснувавши лише 40 днів (від 21 березня до 29 квітня 1919 р.), а в Угорщині – 133 дні. Країни Антанти, стурбовані поширенням комуністичних ідей, спрямували проти Угорщини війська союзних держав. 16 квітня 1919 р. румунські, а 23 квітня чехословацькі війська почали захоплювати опорні пункти на Закарпатті. На початку травня вони окупували всю територію краю. 19 червня 1919 р. більшість делегатів обраного з'їзду Рад Угорщини прийняла уль-

тиматум про відведення угорських революційних військ "за призначені Угорщині кордони" [240, с.264].

Залишення Закарпаття у складі Угорщини виступало протягом осені 1918-го - літа 1919-го років не єдиним варіантом його державно-правового облаштування. Українська альтернатива, під якою слід розуміти намагання політично активних сил до включення Закарпаття до загальноукраїнського державно-правового простору (в одному з варіантів - до УНР, ЗУНР чи навіть Радянської України) була започаткована однією з перших після розпаду Австро-Угорщини і проголошення демократичних свобод. Вже 8 листопада 1918 р. народна рада в Старій Любовні, що складалася з представників населених пунктів Шариського і Спішського комітатів, висловилась за "об'єднання з Руссю (Україною)". 8 грудня того ж року народна рада у Сваляві у своєму меморандумі також проголосила доцільність об'єднання "руського народу" з "великою Україною, де також живуть русини" [233, с.113-114].

"Всенародний конгрес угорських русинів" (так ці збори називалися їх учасниками) в Хусті 21 січня 1919 р., на думку дослідників, виступав найрепрезентативним з усіх тогочасних народних рад і зборів. Зібралося 420 делегатів, обраних на 175 попередніх зборах в комітатах Мараморош, Берег, Угоча та Унг. Загалом у цьому форумі брали участь близько 1200 чоловік. З'їзд прийняв резолюцію, в якій проголосив приєднання Угорської Русі до Соборної України:

"1. Всенародний Конгрес угорських русинів з дня 21-го січня 1919 р. ухвалює з'єднати комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Уг, Земплін, Шариш, Спіш і Абзуй-Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанню цієї злуки узгляднила окремішнє положення угорських русинів.

Всенародний Конгрес заявляє, що руський народ Угорщини не признає "десятого закону про Руську Країну", даного в Будапешті в 1918 р., бо ухвалено його без волі народу і без його заступництва.

2. Відповідно до цього рішення Конгрес постановляє, що Русини невишлють своїх послів до угорського парламенту.

3. Всенародний конгрес просить, щоб українське військо обсадило комітати, заселені Русинами, і щоб заосмотрило населення, яке живе у важких обставинах, в поживу...". На з'їзді було обрано Руську (Українську) Центральну народну раду, делегація якої на чолі з Михайлом Бращайком вирушила до Станіславова та Києва, де передала соборницькі ухвали українському уряду [Див.:241]. Різні дослідники акцентували увагу на різних аспектах цієї події. В радянські часи проводилася теза про те, що закарпатські українці хустським з'їздом нібито засвідчували своє прагнення "возз'єднатися" з Радянською Україною. Насправді антибільшовицькі погляди активних політичних еліт Закарпаття не викликає жодних сумнівів.

При усій різнамітності думок з цього приводу, можна констатувати: сформульована в резолюції Всенародного конгресу українців Закарпаття в Хусті 21 січня 1919 р. ідея приєднання виступала позицією переважної частини закарпатських українців, яка полягала в намірі об'єднання з небільшовицькою Україною. Проте на той час вона не могла бути реалізованою в силу об'єктивних причин, які охоплювали і позицію американської закарпатської діаспори і окупацію більшої частини українських земель більшовицькою Росією. З урахуванням цього в рамках Паризької мирної конференції на підставі Сен-Жерменського договору 1919 р. Закарпаття увійшло до складу новоствореної Чехословаччини.

Висновки до розділу 3.

Дослідження процесу реалізації законодавства Королівства Угорщини на Закарпатті в період дуалістичної монархії дозволяє прийти до таких висновків.

1. З одного боку, загалом виборче законодавство Угорщини не проводило дискримінації за національною чи релігійною ознакою в умовах консти-

туційного порядку. Майнові (податкові) та освітні цензи виборчого права стосувалися всіх національних і релігійних категорій населення, відображали конституційні тенденції в інших європейських державах того часу. Однак, з іншого боку, українське населення в умовах таких цензів перебувало в украй несприятливих політичних умовах, які не дозволяли скористатися виборчим правом в силу істотно нижчого матеріального та освітнього рівня. Така ознака витупала характерною для всіх національних меншин Угорщини. На результати виборів істотно впливало застосування адміністративного ресурсу, передовсім "скоригована" нарізка виборчих округів, які серйозно обмежували українське населення у рівному представництві (співвідношення 1 депутата до кількості населення).

2. Хоча друга половина XIX століття позначена розвитком соціального законодавства та інших інститутів соціальної держави в європейських державах, Угорщина вийшла на відповідний рівень регулювання соціальної спрямованості лише на початку XX століття. Низка законів у сфері трудового і соціального законодавства стали впроваджуватися на Закарпатті, однак, більша чатсина їх норм стосувалася найманих працівників та службовців. Вкрай складна гуманітарна ситуація в краї в кінці XIX століття вимага термінових дій публічних властей, результатом чого стали заходи так званої "Верховинської акції".

3. Місцеве публічне управління здійснювалося в Закарпатті на рівні комітату та муніципалітетів, проте державне управління обмежувалося рівнем комітату. В свою чергу, призначені центральною владою Угорщини урядові уповноважені володіли лише контрольними функціями. Виконавчо-розпорядчі повноваження здійснювалися представницькими органами, котрі частково легітимувалися шляхом виборів, а частково – через механізми "вирілізму".

4. Колективні права українського населення Закарпаття здійснювалися на основі конституції та законів, якими врегульовувалися питання націона-

льної рівноправності та освіти. Закон "Про національну рівноправність" 1868 р., з одного боку, забезпечив рівноправність усіх підданих незалежно від їх національної приналежності, а з іншого боку, забезпечив права національних меншин у місцях їх компактного проживання. Однак, головним призначенням вказаного законі було закріплення принципу, за яким громадяни Угорщини "у політичному відношенні становлять одну націю, неподільну єдину угорську націю, а кожний громадянин батьківщини, до якої б національності не належав, є її рівноправним членом".

5. Для визначення та оцінки правового становища Закарпаття в складі угорської складової Австро-Угорщини важливе значення має ретроспективний порівняльно-правовий метод, який дозволяє порівняти становище окремих гілок українського народу у складі різних держав. Таке порівняння дозволяє стверджувати про те, що правове становище Закарпаття в період 1867 - 1918 років є істотно гіршим, порівняно з українськими землями, які перебували в умовах австрійської складової Австро-Угорщини. Такий висновок підтверджується за всіма критеріями оцінки. Одночасно, таке становище Закарпаття цього періоду істотно вирізняється від становища українських земель у складі Російської імперії. Рівень розвитку інститутів конституціоналізму в Австро-Угорщині, в тому числі закріплених прав і свобод людини, збалансованої влади, рівня народного представництва, незалежного суду підтверджують таку оцінку.

6. В період першої світової війни з мотивів захисту публічного порядку й безпеки було різко посилено кримінальну відповідальність за відповідні злочини, що, тим не менше, не уберегло Закарпаття від масових і систематичних потрясінь та порушень прав людини, особливо на заключному етапі війни. Більшовицька пропаганда, яка проникала з поверненням колишніх військовополонених, дестабілізувала сиутацію в регіоні в 1918 р.

7. 8. У жовтні – листопаді 1918 р. політико-правова ситуація в Австро-Угорщині ускладнювалася у соціальній та національно-територіальній пло-

щинах, а військова поразка робила неможливим вирішення будь-якої суспільної проблеми в рамках правової і політичної системи Австро-Угорщини. З розпадом Австро-Угорщини Закарпаття опинилося на короткий період у складі Угорщини, яка пробуючи зберегти статус-кво, закріпили територільну автономію для "Руської крайни". Однак, такі намагання були заперечені як зовнішньополітичними процесами (Паризька мирна конференція переможців у першій світовій війні), так і більшовицьким переворотом у самій Угорщині. 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменським договором було визначено перебування Закарпаття у складі Чехословаччини.

ВИСНОВКИ

У даній роботі поставлено та вирішено актуальне наукове завдання, яке полягає в дослідженні правового становища Закарпаття у складі Австро-Угорщини (1867 - 1918 роки). У результаті проведеного комплексного наукового дослідження з урахуванням сучасного розвитку вітчизняного та зарубіжного правознавства, застосування методологічних підходів до аналізу теми автор дійшов таких висновків.

1. Специфіка методології історико-правового пізнання диктується двома його складовими: по-перше, світоглядні основи і пов'язані з ними аксіологічні питання формування наукової картини історико-правової реальності; по-друге, вибір адекватного методологічного інструментарію, який дозволяє відтворити на емпіричному і теоретичному рівнях предмет дослідження та розкрити відповідні історико-правові закономірності.

2. Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновок, що вона містить напрацювання та систематизацію емпіричної бази, яка стосується різних аспектів становища Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867 – 1918 рр.). Угорська історіографія відзначається апологетикою та ідеалізацією періоду перебування Закарпаття в складі Угорщини. Радянська історіографія, натомість, перебуваючи на позиціях єдиного українського етнічного масиву по обидва боки Карпат, тим не менше, позначена низкою особливостей, які випливають з відсутності академічної свободи та диктатом марксистсько-ленінської ідеології, а саме: а) акцентом на поділі суспільства не за правовими, а за соціально-класовими критеріями; б) недооцінкою ролі та значення правових інститутів у житті суспільства. З іншого боку, попри напрацювання емпіричного матеріалу для розуміння суспільних процесів на Закарпатті на рубежі XIX - XX століть, наведене доводить відсутність окремого комплексного історико-правового дослідження, предметом якого виступало би правове становище Закарпаття (Угорської Русі) вказаного хронологічного періоду.

3. Конституційна сутність угоди 1867 р., якою було засновано Австро-Угорщину, залишається унікальною в європейській історії. З боку Угорщини вона виражалася в законі, схваленому Сеймом 20 березня 1867 р. (закон XII). Австрійська імперія була реорганізована у союз двох держав – Австрії і Угорщини з новою назвою – "Австро-Угорщина". 21 грудня 1867 р. угода набула конституційного оформлення після того, як Австрія ухвалила шість основних конституційних законів. На відміну від конституції Угорщини, конституція Австрії становила не один закон, а їх серію, які були ухвалені Державною Радою - Рейхсратом (так звана "груднева конституція").

4. "Конституція Австро-Угорщини" (умовне позначення) в матеріальному аспекті складала сукупність фундаментальних правил, які визначали суверенні права двох частин австро-угорської імперії, організацію влади в них та права підданих, а також спосіб делегування двома частинами утворення повноважень спільним органам Австро-Угорщини, порядок їхньої діяльності. З формальної точки зору конституція Австро-Угорщини складалася з двох частин: 1) конституції Угорщини (закон від 21 березня 1867 р.) - кодифікованого документу; 2) некодифікованої конституції Австрії, яка складалася з 6 основних законів. Така унікальна конструкція конституційного порядку Австро-Угорщини (фактично - дві конституції з різною формою) випливала з конфедеративної природи цього утворення, в якому функціонували дві паралельні правові системи.

5. Природа конфедеративного утворення Австро-Угорщини полягала в наявності класичних для конфедерації ознак, у тому числі збереження суверенних правових і владних систем Австрії і Угорщини, яке поєднувалося з угодою про формування спільних органів влади (окрім спільного монарха, йшлося про законодавчі делегації та деякі спільні міністерства). Єдина митна територія, спільне фінансування "спільної компетенції" також указувало на конфедеративну природу утворення. При цьому поняття "австро-угорської території" не вживалося зовсім в основних законах імперії. Окремі частини

конфедерації зберігали власне підданство. Спільний монарх, який фактично виступав однією фізичною особою (яка коронувалася двічі: у Відні і в Будапешті), однак, він же де-юре вважався двома особами. Конфедеративний устрій проявлявся і в офіційній (повній) назві утворення – "Королівства і землі, представлені в Рейхсраті, і землі угорської корони Святого Стефана".

6. Специфічний, багато в чому непорівнянний характер Австро-Угорщини проявлявся також щонайменше в таких її ознаках як асиметрична схема організації публічної влади. Законодавча влада належала не лише двом національним парламентам, а й також місцевим представницьким органам, при цьому, якщо в Австрії такі органи діяли в усіх "коронних краях", то в Угорщині, крім національного парламенту, діяв лише один "регіональний" парламент – хорвато-словенський. Інші окраїнні території, в яких компактно проживали національні меншини (наприклад, українське населення на південь від Карпат) свого окремого представницького органу не мали.

7. З огляду на форму правління, Австро-Угорщина виступала конституційною дуалістичною монархією з рядом типових ознак цієї форми правління, в якій монарх наділений сильними конституційними позиціями, однак, на загальнодержавному (імперському) рівні уряд як такий відсутній. Специфікою Австро-Угорщини виступало те, що виконавчі повноваження монарха проявлялися у відносинах зі спільними міністерствами двох складових імперії та окремо з національними урядами Австрії і Угорщини.

8. Конституційний статус Угорського королівства в складі Австро-Угорщини характеризувався відновленням Конституції 1848 р. з тими доповненнями, які відображали австро-угорську угоду, а також завершеною системою органів державної влади, до якої входили глава держава (монарх), двопалатний парламент (Сейм), уряд, суди.

9. Закарпаття було позбавлене конституційного статусу і в адміністративній системі Угорщини не було виокремлене як окрема територіальна одиниця. Поняття "Закарпаття" (Угорська Русь) охоплювало чотири комітати,

розташовані у північно-східній частині Угорщини, в яких компактно проживало українське (русинське) населення - Ужанський, Березький, Угочанський і Марамароський. Площа вказаних чотирьох комітатів складала близько 18 тис. кв. км, що становило в 1900 р. 5,5 відсотка всієї площі Угорського королівства.

10. Загалом виборче законодавство Угорщини не проводило дискримінації за національною чи релігійною ознакою в умовах конституційності. Майнові (податкові) та освітні цензи виборчого права стосувалися всіх національних і релігійних категорій населення, відображали конституційні тенденції в інших європейських державах того часу. Однак, з іншого боку, українське населення в умовах таких цензів перебувало в украй несприятливих політичних умовах, які не дозволяли скористатися виборчим правом в силу істотно нижчого матеріального та освітнього рівня. Така ознака виступала характерною для всіх національних меншин Угорщини. На результати виборів істотно впливало застосування адміністративного ресурсу, передовсім "скоригована" нарізка виборчих округів, які серйозно обмежували українське населення у рівному представництві (співвідношення 1 депутата до кількості населення).

11. Хоча друга половина XIX століття позначена розвитком соціального законодавства та інших інститутів соціальної держави в європейських державах, Угорщина вийшла на відповідний рівень регулювання соціальної спрямованості лише на початку XX століття. Низка законів у сфері трудового і соціального законодавства стали впроваджуватися на Закарпатті, однак, більша частина їх норм стосувалася найманих працівників та службовців. Вкрай складна гуманітарна ситуація в краї в кінці XIX століття вимагала термінових дій публічних властей, результатом чого стали заходи так званої "Верховинської акції".

12. Місцеве публічне управління здійснювалося в Закарпатті на рівні комітату та муніципалітетів, проте державне управління обмежувалося рів-

нем комітату. В свою чергу, призначені центральною владою Угорщини урядові уповноважені володіли лише контрольними функціями. Виконавчо-розпорядчі повноваження здійснювалися представницькими органами, котрі частково легітимувалися шляхом виборів, а частково – через механізми "вирілізму".

13. Колективні права українського населення Закарпаття здійснювалися на основі конституції та законів, якими врегульовувалися питання національної рівноправності та освіти. Закон "Про національну рівноправність" 1868 р., з одного боку, забезпечив рівноправність усіх підданих незалежно від їх національної приналежності, а з іншого боку, забезпечив права національних меншин у місцях їх компактного проживання. Однак, головним призначенням вказаного закону було закріплення принципу, за яким громадяни Угорщини "у політичному відношенні становлять одну націю, неподільну єдину угорську націю, а кожний громадянин батьківщини, до якої б національності не належав, є її рівноправним членом".

14. Для визначення та оцінки правового становища Закарпаття в складі угорської складової Австро-Угорщини важливе значення має ретроспективний порівняльно-правовий метод, який дозволяє порівняти становище окремих гілок українського народу у складі різних держав. Таке порівняння дозволяє стверджувати про те, що правове становище Закарпаття в період 1867 - 1918 років є істотно гіршим, порівняно з українськими землями, які перебували в умовах австрійської складової Австро-Угорщини. Такий висновок підтверджується за всіма критеріями оцінки. Одночасно, таке становище Закарпаття цього періоду істотно вирізняється від становища українських земель у складі Російської імперії. Рівень розвитку інститутів конституціоналізму в Австро-Угорщині, в тому числі закріплених прав і свобод людини, збалансованої влади, рівня народного представництва, незалежного суду підтверджують таку оцінку.

15. В період першої світової війни з мотивів захисту публічного порядку й безпеки було різко посилено кримінальну відповідальність за відповідні злочини, що, тим не менше, не уберегло Закарпаття від масових і систематичних потрясінь та порушень прав людини, особливо на заключному етапі війни.

16. У жовтні – листопаді 1918 р. політико-правова ситуація в Австро-Угорщині ускладнювалася у соціальній та національно-територіальній площинах, а військова поразка робила неможливим вирішення будь-якої суспільної проблеми в рамках правової і політичної системи Австро-Угорщини. З розпадом Австро-Угорщини Закарпаття опинилося на короткий період у складі Угорщини, яка пробуючи зберегти статус-кво, закріпили територіальну автономію для "Руської країни". Однак, такі намагання були заперечені як зовнішньополітичними процесами (Паризька мирна конференція переможців у першій світовій війні), так і більшовицьким переворотом у самій Угорщині. 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменським договором було визначено перебування Закарпаття у складі Чехословаччини. Попри налаштованість більшості українського населення, українська альтернатива (входження до України) в 1919 році була неможливою в силу низки причин і передовсім агресії та окупації українських земель більшовицькою Росією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шептулин А. П. Диалектический метод познания. - М.: Политиздат, 1983. - 320 с.

2. Дамірлі, М. Предметна сфера історико-правового пізнання: традиції й оновлення (епістемологічний аналіз): автореф. дис… д-ра юрид. наук: 12.00.01 / М. Дармілі. – Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2005. – 38 с.

3. Ковальченко, И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований: Заметки и размышления о новых подходах / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С.3-33.

4. Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917 - 1921 років: На прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном: автореф.дис… докт. юрид. наук. - Київ, 2008. - 40 с.

5. Явич Л.С. Общая теория права. – Л., Изд-во ЛГУ, 1976. - 298 с.

6. Герлох, А. О методах познания права /А. Герлох //Правоведение. - 1983. - № 1. - С. 12 - 20.

7. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. - М., Наука, 1987. - 451 с.

8. Тилле А.А. К 100-летию сравнительного правоведения // Ученые записки ВНИИСЗ. Вып. 18. М., 1969. - С. 197 - 198.

9. Козлов, В. А. Проблемы сравнительного правоведения /В. А. Козлов //Правоведение. - 1976. - № 5. - С. 17 - 24.

10. Лапаева В.В. Конкретно-социологические исследования в праве. - М., Юридическая литература. 1987. - 143 с.

11. ДАЗО, Ф.4 - Наджупан Ужанської жупи, м. Ужгород. 31722 спр.1443-1919 рр.

12. ДАЗО, Ф.5 - Адміністративна комісія Ужанської жупи, м. Ужгород. 5104 спр.1733-1919 рр.

13. ДАЗО, Ф.7. Піджупан Ужанської жупи, м. Ужгород. 10829 спр. 1854-1919 рр.

14. ДАЗО, Ф.674. Наджупан Угочанської жупи, м. Нодьселлеш (Виноградів). 14794 спр. 1479-1918 рр.

15. ДАЗО, Ф.1026. Наджупан Берег-Угочанської жупи, м. Мукачеве. 5645 спр.1850-1860 рр.

16. ДАЗО, Ф.1369. Наджупан Мараморошської, м. Мараморош-Сігет. 63 спр. 1429-1919 рр.

17. ДАЗО, Ф.6. Бургомістр міста Ужгород, м. Ужгород 7332. спр. 1629-1919 рр.

18. ДАЗО, Ф.61. Архів п’яти коронних міст Закарпаття /колекція/. 2534 спр. 1453-1910 рр.

19. ДАЗО, Ф.11. Урбаріальний суд, м. Ужгород. 1555 спр. 1772-1945 рр.

20. ДАЗО, Ф.920. Берегівський поліцейський капітанат, м.Берегове. 9 спр. 1868-1916 рр.

21. ДАЗО, Ф.1031. Прокурор Ужанської жупи, м. Ужгород. 40 спр. 1895-1919 рр.

22. Ф.668. Сирітський суд Березької жупи, м. Берегове. 10588 спр.1853-1944 рр.

23. Schimko F. Das kirchlich-religiöse Leben im konstitutionellen Staate mit besonderer Rücksicht auf die österreichische Monarchie. – Wien, 1850. – 280 S.

24. Virozsil A. Das Staats-Recht des Königreichs Ungarn. – Pest, 1866. – 296 S.

25. Lustkandl W. Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. – Wien, 1863. – 498 S.

26. Der ungarische Reichstag 1861. - Pest, 1861. – 471 S.

27. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Österreich. Jahrgang 1866. – Wien, 1866. – 411 S.

28. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Österreich. Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – 433 S.

29. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates. – Wien, 1869. – 1063 S.

30. Яницкий А. Из истории разочарований австрийских славян. Посольство угорских русских в Вене в 1849 году // Русский Вестник. - 1872. - №4. - С.377 - 407.

31. Василевский Л. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы. - СПб., 1906. - 64 с.

32. Витте Е. Австро-Венгрия и ее славянские народы. Шамордино, 1912. - 86 с.

33. Топлица М. Война Австро-Венгрии против собственных подданых. - Пг., 1915. - 84 с.

34. Добрынин Б. Империя Франца Иосифа. - М., Изд-во И.Н.Кушнерев и Ко, 1914. - 35 с.

35. Пименова Э. Борьба за свободу в Австрии и Венгрии. СПб., Изд-во Вятского Т-ва. 1907. - 128 с.

36. Покос Л. Славянские народы Австро-Венгрии. Краткий очерк их прошлого, быта и современного положения. - К., 1915. - 104 с.

37. Абаза В. Славяне и угры. Исторический очерк. СПб., 1887. - 39 с.

38. Европейские избирательные системы: (Парламентские, провинциальные и муниципальные): Со ст. проф. М.М. Ковалевского: К истории всеобщего избирательного права / Пифферун О., проф.; Пер.: Ю. Стеклов. - С.-Пб.: Г.Ф. Львович, 1905. - 372 с.

39. Петров А. Мадьярская гегемония в Угрии (Венгрии) и Угорская Русь. - Петроград, 24 с.

40. Филевич, И. П., Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки. - Варшава: Типография Варшавского Учебного Округа,1894. - 32 с.

41. Лоуэлль, А. Л. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы : Франция, Италия, Германия, Австро-Венгрия, Швейцария /Под ред. Ф. Смирнова ; Пер. с англ. О. Полторацкой. - Москва: Издание С. Скирмунта,1905. - 644 с.

42. Maithstein W. Ungarns Verfassung. – Leipzig, 1849. – 130 S.

43. Schlesinger M. Aus Ungarn. – Berlin, 1850. – 520 S.

44. Arnd E. Geschichte der Jahre 1860 bis 1867. – Leipzig, 1868. – 272 S.

45. Fessler I. A. Geschichte von Ungarn. – Leipzig, 1869. – 585 S.

46. Chrownitz J. Geschichte der ungarischen Revolution in den Jahren 1848 und 1849, mit Rückblicken auf die Bewegung in den österreichischen Erbländern. – Stuttgart, 1849. – 364 S.

47. Ficker A. Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln. – Wien, 1869. – 98 S.

48. Normann H. Ungarn. Das Reich, Land, und Volk wie es ist. – Leipzig, 1933. – 199 S.

49. Тейлор А. Дж.Т. Габсбурзька монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, ВНТ-Класика, 2002. – 268 с.

50. Магочі П. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). – Ужгород, 1994. – 296 с.

51. Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис від IX ст. до 1920. – Нью Йорк, Карпатський Союз, Інк. 1992. – 292 с.

52. Ферков О.В. Історія Закарпаття у крайовій угорськомовній історіографії XIX – початку XX ст.: автореф.дис… канд.іст.наук. - К., 2005. - 22 с.

53. Чизмадиа А., Ковач К., Асталош Л. История венгерского государства и права: Пер. с венгер. – М., Юрид. лит., 1986. – 448 с.

54. Перени Й. Из истории закарпатских украинцев (1849 – 1914). - Budapest, 1957. – 156 с.

55. Исламов Т. М. Политическая борьба в Венгрии накануне Первой мировой войны 1906–1912 гг. / Т. М. Исламов. – М. : Наука, 1972. – 389 с.

56. Трайнин, И. П., Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад /Академия наук СССР. Институт права. - М. ;Л. :Изд-во АН СССР,1947. - 307 с.

57. Неточаєв В.І. Закарпаття напередодні Першої світової війни (1908-1914) // Ужгородський державний університет. Наукові записки т. XXIX. 1957. – С.91-136.

58. Шульга І.Г. Соціальні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. - Львів, Видавництво Львівського університету, 1965. – 266 с.

59. Коломиец И.Г. Очерки по истории Закарпатья. Часть вторая. Социально-экономические отношения, национально-политическое и культурное движение в Закарпатье в XIX веке. – Томск – 1959. – 246 с.

60. Коломиец И. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. Том 1. – Томск, 1961. – 404 с.

61. Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. Том 2. – Томск, Изд-во Томского Университета, 1962. – 782 с.

62. Сміян П.К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX - початку XX ст. – Львів, Видавництво Львівського університету, 1968. – 211 с.

63. Ілько В.Закарпатське село на початку XX ст. (1900-1919). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1973. – 183 с.

64. Мазурок О. С. Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект). – Львов: Свит, 1990. – 156 с.

65. Мандрик І. Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі дуалізму (1867-1890 роки). – Ужгород, ВАТ "Патент", 1997. – 199 с.

66. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя / Войтович Леонтій // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). - 2004. - 4. - С. 105-132.

67. Балагурі Е., Алешкевич Я. Старожитності Верхнього Потисся періоду віднайдення угорцями батьківщини // Науковий вісник УжДУ. Серія "Історія", 1999, №3. – С.106-111.

68. Ткачук О. Проблема заселення та початковий період історії русинів Закарпаття в науковій спадщині Антонія Годинки (1864-1946) // Науковий вісник УжДУ. Серія "Історія", 1999, №3. – С.154-159.

69. Федака С. Київська Русь – найбільша імперія середньовічної Європи // Історична школа Володимира Задорожного: Наук. зб. – Вип.2. – Ужгород, 2004. – С.13 – 37.

70. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.І. – К., 1991. – 663 с.

71. Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст. // Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту. Іст.-філолог. серія. – Ужгород, 1949. – С.32-37.

72. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. — Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича, 2000. — 649 с.

73. Пальок В. Деякі питання історії Закарпаття у працях М.С.Грушевського // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 р.). – Ужгород, Гражда, 1994. – С.199-210.

74. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІ. – К., 1992. – 633 с.

75. Зубанич Л.Л. Дворянство у системі комітатського управління на Закарпатті у XVI–XVII ст. / Л.Л. Зубанич // Науковий вісник Чорноморського

державного університету ім. Петра Могили. Серія Історія. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Випуск 229. – С. 10-14.

76. Вилсон В., Ященко А., Ковалевский М. Государство. – М., Изданіе В.М. Саблина, 1905. – 735 с.

77. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европе. – М., Весь мир, 2002. – 656 с.

78. Лучкай М.Історія підкарпатських русинів. У шести томах. Т.ІІ. Містить у собі статус цих країв від приходу мадярів по 1690 рок. Пер.з лат.Ю.М.Сака. – Ужгород, Вид-во "Закарпаття", 2000. – 388 с.

79. Зубанич Л.Л. Суспільно-політичний розвиток дворянських родин Північно-Східної Угорщини у1526-1657 рр. Дисерт...канд. істор.наук. - Ужгород, 2016. - 225 с.

80. Гусарова Т.П. Венгерская деревня конца XV – середины XVI века и Крестьянская война 1514 года: Источники и материалы: Учебн. метод. пособие. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 88 с.

81. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Государство древних франков, англо-саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия. Под ред. акад. В. М. Корецкого. – М., Госюриздат, 1961 - 960 с. – С.712 – 713

82. Zubánics László. Vitézi végek dicsérete. A nemesség szerepe a XVI–XVIII. századi Északkelet-Magyarország társadalmi fejlődésében. – Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 2016 – 292 old.

83. Ferdinand Uličny. Povod a etnogeneza Rusinov // Rusini – historia, sučasnosť a perspektivy Spoločenskovedny seminar, Prešov, 29. – 30. juna 2006. – Prešov, Združenie inteligencie Rusinov Slovenska, 2006. – S. 9 – 14.

84. Зан Є.Є. Повстання куруців початку XVIII століття / Є. Є. Зан // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - 2012. - № 10. - С. 3-5.

85. Несух Л. М. Урбаріальна реформа Марії Терезії в північно-східних слов'янських землях Угорського королівства: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Л. М. Несух; Київ. славіст. ун-т. — К., 2011. — 19 с.

86. Ratio Educationis Totiusque Rei Literariae per Regnum Hungáriáé et Provincias Eidem Adnexas. Tomus I. Vindobonae. MDCCLXXVII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://mek.oszk.hu/06500/06559/06559.pdf.

87. EDUCATION IN HUNGARY BY JULIUS KORNÍS [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

http://mtdaportal.extra.hu/books/kornis_gyula_education_in_hungary.pdf.

88. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Руси. Т.ІІ. Доба феодально-кріпацька (від другої чверти XVI ст. до половини XIX). Друкарня Р.Грдлічки. – Прага, 1938. – 392 с.

89. Udvari István. Ruszinok és ukránok [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/altalanos/nemzeti_es_etnikai_kisebbsegek_magyarorszagon/pages/011_ruszinok.htm.

90. 1848. évi III. törvénycikk független magyar felelős ministerium alakításáról. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5271.

91. 1848. évi IV. törvénycikk az országgyülés évenkénti üléseiről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5272.

92. 1848. évi V. törvénycikk az országgyülési követeknek népképviselet alapján választásáról [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5273.

93. 1848. évi VIII. törvénycikk a közös teherviselésről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5276.

94. 1848. évi XVIII. törvénycikk sajtótörvény [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5286.

95. 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5288.

96. 1848. évi XXIII. törvénycikk a szabad királyi városokról [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5291.

97. История Подкарпатской Руси. От наидавнейших времен до нынешних дней и Чехословакии до XIV века. Сост.В.И. Феделеш. – Мукачево, 1922. – 49 с.

98. Майор Р.І. Український національний рух на Закарпатті: генеза, розвиток і характерні риси (1848 - 1919 рр.). Дисерт... канд. іст. наук. - Кам'янець-Подільський – 2015. - 247 с.

99. Боржава Ю. Від Угорської Руси до Карпатської України. - Філадельфія, 1956, Вид-во "Карпатський голос". – 56 с.

100. Майор Р. І. Національні програми та вимоги українців Закарпаття у 1861 р. / Р. І. Майор // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. - 2013. - Вип. 6. - С. 567-573. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkpnui_2013_6_66.

101. Майор Р. І. Національно-політичні програми та вимоги українців Закарпаття у 1865-1868 рр. / Р. І. Майор // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. - 2015. - Вип. 4. - С. 141-154. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pikctse_2015_4_14.

102. Sanctio Pragmatica, Über die Erbfolge des Durchlauchtigsten Ertz-Hauses Oesterreich [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.verfassungen.de/at/Oesterreich-Ungarn/index.htm.

103. Kaiserliches Patent vom 4. März 1849, die Reichsverfassung für das Kaiserthum Oesterreich. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.verfassungen.de/at/at-18/verfassung49-i.htm.

104. Kaiserliches Patent vom 31. December 1851 (R.G.Bl. 2/1852). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.verfassungen.de/at/Oesterreich-Ungarn/index.htm.

105. Kaiserliches Manifest vom 20. October 1860, RGBl. Nr. 225 / 1860 [Електронний ресурс]. - Режим доступа: http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1860&page=395&size=45.

106. Kaiserliches Patent. Die Verfassung der österreichischen Monarchie, nebst zwei Beilagen vom 26. Februar 1861. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.verfassungen.de/at/at-18/februarpatent61-i.htm.

107. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы (Франция, Италия, Германия, Австро-Венгрия, Швейцария). Перевод с английского / Лоуэлль А.Л.; Пер.: Полторацкая О.; Ред.: Смирнов Ф. - М.: С. Скирмунт, 1905. - 656 с.

108. Вышеславцев Б.П., Кокошкин Ф.Ф. Австро-Венгрия // Политический строй современных государств. Сборник статей. - С.-Пб.: Изд. князя П.Д. Долгорукова и И.И. Петрункевича, 1906, Т. 2. - С. 125-219.

109. Прудников О.Е. О федеративном характере австро-венгерского соглашения 1867 г.// Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция. Выпуск № 11 / 2009. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/o-federativnom-haraktere-avstro-vengerskogo-soglasheniya-1867-goda#ixzz41SuSgihE.

110. Vojaček, L. - Schelle, K.: Rakousko-uherske vyrovnani (přičiny a důsledky) // Rakouskouherske vyrovnani 1867 a jeho statopravni důsledky v českych zemich a na Slovensku (Sbornik přispěvků k 140. vyroči rakousko-uherskeho vyrovnani). - Ostrava, KEY Publishing, 2007, s. 5 – 24.

111. 1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekü viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5313.

112. Качур В. О. Прийняття та структура конституції Австрії 1867 р [Електронний ресурс] / В. О. Качур // Науковий вісник Національного уні-

верситету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. - 2012. - Вип. 173(3). - С. 21-27.

113. Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder.StF: RGBl. Nr. 142/1867. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000006.

114. Кондратюк О.В. Судова система та судочинство в Галичині в складі Австро-Угорщини (1867-1918): автореф. дис…канд. юрид. наук. – Львів, 2006. – 22 с.

115. Кульчицкий В.С. Иван Франко об австрийской конституции 1867 года /В.С. Кульчицкий// Правоведение. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1971, № 6. - С. 75-79.

116. Общее учение о государстве: Право современного государства Т. 1 / Еллинек Г., д-р , проф. Гейдельберг. ун-та; Под ред.: С.И. Гессен. - 2-е изд., испр. и доп. - С.-Пб.: Н. К. Мартынов, 1908. - 626 с.

117. Конституция Баварии 1808 года /Вступительная статья и перевод с немецкого О. А. Омельченко// ФЭМИС : Ежегодник истории права и правоведения, 2005. Выпуск 6. - М. : МГИУ, 2006. - С. 227 - 239.

118. Кровельщикова В.В, Митюков М.А. Об Имперском Суде в Австро-Венгрии как конституционном суде (по страницам не переведенной в России книги Г. Еллинека "Конституционный Суд Австрии", Вена, 1885. 70 с") // Журнал конституционного правосудия. - М.: Юрист, 2011, № 5 (23). - С. 19-24.

119. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Том XXXI. София - Статика. - Москва, 1901. - 527 с.

120. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник - К.: Артек, Вища шк., 1997.- 264 с.

121. Попов Р. В. Конфедерация государств: История и современность: автореф. дисс… канд. юрид. наук. – М., 2002. – 24 с.

122. Санистебан Л.С. Основы политической науки. / Перевод с испанского В.Л. Заболотного. - М.: МП "Владан", 1992. – 123 с.

123. Чичерин Б. Н. Курсъ государственной науки / Б. Чичерин. – М. : Типолитогр. Т-ва И. Н. Кушнеревъ и КО, 1894. – Ч. 1 : Общее государственное право. – 481, V с.

124. Пергамент М. Юридическая природа реальной унии. - Одесса, Тип. Шт.Войск Одесского военного округа. 1893. - 136 с.

125. Мехелин Л. Государственное устройство Швеции и Норвегии / Мехелин Л.// Политический строй современных государств. Сборник статей. Т. 2 - С.-Пб.: Изд. князя П.Д. Долгорукова и И.И. Петрункевича, 1906. - С. 220-256.

126. Pactum mutuae successionis 1703 / „Pragmatische Sanktion“ 1713 // Quellensammlung zu den StEOP-Pflichtübungen aus Rechts- und Verfassungsgeschichte Redaktion: Gabriele Schneider Wien, September 2012 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://rechtsgeschichte.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/inst_rechtsgeschichte/Quellen_StEOP-P%C3%9C.pdf

127. Austria a country study. Federal Research Division Library of Congress Edited by Eric Soisten and David E. McClave. Research Completed December 1993. - 99 p.

128. Закон об общих делах всех земель Австрийской монархии и о порядке управления ими, 21 декабря 1867 г. // Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 - 1914. Сост. П. И. Остриков, П. П. Вандель. М. : Высшая школа, 1989. – С.241 - 245.

129. Staatsgrundgesetz über die Einsetzung eines Reichsgerichtes 1867 RGBl. 143/1867; Manual Rz. 1681 ff. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18670004&seite=00000397.

130. Ященко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. - Юрьев, Типография К.Маттисена, 1912. - 832 с.

131. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. r. A népesség általános leírása községenkint – Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk. és kiad.), Vargha Gyula (előszó) – Magyar statisztikai közlemények. Ú. S. 1. köt. – Budapest, 1902. – VI, 45, 609 p. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/MSK/MSK_001.pdf.

132. Духнович А. Истинная история Карпато-Россов. – Монтреал, 1981. – 102 с.

133. Майор Р. І. Національна свідомість та труднощі формування української ідентичності русинів Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX ст. / Р. І. Майор // Гуржіївські історичні читання. - 2013. - Вип. 6. - С. 184-187. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2013_6_71.

134. Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2013. – 750+XXX с.

135. Мазурок О. С. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX - на початку XX століть (1848-1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти / О. С. Мазурок. – У 2 т. – Т. 1: Етносоціальний розвиток міст / МОН України, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Іст. фак-т, Каф. нової і новітньої історії та історіографії. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2012. – 687 с.

136. Aranybulla [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=2&k=1&f=504&param=504#tv504.

137. История буржуазного конституционализма XVII - XVIII вв. Отв.ред. В.С.Нерсесянц. - М., Изд-во "Наука", 1983. - 296 с.

138. 1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény beczikkelyezéséről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5352.

139. 1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5880.

140. Stipta I. Dejiny sudnej moci v Uhorsku do roku 1918. – Kosice, 2004. – 270 s.

141. 1897. évi XXXIII. törvénycikk az esküdtbíróságokról [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6686.

142. 1869. évi IV. törvénycikk a birói hatalom gyakorlásáról. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5384.

143. 1871. évi XXXIII. törvénycikk a királyi ügyészségről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5499.

144. Торжество історичної справедливості : Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / [відп. ред. М. Олексюк]. - Львів : Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1968. - 803 с.

145. Нариси історії Закарпаття. Том І. (З найдавніших часів до 1918 р.) Ред кол.: проф. І.Гранчак (відп. редакт. і керівник авторського кол.), проф. Е. Балагурі, М. Бабидорич, В. Ілько, І. Поп. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. – 436 с.

146. Купчанко Г. Угорска Русь и еи русски жители. – Видень, Книгопечатня Ф.Яспера. 1897. – 62 с.

147. Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. - Ужгород., 2003. - 94 с. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://vernadsky.lib.ru/e-

texts/archive/Mazurok_O._Penjak_P._Shevera_M.__Volodymyr_Vernadskyj_pro_Ugorsku_Rus__2003_94s/.

148. Балагурі Е.А., Зілгалов В.О, Мазурок О.С., Павленко Г.В., Тиводар М.П. Історія Ужгорода. Історичний нарис. Видавництво "Карпати". – Ужгород, 1993. – 224 с.

149. 1874. évi XXXIII. törvénycikk az 1848:V. törvénycikk és az erdélyi II. törvénycikk módositásáról és kiegészitéséről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5645.

150. 1913. évi XIV. törvénycikk az országgyülési képviselők választásáról. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7210.

151. Хроніка Закарпаття 1867–2010 / Kárpátalja évszámokban 1867–2010. // Автори-упорядники: М.Вегеш, С.Молнар, Й.Молнар, Ю.Остапець, Р.Офіцинський, М.Токар, Ч.Фединець та С.Черничко. / A kötet összeállítói: Vehes Mikola, Molnár D. István, Molnár József, Osztapec Jurij, Oficinszkij Román, Tokar Marian, Fedinec Csilla, Csernicskó István. [Studia Regionalistica 3.] Ужгород: Видавництво «Говерла» / Ungvár: Hoverla Kiadó, 2011. - 312 p.

152. Пальок В.В. Робітничий рух на Закарпатті у 1908-1917 рр. / Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. „Карпати". – Ужгород, 1970. – 605 с.

153. 1884. évi XVII. törvénycikk ipartörvény [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6141.

154. Mosný P., Hubenák L. Dejiny štatu a prava na Slovensku. – Košice, 2005. – 362 s.

155. 1893. évi XXVIII. törvénycikk az ipari és gyári alkalmazottaknak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőkről [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6511.

156. 1907. évi XIX. törvénycikk az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztositásáról. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6958.

157. 1891. évi XIV. törvénycikk az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6421.

158. 1898. évi II. törvénycikk a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6698.

159. Фабричное законодательство цивилизованных государств. О работе малолетних и женщин на фабриках / Федоров А. - С.-Пб.: Тип. Г. Дюнтца, 1884. - 410 с.

160. Тайтак В. Переселення українців Східної Словаччини до 1913 р. // Дукля, 1961, №4. – С.97 – 103.

161. Бачинський Ю. Українська еміграція в з'єднаних державах Америки. – Львів., 1914. - 488 с.

162. 1903. évi IV. törvénycikk a kivándorlásról [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6872.

163. Пап С. Історія Закарпаття. Т.ІІІ. - Івано-Франківськ: Нова Зоря,2003. - 648 с.

164. Еган Е. Економічне становище руських селян в Угорщині. Меморандум. – Ужгород, 2001. – 40 с.

165. KAZÁR FÖLDÖN. ÍRTA BARTHA MIKLÓS. BUDAPEST, 1901 NOVEMBER. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://mtdaportal.extra.hu/books/kazar_foldon.pdf.

166. Ваків М. Р. Питання галицьких євреїв-мігрантів в угорській історіографії кінця XIX - початку XX століть //Науковий вісник Ужгородського університету, Серія "історія", №1 (2014). - С. 135-146.

167. Роман Н. М. Конституювання Австро-Угорщини 1867 р.: історико-правові аспекти [Електронний ресурс] / Н. М. Роман // Форум права. - 2010. - № 3. - С. 380-383. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

168. Роман Н. Австро-Угорщина як державне утворення: спроба теоретичного аналізу/ Н. М. Роман //Право і суспільство, 2010, №6. - С.59 - 62.

169. Роман Н.М. Конфедерація як правовий феномен (на прикладі Австро-Угорщини 1867 - 1918 рр.)/Н.М. Роман //Науковий вісник Ужгородського національного університету (Серія "Право"). 2016. - №.38. - С.41 - 47.

170. 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=544.

171. 1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5746.

172. Роман Н. Вплив на Закарпаття революції в Угорщині 1848-1849 років: історико-правові аспекти/ Н. М. Роман //Міліція України, 2010, №11-12. - С.17 - 20.

173. История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. Пред.редкол. Семенюк Н.Н. – К., 1982. – 611 с.

174. 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5484.

175. 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6215.

176. Ханак, П. Национальная компенсация за отсталость /П.Ханак// Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. - М., 1995. - С. 48-62.

177. Желицки, Ч. Б. Поиски решения национального вопроса в Венгрии. 1849 - 1868 гг. : Взгляды Л. Кошута и Й. Этвеша: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – М., Ин-т славяноведения РАН, 2005. - 25 с.

178. Роман Н.М. Конституційна форма австро-угорського компромісу 1867 р.: історико-правові аспекти/Н.М.Роман//Публічне право, 2016, №4. - С.251 - 257.

179. Роман Н.М. Генезис конституційної монархії в Австрії (1848 - 1867 роки)/Н.М.Роман //Порівняльно-аналітичне право, 2016. - №1. - С.29 - 32. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://pap.in.ua/1_2016/1_2016.pdf.

180. 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében. Електронний ресурс. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5318.

181. Мандрик І. Угорський закон 1868 р. "Про національну рівноправність", його історична оцінка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. Вип. 1. Редколегія: проф.. Грінчак І.М./ відп.ред./, проф. Балагурі Е.М., проф. Задорожний В.Є, проф. Павленко Г.В., доцент Макара М.П. Ужгород ,1995. – С.93-99.

182. 1868. évi XLIV. törvénycikka nemzetiségi egyenjogúság tárgyában [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5366/

183. До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX-поч. XX ст.)/ Упор. Кобаля Й.В.; передмова Худанича В.І. – Ужгород: Карпати-Гражда, 2001. – 89 с.

184. 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanitásáról a népoktatási tanintézetekben. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5848.

185. Мазурок О. М. Орест Сабов та його книга про угорських русинів: Монографія/ Ужгород: Карпатська Вежа, 2010 . – 468 с.

186. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie. StF: JGS Nr. 946/1811. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622.

187. Vékás Lajos. The Codification of Private Law in Hungary in Historical Perspective [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.ajk.elte.hu/file/annales_2010_04_Vekas.pdf.

188. 1879. évi XL. törvénycikk a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5870.

189. Венгерское уложение о преступлениях и проступках. Часть первая. Общие постановления // Материалы для пересмотра нашего уголовного законодательства: Уголовные Уложения Венгрии, Германии, Бельгии и Франции и Проект Общей части Итальянского Уголовного Уложения; Нидерландское Уложение от 3 Марта 1881 г. (Продолжение 1 Тома Материалов для пересмотра нашего уголовного законодательства), 1881. Т. 1 / Пер.: Неклюдов Н.А. - С.-Пб.: Тип. Правит. Сената, 1880. - С. 40 - 48.

190. Анисимов С. Преступления и проступки по Венгерскому уложению 1877 года [Електронний ресурс]. - Режим доступу: file:///C:/Users/www/Downloads/Anisimov.%20Prestupleniya%20%20%201.pdf.

191. Брицький П. Політичне становище українців у Російській та Австро-Угорській імперіях на рубежі XIX – XX ст. [Електронний ресурс] / П. Брицький // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. - 2011. - Вип. 583-584. - С. 127-131. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvchnuipmv_2011_583-584_25.

192. Мікула О.І. Правові основи організації і діяльності Галицького крайового сейму (1861 - 1918 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.І. Мікула ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2005. — 18 с. — укр.

193. Гриб Н. П. Крайова конституція для Галичини 1850 р.: передумови її прийняття, структура та основні положення [Електронний ресурс] / Н. П.

Гриб // Часопис Київського університету права. - 2012. - № 1. - С. 72-76. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2012_1_19.

194. Питльована В. П. Правові основи організації та діяльності Галицького станового сейму (1775 - 1848 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. П. Питльована ; Нац. акад. внутр. справ. — К., 2011. — 19 с. — укр.

195. Ілин Л. Галицький крайовий сейм і формування засад українсько-польських політичних стосунків (1861-1914 рр.) / Л. Ілин // Галичина. - 2013. - Ч. 22-23. - С. 168-173.

196. Мікула О. Антинародна сутність Галицького крайового сейму /О.Мікула // Право України. – 2003. – №1. – С.130-132.

197. Никифорак М.В. До питання про порядок роботи та компетенцію Буковинського сейму/М.В.Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 103: Правознавство. - Чернівці: “Рута”, 2001. – С.10-13.

198. Яремчук В. Виборчі системи та українські політичні партії Австро-Угорщини й Росії (друга половина XIX – початок XX ст. / В. Яремчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. - 2010. - Вип. 6. - С. 365-375.

199. Мельник А. Сеймова і парламентська діяльність Ю. Романчука як засіб організації українського населення у Галичині та його політичного визначення в Австро-Угорській державі [Електронний ресурс] / А. Мельник // Вісник Львівського університету. Сер. : Юридична. - 2013. - Вип. 57. - С. 124-133. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2013_57_18.

200. Папенко Є. Українські січові стрільці: присяга на вірність Австро-Угорщини чи боротьба за українські державні інтереси [Електронний ресурс] / Є. Папенко // Етнічна історія народів Європи. - 2013. - Вип. 39. - С. 102-107. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2013_39_19.

201. Лазарович М. Українські Січові Стрільці у фронтових умовах другої половини 1914 – початку 1915 року [Електронний ресурс] / М. Лазарович, Н. Лазарович // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. - 2014. - Вип. 19(1). - С. 225-236. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Un_msm_2014_19(1)__30.

202. Манзуренко В. Українські Січові Стрільці у листопадових боях за Львів [Електронний ресурс] / В. Манзуренко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. - 2014. - Вип. 3. - С. 25-29. - Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2014_3_9.

203. Забродський М. П. "Промова депутата угорського сейму Адольфа Добрянського до питання про адресу" як історичне джерело [Електронний ресурс] / М. П. Забродський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. - 2013. - Вип. 6. - С. 52-59. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkpnui_2013_6_6.

204. Несколько слов о желаниях угорско-русского народа, который издал на немецком языке Адольф Иванович Добрянский в Будине. – Відень, 1861. – 12 с.

205. Майор Р. Парламентська діяльність А. Добрянського в угорському сеймі та його боротьба проти мадяризації національних меншин Угорщини в 1861-1868 рр. [Текст] / Ростислав Майор // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 3. – С. 120-140.

206. Кашка М. Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (друга половина XVIII ст. - 1867 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Марія Юріївна Кашка ; Державний вищий навчальний заклад "Ужгородський національний ун-т". — Ужгород, 2008. — 24 с. — укр.

207. Надім'янова Т.В. Просвітницька діяльність закарпатських будителів у XIX столітті: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.В. Надім'янова ; Ін-т вищ. освіти АПН України. — К., 2006. — 20 с. — укр.

208. Нужний С. С. Правове положення колишніх державних селян українських губерній Російської імперії у пореформену добу [Електронний ресурс] / С. С. Нужний // Правничий часопис Донецького університету. - 2013. - № 2. - С. 229-235. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pchdu_2013_2_34.

209. Нужний С. С. Еволюція правового статусу приватновласницьких селян українських губерній російської імперії у пореформену добу [Електронний ресурс] / С. С. Нужний // Наше право. - 2013. - № 12. - С. 21-30. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2013_12_5.

210. Руководство к русским законам о евреях. Сост. прися-жн.поверенный М.И.Мышъю - С. - Петербург, Типо-литография М.П.Фроловой. 1898. - 576 с.

211. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.). КЕЭ, том 8, кол. 1187–1211. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.eleven.co.il/article/15409.

212. Дьомін О. Б. Представники української еліти в Державній владі Російської імперії (1906–1917 рр.) (Загальна характеристика) [Електронний ресурс] / О. Б. Дьомін, О. В. Зінченко // Інтелігенція і влада. - 2010. - Вип. 19. - С. 17-24. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2010_19_3.

213. Мороз О. Ю. Становлення інститутів місцевого самоврядування на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій [Електронний ресурс] / О. Ю. Мороз // Теорія та практика державного управління. - 2008. - Вип. 3. - С. 130-136. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2008_3_20.

214. Шарый А., Шимов Я. Корни и корона : Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи / Андрей Шарый, Ярослав Шимов. – М. : КоЛибри, 2011. – 448 с.

215. Полная хронология XX века. Автор-сост. Нэвил Уильямс. – М., Вече-Аст, 1999. – 816 с.

216. Дейвіс Н. Європа. Історія. – Київ, Основи, 2001. – 1463 с.

217. 1914. évi L. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912:LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7306.

218. 1913. évi XXXIV. törvénycikk a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7230.

219. 1913. évi XXI. törvénycikk a közveszélyes munkakerülőkről [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7217.

220. Співак Б., Троян М. Сорок незабутніх днів: З історії боротьби за владу Рад на Закарпатті в 1919 р. – Ужгород: Карпати, 1967. – 119 с.

221. Пагиря В. Відлуння Карпат: сторінки історії / В. Пагиря. - Ужгород : Срібна Земля, 1994. - 107 с.

222. Горбань Т. Українці Закарпаття в роки Першої світової війни: етнополітичні аспекти // Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етно-національних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – 409 с. / Серія “Політологія і етнологія”. – Вип. 29. – С.57-65.

223. Троян М.В. Мукачівський замок. – Ужгород, 1977. – 64 с.

224. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів. Т. 1. 1917-1923. До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції / Упоряд. Й. Ф. Базюк, А. І. Гайдош, В. П. Місюра, Г. І. Сіяртова, Д. Е. Фолтін. - Ужгород. – 1957. - 556 с.

225. Усенко В.В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917-1919 рр. – Київ, Видавництво Академії наук УРСР, 1955. – 196 с.

226. Баженова Н. Нарис історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття 1917–1923 рр / Н. Баженова. – Ужгород: УжДУ, 1962. – 166 с.

227. Сміян П. Жовтнева революція і Закарпаття. (1917–1919) / П. Сміян. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1972. – 166 с.

228. Троян М. Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. / М. Троян // З історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – С.97–114.

229. Вегеш М. Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1950 рр. XX ст. / М. Вегеш, Н. Гречанюк. – Ужгород, 2003. – 187 с.

230. Віднянський С. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну приналежність Закарпаття після першої світової війни / С. Віднянський // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С.104–115.

231. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття / Ю. Химинець. – Нью-Йорк : Накладом Карпатського Союзу, 1984. – 189 с.

232. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918 - 1945/Андре Пушкаш; Институт славяноведения РАН. - М.: Издательство "Европа", 2006. - 564 с.

233. Мельникова Н.И. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии // Ученые записки Института славяноведения АН СССР, 1951, №3. – С. 113 – 124.

234. ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 1. Десятий закон Угорського Уряду про автономію Русинського народу Угорщини, 21 грудня 1918 р.– 16 арк.

235. Віднянський С. Руська Країна // Нариси історії державної служби в Україні / НАН України. Інститут історії України; Голов. упр. держ. служби України. – К.: Ніка-Центр, 2008. - С.259 - 260.

236. Ринажевський Б.М. Становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939 рр.): автореф. дис… канд. юрид. наук за спец. 12.00.01. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2004. – 20 с.

237. Svorc P. Začlenění Podkarpatské Rusi do ČSR (1918-1919) // Česko-Slovenska ročenka.1997. – Brno.1997. – p.39-60.

238. Худанич В., Боднар В. Руська Крайна в 1918-1919 роках // Культура Українських Карпат: традиція і сучасність. Матеріали міжнародної конференції (Ужгород, 1 – 4 вересня 193 р.). – Ужгород, Гражда, 1994. – С.272-280.

239. Троян М.В. Угорська Комуна 1919 р. – Львів, Вид-во Львівського університету, 1970. – 205 с.

240. Віднянський С. 40 днів радянської влади // Нариси історії державної служби в Україні / НАН України. Інститут історії України; Голов. упр. держ. служби України. - К.: Ніка-Центр, 2008. - С.264 - 267.

241. Костючок П.Л. Особливості політизації українців Закарпаття наприкінці 1918 – у першій половині 1919 рр. // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Серія Історія. 2008. – Вип. XIV. – С.130 – 139.